

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1980**

A TARTALOMBÓL

H. Hubert Gabriella: Egy morális antropológia 1614-ből

Fried István: Az „Abafi” előzményeihez

Petrányi Ilona: A gyermek-motívum jelentései és szerepe Pap Károly novelláiban

Zágonyi Ervin: Kosztolányi japán versfordításai – forrásaik fényében

*

Hopp Lajos: A felszabadító háborúk tükröződése a lengyel irodalomban

Szemle

Barta János: A pálya ívei (*Nagy Miklós*)

Cs. Szabó László: Őrzők (*Rónay László*)

Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum (*Boronkai Iván*)

Dominique Révérend: Bethlen Miklós emlékiratai (*Jankovics József*)

Messelényi István: Sanyarú világ I–II. (*Varga Imre*)

Ét könyv a mai magyar dramaturgiáról (*Kerényi Ferenc*)

*

Dán Róbert (1936–1986) (*Komlószi Tibor*)

Mezei József (1930–1986) (*Csűrös Miklós*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1986. XC. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Stauder Mária

technikai szerkesztő

- H. Hubert Gabriella*: Egy morális antropológia 1614-ből (Foktői János kéziratoss predikáció-gyűjteménye) 209
Fried István: Az „Abafi” előzményeihez 222
Petrányi Ilona: A gyermek-motívum jelentései és szerepe Pap Károly novelláiban 231
Zágonyi Ervin: Kosztolányi japán versfordításai – forrásaik fényében 246

Évforduló

- Hopp Lajos*: A felszabadító háborúk tükröződése a lengyel irodalomban 275

Kisebb közlemények

- Gömöri György*: Lord Paget magyar pártfogoltjai 291
Szabó Péter: A másolás feladatköre és tematikája a felvilágosodás korának művészetszemléletében 294
Ratzky Rita: Petőfi Késmárkon 298
Imre László: A jelképesesség változatai Kemény Zsigmond *Férj és nő*-jében 301

Műhely

- Horváth Veronika*: A Minerva Társaság története 305

Szemle

- Barta János: A pálya ívei (*Nagy Miklós*) 313
 Cs. Szabó László: Őrzők (*Rónay László*) 314
 Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum (*Boronkai Iván*) 318
 Dominique Révérend: Bethlen Miklós emlékiratai (*Jan-kovics József*) 320
 Wesselényi István: Sanyarú világ I–II. (*Varga Imre*) 322
 Két könyv a mai magyar dramaturgiáról (*Kerényi Ferenc*) 328

*

- A néma barát megszólal. – Emlékezetül hagyott írások. – Náday Károly–Sáfrán Györgyi: Történeti kutatások Kufsteinben. – Czuczor Gergely rabsága. – Kazinczy Ferenc: Sophie. – A két világháború közötti Magyarországról. (*Uray Piroksa, Monok István, Szabó Flóris, F. Csának Dóra, Erdélyi K. Mihály*) 331

Krónika

- Dán Róbert** (1936–1986) (*Komlowszki Tibor*) 339
Mezei József (1930–1986) (*Csűrös Miklós*) 340
 A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1985. (Összeállította: *B. Hajtó Zsófia*) 341

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
 Ménesi út 11–13.
 1118

EGY MORÁLIS ANTROPOLÓGIA 1614-BŐL

Foktövi János kéziratos prédikáció-gyűjteménye

Foktövi János alakjában az itthon-képzett, „domidoctus” prédikátor típusát ismerjük meg. Művét átfogó témának, az emberi életnek szenteli. Ezzel egészen egyedül áll a korabeli magyar prédikációirodalomban. Az *EMBEÖR ELETENEK I. EREDETIRŐL. II. TERMEZETIRŐL. III. ALLAPATTIAROL IRATTATOT KÖNIW. FOKTÖWI IANOS WACZON WARASSI PRAEDIKATOR ALTAL* feliratot viselő mű kéziratban maradt fenn.¹ A prédikációk verses részletei megjelentek.² Az eddigi szakirodalom adós még a kötet elemzésével, értékelésével és inkább csak a szerző életútjáról, verseléséről emlékezik meg. Jelenlegi munkám előtanulmány egy reménybeli szövegkritikai kiadáshoz.

A prédikáció-gyűjtemény szerzője

Származásáról, családfájáról keveset tudunk. Foktövi János valószínűleg nem volt nemes ember. A későbbi nemességet nyert Foktövi család két ága: a Komárom és a Hajdú vármegyei.³ Foktövi János idejéből még öt hasonló nevű személyt ismerünk: a prédikátor Mátét⁴, Balázst⁵, L. Andrást⁶, Mihályt⁷ és János váradi hajdú-hadnagyot.⁸ A közöttük levő rokonságot csak feltételezhetjük. Ha így volt, a Foktövi család papi, illetve litterátus család lehetett.

Korábbi írásairól szólván, Foktövi önéletrajzában megjegyzei: „Az mit Jffiusagomban irtam es czieleköttem azokat az vristen tuggia cziak, Embörökis lattak benne.” A Foktöviak közül egyedül csak a mi szerzőnkől tudjuk bizonyosan, hogy írt és fordított verseket. Ezért valószínűnek tartom, hogy a XVII. század első felében keletkezett *Pozsonyi toldalék*⁹ 10a lapján található adventi éneket („Fiaidra Szent Atyánk”) is ő írta: akrosztichonjában az olvasható, hogy „FOKTEWINWS FECIT”¹⁰

Foktövi teljes nevét a prédikáció-kötet 3a lapján írja le: „Jo. Lrtj Foktüvinus”, vagyis Joannes

1 OSzK Oct. Hung. 380.

2 *RMKT 17*, VIII, sajtó alá rendezte KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, Bp., 1976, 158–175.

3 NAGY Iván, *Magyarország családai*, IV, Pest, 1858, 191, 182. és KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, IV, Bp., 1912, 156.

4 LAMPE (Fridrik Adolf)—DEBRECENI EMBER Pál, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728, 668. Foktövi Mátéről lásd még Pázmány Péter elítélő véleményét: in *Összes munkái*, IV, sajtó alá rendezte RAPAICS Rajmond, Bp., 1898, 704, 739, 740, 778, 779.

5 FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*, I, Bp., 1898, 63.

6 FÖLDVÁRY László, *i. m.*, 114, 122, 127.

7 *Explicatio Doctrinae de salutis filiorum Dei certitudine* c. művét 1609-ben adták ki Marburgban (*RMK*, III, 1074. sz.).

8 SZALÁRDI JÁNOS, *Siralmas magyar krónikának kilenc könyvei*, Magyar Helikon, 1980, 497, 509, 511, 513, 516.

9 STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., 1963, 71. sz.

10 CSOMASZ TÓTH Kálmán, in *RMDT*, I, Bp., 1958, 643.

Litterati Foktüvinus. A „Litterati” alak a kor névhasználati szokása szerint az apa foglalkozására utal. Szerzőnk atyja tehát litterátus ember volt, írástudó. Foktövi származási helye valószínűleg Foktó volt, ahol maga is prédikátorkodott egy ideig. Élettörténetét kötetének 285c lapján, „Az ferfiunak dicze-retiről Es zidalmarol” c prédikációban olvashatjuk.¹¹ Ennek alapján a következő időrendet állíthatjuk fel:

születési éve	1566
a tolnai iskola tanulója	1581–1584
a debreceni iskola tanulója	1585–1588
Szegeden iskolamester	1589–1590
Veresmarton iskolamester	1591
Cegléden ordinálják	1592. június 30.
prédikátor:	
Adácson	1592–1593
Tökölön Foktón, Patajon Makádon	1594–1603 ¹²
Vácott	1604–1614 ¹³

Foktövi tehát többnyire a hódoltsági területen volt prédikátor. Mint Kathona Géza megállapítja: „A magyar rendiség politikai hatalommal rendelkező szervei megsemmisültek itt, ezért az új vallási nézetek nyugatról való beáramlása gátlástalan volt, annál is inkább, mivel a török államhatalom képviselői nem avatkoztak be az ilyen ügyekbe.”¹⁴ A török uralom tehát egyrészt elősegítette a reformáció terjedését, másrészt azonban ezen a területen nagy volt a létbizonytalanság. Ezt tanúsítja Foktövi állandó vándorlása, a „Jay kj sokat budostam közbe közbe” személyes hangú megjegyzése is.

Foktövi a tolnai iskolát Debreceni Tulyok Ferenc és Kecskeméti Agricola János rektorsága alatt látogatja, majd az iskola hanyatlásának idején átmegy Debrecenbe. Kathona Géza kutatásai alapján tudjuk, hogy „Foktövi János és Baranyai Decsi János az elsők, akik a tolnai iskolából a debrecenibe mentek tovább tanulni | ... |”¹⁵ Itt Gyulai János, Gönczi György és Főlegházi István rektorságának idején tanulhatott.¹⁶

Már Eszéki Imre levele¹⁷ is tanúsítja, milyen nehéz volt a török területekre magasabb képzettségű, Wittenbergben járt rektorokat és papokat találni. Mivel Foktövinek nem volt támogatója,¹⁸ nem is jut el külföldi egyetemre. A korban elterjedt szokásként¹⁹ pappá szentelése előtt iskolamester, rektor, először Szegeden. Szeged 1552-ben került végleg a török kezére. Egyébként: Bálint Sándor szerint²⁰ csak Foktövi önéletrajzból tudjuk, hogy Szegeden 1589-ben működött protestáns iskola. Veresmarton (ahol a reformáció 1547 után terjedt el²¹) a következő évben tanít. A veresmarti iskola azok közé az iskolák közé tartozott, amelyek a tolnai, debreceni sárospataki és nagyváradai iskoláknál alacsonyabb szintűek voltak.

¹¹ *RMKT* 17, VIII, 525.

¹² 1594–1604 között három év esik ki az életrajzból, amikor nem tudjuk megállapítani, hol tartózkodott Foktövi. Így nem lehet pontosan megadni a Tökölön, Foktón, Patajon és Makádon való tartózkodásának a dátumát sem.

¹³ Az életrajz alapján a kötet megírásának az évét adom meg, de ez nem jelenti azt, hogy Foktövi később nem tartózkodott Vácott.

¹⁴ KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp., 1974, 7.

¹⁵ KATHONA Géza *i. m.* 29.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., [1921], 335.

¹⁷ *Eszéki Imre levele Flaciushoz*, in *Studia et Acta Ecclesiastica*, III, Bp., 1973, 908.

¹⁸ Az első diákok közül, akik tovább tanulni Tolnárról Debrecenbe mentek, egyedül Foktövi nem jutott el külföldi egyetemre.

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő, *i. m.*, 338.

²⁰ BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Bp., 1975, 87. Gyulai Torda Zsimgonc már 1546-ban tudósít a szegedi iskola meglétéről Melancthonnak írt levelében (in FÖLDVÁRY László, *i. m.*, 27).

²¹ LAMPE-EMBER, *i. m.* 664.

nyabb képzést nyújtottak.²² Pathai Sámuel azonban hangsúlyozza, hogy a veresmarti iskola rektorai kiváló férfiak voltak.²³ A török hódoltság mezőváros nem tudott iskolamesternek egyetemet végzett, tekintélyes embereket alkalmazni, mivel megfizetni sem tudta őket. De úgy látszik, az itthon tanult fiatal papjelöltek közül az egyház vezetői igyekeztek a leghatékosabbakat kiválasztani.

A dátum pontos feltüntetéséből is láthatjuk, milyen nagy esemény Foktövi számára, hogy Körtvélyesi János²⁴ 1592-ben pappá szentelte. Valószínűleg 1592-ben kapott meghívást az adácsi gyülekezettől, mert a fiatal prédikátorjelölteket általában akkor ordinálták lelkésszé, amikor egy meghatározott lelkészi állásra meghívást kaptak. Adácson még nyugalomra találhat, Tökölről, Foktőről, Patajról, Makádról már keserűen nyilatkozik.²⁵ Élete ekkor már folytonos vándorlás, amelyet elsősorban a tizenöt éves háború eseményeivel hozhatunk összefüggésbe. Nem véletlenül választja Foktövi kötetének mottójául a bibliai *Jézusnak, Sirák fiának könyve* 34: 9–12 versét, amelyben ezt olvashatjuk: „Giakorta zinten közel vezeköttem halalomhoz” (7b). Az önéletrajzból 1592 és 1604 között hiányzó három évet a bujdosásával kapcsolhatjuk össze – ez az időszak az 1594–1604 közötti háborús évekre esik. Többször a szerződött év lejártá előtt el kell menekülnie egy-egy községből, valószínűleg azért, mert az a község, ahol lelkész volt, elpusztult a háborúban.

1604-ben kerül Vácra. Itt viszonylag nyugalomra talál. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban írja meg prédikáció-kötetét. Vác sok harc után éppen 1604-ben került Bocskai István kezére, 1605 őszén maga a fejedelem is megfordult Vácott. Tragor Ignác írja: „A hagyomány szerint Bocskay ekkor Váccon superintendenciát állított föl és a Szent Mihály templomot a reformátusoknak adta.”²⁶ Ennek lelkésze Foktövi²⁷. 1606-ban Vác Rudolf birtokába került. Később, nem tudni pontosan, mikor, Foktövi „Ipolyon alól való” alesperes lesz.²⁸ Az utolsó évszám, melyet kötetében feltüntet: 1619. Ekkor másol be egy békét ígérő esküt: „Az Török Czazar esküesse Betlen Gabornak. 1619.” A törököktől sokat szenvedett prédikátor számára fontos ez az eskü. De Vácott is a nyugalom csak átmeneti volt, ugyanis a város 1620-ban ismét a török kezére került, hogy ezután végleg csak 1684-ben szabaduljon fel.

Foktövi Jánosról az utolsó adatunk: 1620. szeptember 7-én Vácott Segner András emlékkönyvébe latin nyelvű búcsúztató verset ír.²⁹ Az emlékkönyv tanúsága szerint ekkor már senior, esperes.

A két possessor-bejegyzés arra utal, hogy a kötet 1625-ben már idegen kézbe került, szerzőnk ekkor már nem élhetett³⁰

Hogy mi adott ösztönzést Foktövinek egy ilyen antropológia létrehozására, azt ma már csak talál-

²² ZOVÁNYI Jenő, *i. m.*, 356.

²³ LAMPE-EMBER, *i. m.*, 665: „Ludi-Rectores praecipui Nominis Viros habuit Ecclesia Veresmartoniensis, Stephanum Nyiro Tholnai, Johannem Fogtoi, Johannem Marothi, Laskovium, Andream Murakozi, Johannem Kopacsi, etc.”

²⁴ Körtvélyesi János életéről lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., 1977, 139. Elsősorban Foktövi életrajzából tudjuk meg, hogy Körtvélyesi püspök volt.

²⁵ „Tökölj nehezen. Foktűj aligh. Pathaj vezöttül. Makadj Malen.” (A *malen* szó jelentése *rosszul*, ha a latin *male* (rosszul) + a magyar *-n* képző összetételéből származik.)

²⁶ TRAGOR Ignác, *Vác története*, Vác, 1929, 107.

²⁷ *Vác története*, I, szerkesztette SÁPI Vilmos, Szentendre, 1983, 109.

²⁸ ESZE Tamás, *A drégelypalánki egyházmegye történetének vitás kérdései*, in *Egyháztörténet*, 1944, 236: „1615 őszén egy lekipásztorokból álló bizottság szállt ki Nagyoroszfalu – ma Nagyoroszi – mezővárosba, az ottani reformátusok és katolikusok viszályának eligazítására. „Jelön voltak illien fő uraim akkor velek az templomban: Bölczkej István Wáczon várbeli seregh praedikátora, senator; Wrögdj János Kosdon praedikátor, kivel akkor praedikáltattam; Pesti János Zokolián lelki tanító Ezök voltak velem” – írja Vácott 1615. november 6-án kelt levelében Foktűji János váci prédikátor, aki hivatalos tiszteiből kifolyólag intézi az oroszai dolgát: ő „az Iplion alól [való] prosenior.”

²⁹ SZELESTEI N. László, *Két emlékkönyv – Rimay János ismeretlen bejegyzéseivel*, in *ITK*, LXXXVI (1982), 658. Foktövi bejegyzésének címe a következő: „Wotum Johannis Literati Foktövini Senioris Dioecesis Ipolclanubianae in Comitatus Neugrad et Honth”.

³⁰ „F. Matthiae Liber est vaczj Emp[us] d[enar] 6” (la) és „Anno 1625. die May Adot petek deak f[orint] 32 d[enar] 27. az többi oda vezet mind” (1b).

gathatjuk. Mindenesetre a török hódoltsági területen a prédikációknak nagy volt a kultúráközvetítő szerepük, jelentős volt a morális hatások is, az egész gyülekezet életében normatív funkciót tölthettek be. „Een az en vandorlasomban sokat lattam, Es többet erthetök, mint ki mondhatnam” – idézhetjük újra a *Sirák könyvét*, a kötet mottóját.

A továbbiakban a következő szempontok alapján elemzem a prédikáció-gyűjteményt: időrendi kérdések; műveltséganyag; a prédikáció mint irodalmi mű; a kézirat helye a kor prédikáció irodalmában.

A gyűjtemény szerzetési ideje

A keletkezési időről pontos adataink vannak, s ezek egyértelműen az 1613–1614-es évre utalnak.³¹ Foktövi az *Argumentum libri* (3a) felett³² világosan megírja a prédikációk összeírásának időpontját: „Mölliet irtam Karacson[tól] fog[va] pal z[ent] Peter napigh [június 29-ig] Wacson 1614. Christus vronk zületesen vtan.” A vers alatt a következő dátum áll: „Waciae 29 Julij A. D. 1614. Jo. Lrtj Foktúvinus.”³³ Bizonyosra vehetjük, hogy a kötet tartalomjegyzékét és címlapját a gyűjtemény megírása után készítette, a címlapon pedig az 1614-es dátum szerepel. A verseket szintén ekkor fordítja³⁴, korábban írt vagy fordított verseinek a szerzetési idejét is mindig pontosan feltünteti.³⁵

Foktövi rövid idő alatt írja össze prédikációit, de ezt nemcsak az írás, a tinta és a papír tanúsítja, mint erre Erdélyi Pál utal,³⁶ hanem az egyes prédikációk végén található dátumok is: 1613 karácsonyától 1614 február 25-ig tizenöt prédikációt ír le, március 18-ig hármat, március 25-ig négyet, május 12-ig tizenkettőt, május 24-ig hármat³⁷, a fennmaradó hetet pedig június 29-ig.

Foktövi a korábban elmondott prédikációi alapján önálló szerkesztői koncepcióval *könyvet* akar írni. Ugyel a részek, bekezdések pontos tagolására, az írásképre, a javítások ritkák.³⁸ Művét a nagyközönségnek szánta, ezt bizonyítja az első prédikáció végén található (23b) fohász is: „Wram Jsten ez Praedikatiuk irasa oluasasa, halgatasa, tanulasa, es elmelkedese altal indicz az io vtra, iartass [sic!] abban, hogi iussonk hozzad. Amen.”

A kézirat egyben mindenes könyve is volt: a prédikációkon kívül egyéb bejegyzéseket is tartalmaz, vegyes idézeteket, reflexiókat. Nagy számú szentírási és antik idézet található az 1–5. és a 399b, 411a–b lapokon.

A prédikáció-gyűjtemény műveltséganyaga

A kötet nagy számú és változatos eredetű idézeteit, pontokba szedett tanításait olvasva képet kaphatunk a kor domidoctus prédikátorának műveltségéről. A műveltséganyag elemzése segíti a kötet műfaji meghatározását is.

³¹ ERDÉLYI Pál, *Foktövi János ismeretlen prédikációs könyve 1614-ből*, in *MKSz*, 1887, 78, 1615-re datálja a kötet befejezését.

³² A vers megjelent *RMKT* 17, VIII, 160.

³³ A július 29-i dátum vagy félreírás június 29-e helyett, vagy magát a verset csak a kötet megírása után egy hónappal szerezte.

³⁴ *RMKT* 17, VIII, 526.

³⁵ „Enis Foktúui Janos Az Embör eletenek ideiet igi hataroztam Wacson 1606. Eztendöben, vlt. Nouemb. deakul.” – olvasható a 168b lapon.

³⁶ ERDÉLYI Pál, *i. m.*, 78.

³⁷ A 338b lapon egy 1614. május 24-én történt váci esetet mesél el Foktövi.

³⁸ A 260a lapon a margón tollpróba jellegű vonalak zavarják meg a tiszta írásképet. Foktövi rögtön odairja a magyarázatot: „Kis Annha dolga ez:” – valószínűleg a kislánya írta össze az asztalon levő nyitott kéziratot.

Foktövinek a Biblia tekintélyéről vallott nézete megegyezik kora protestáns teológusainak felfogásával. Musculus *Loci communes*át idézi: „Az Embörnek teremtése felől mit köl az Embörnek ertenj, sohonna nem érthettiük jobban megh, mint az Zent Lelöknek tanitasabol, mölliet az Zent iras elönkben ad. Mert olli igen megh vakult az Emböri elme, hofi sem az ö teremtöie felöl, sem maga felöl igazat nem itelhet. Ennek okaert arra kel gondot viselnönk, hofi az Embörnek vagi maga felöl; auagi az Jsten felöl az ö teremtöie felöl köllion valamit ertenj, es ketsegh nelkül tudni, mind azokat iob erteni es tudni az zent irasokbol hofi nem maga feietül.” (32b–33a)

A prédikációk alapigéjének választásakor nem mindig ragaszkodik a hivatalosan előírt szentírási helyekhez, kétszer apokrifnak tartott könyvből is idéz, és van, hogy egyszerre két bibliai helyet is megad.³⁹ Nem ragaszkodik ahhoz az előírashoz sem, hogy a prédikációnak szigorú exegézisnek kell lennie.⁴⁰

Foktövi János maga fordítja le az általa idézett bibliai helyeket. A latin nyelvű bibliai idézetekből megállapítható, hogy egyrészt a *Vulgatával* egyeznek meg, másrészt egy 1557-es kiadású protestáns Bibliával.⁴¹ Az önálló fordítás bizonyítéka, hogy ugyanazokat a bibliai helyeket különbözőképpen fordítja le.⁴² A jelen dolgozatban csak két prédikáció fordítási variánsait mutatom be:

Jakab levele 4: 14 „Miczoda az tü életötök? Mert Parah, möli keusse teczik, es hamar el mulik zö-mönk elöl.” (114a) – „Mi lehet az tü életötök? Kiczin ideigh laczó Para, es el mulik.” (388b)

A zsoldárok könyve 103: 15 „Az Embörnek napia ollian mint az fü, mint az mezej viragh.” (115a) – „Az Embör napiai mint az fü, mint az Mezej viragh vgi viragzik.” (389b)

Ézsaiás próféta könyve 40: 6–7 „Minden test ollian mint az fü, es annak minden köniörületössege mint az Mezei viragh. Megh zaratt az fü, el hullot az viragh, mert az Jehouanak zele, fuallotta megh. bizoni fü, bizoni zena az Nep.” (115a) – „Minden test ollian mint az fü, es köniörületössege mint az viragh. megh zaradot a fü, el hullott az viraga bizoni fü az Nep, zena, Zömet, gaz.” (389a)

Jób könyve 20: 8 „Mint az latot alom el röpül, es nem talaltatik megh, mint az Eyeli latas zinten vgi mulik el.” (115b) – „Mint az alom el röpül, es nem talalod megh ötet, el mulik mint az Eyeli latas.” (389a)

Patrisztikai források

Foktövi a korban elterjedt compendiumokból, florilegiumokból, valamint a protestáns teológusok műveiben található hivatkozásokból merítette patrisztikai anyagát. (Gyakran ugyanez jellemzi más utalásait is.) Ezeket a szerzőket idézi (A hivatkozások gyakoriságát zárójelben tüntetem fel):

Ókeresztény írók: Ambrosius (7), Athanasziosz (5), Athénagorasz (1), Augustinus (19), Baszileiosz (Nagy) (1), Clemens Alexandrinus (1), Cyprianus (1), Epiphániosz (1), Euszebiosz (Caésereai) (3), Fulgentius (1), Gregorius Magnus (3), Grégoriosz Nazianzénosz (2), Hieronymus (13), Ireneusz (1),

³⁹ Az 1567-es debreceni zsinat VIII. cikke (in KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése*, Bp., 1882, 570) kimondja, hogy „Miképen egyedül csak a szent írást, azaz a próféták és apostolok írásait kell az egyházban magyarázni: nem pedig az apokryphusokat, minők a Sirák, Bölcsesség, Tóbiás könyvei”. Foktövi a *Bölcsesség* könyvét és a *Jézusnak, Sirák fiának* könyvét is megadja alapigéül. (Ehhez a témához lásd még ZOVÁNYI Jenő, 1921, 326.)

⁴⁰ KISS Áron, *i. m.*, 570, 571.

⁴¹ *Biblia utriusque Testamenti*, Genova, 1557. OSZK Ant. 9030.

⁴² Ugyanezt a fordítási módszert tapasztaljuk a versfordításainál (vö. a 2b és a 294a lapon található verseket) és a protestáns szerzők idézésénél is (vö. Musculus *Genesis*hez írt kommentárának fordításait a 116a és 175a lapokon).

Isidorus (3), Khriszosztomosz (7), Kürillosz (1), Lactantius (3), Órigenész (3), Paphnutiosz (2), Ps.-Dionüsziosz Areopagitész (1), Tertullianus (3), Theodorétosz (1):

Középkori teológusok, tanítók: Beda Venerabilis (2), Bernardus (3), Thomas Aquinas (3).

Görög és római auctorok

A pogány bölcsek és poéták írásai a források értékrendjében törvényszerűen alárendelődnek a teológiai idézeteknek, kisebb a számuk is. Foktövi élesen elválasztja egymástól a teológiai és a világi írásokat: az ég forgása „Bizoni nem Atlantul vagion mint az Poetak talaltak. Nem az Peripateticusoknak Nagi értelmükből es elmeködesükből De amaz folsegös Egiedül biro Jstentül kinek az ő diczeretit es diczöseget az Egek hirdetik.” (83b) – „Mit mongionk tehat zerelmes Attiamfiaj azok felöl, kik az ő faitalansagukat nemhogi zegiönlenek, de megh inkább az ő paraznasagukkal inkább diczeködnek, mint Ouidius etc. Nem illik ez az Köröztiensehöz.” (154a) A derék Szentírás és annak magyarázó doktori mellett ugyanakkor központi helyet foglalnak el a világi bölcsek által közölt ismeretek, példázatok, gondolatok, hiszen Foktövi prédikációinak egyik fő célja az ismeretek átadása, a tanítás. Ahol csak teheti, felsorolja a szentírásbeli bizonyítékok után az antik szerzők véleményét is.

A korban használt compendiumokban általában csak a szerzők nevét közölték. Ez az idézési mód figyelhető meg Foktövinél is: vagy a szerző nevét adja meg, vagy hiányosan közli az adott helyet is. (Egyedül Plinius *Naturalis Historiájánál* és Plutarkhosz több művénél adja meg a pontos lelhelyet.) A következő antik auctorokat idézi⁴³: Anaxagórasz (1), Apuleius (1), Aratosz (1), Arisztotelész (21) Aszklepiadész (1), Boëthius (1), Catullus (1), Censorinus (1), Cicero (11), Curtius Rutus (1), Démokritosz (1), Démoszthenész (3), Diogenész Laertiosz (3) (3), Diphilosz (1), Empedoklész (1), Epikuros (1), Euripigész (4), Galénosz (6), Gellius (2), Hésziodosz (5), Hieroklész (2), Hipparkhosz (1), Hippokratész (4), Hippón (1), Homérosz (3), Horatius (4), Iszokratész (1), Iuvenalis (8), Kallimakhosz (1), Lukianosz (1), Lucretius (1), Macrobius (2), Martialis (2), Menandrosz (5), Musonius (1), Ovidius (15), Parmenidész (1), Phereküdesz (1), Philón (2), Pindarosz (1), Platón (13), Plautus (2), Plinius (9), Plutarkhosz (9), Poszeidóniosz (1), Püthagorasz (4), Quintilianus (1), Seneca (6), Szolón (2), Szophoklész (1), Stobaeus (2), Suidas (1), Thalész (1), Valerius Maximus (5), Varro (1), Vergilius (8), Victorinus Rhetor (1), Xenophón (1), Zénón (2).

XV–XVI. századi szerzők

Foktövi kora protestáns teológusaitól a legismertebb teológiai közhelyeket veszi át. A *Szentírásról Musculus Loci communes*ában írtakat idézi, a Szentháromság definícióját Menclius *De cognitione Dei* c. műve nyomán adja meg. A protestáns teológusok idézésekor a prédikáció-formának megfelelően a hittételeket részekre bontja, summával, tanulssal egészíti ki. Értekezik ugyan az ember teremtéséről, Isten örökkévalóságáról, az angyalokról, az ördögökről, az égről, a földről, a paradicsomról és a lélekről, de kerüli a túlzott dogmatikai szörszálhasogatást, s mivel didaktikus előadasmódra törekszik, csak vázlatosan adja meg a legfontosabb hittételeket (a teológiai témának megfelelően az I. részben és a II. rész elején). Előszerezettel vesz át a köznapra életre vonatkozó erkölcsi tételeket. Kálvin *Harmoniájából* a szülés után való tisztulásról írtakat idézi, Bullinger *Sermonum Decadeséből* a rokonságról és az árvákról írtak, Melanchthon *De animájából* a fogantatásról szóló részt, Vermilius *Oratiójából* az aggkor dicséretét.

A protestáns teológusok idézésekor szinte mindig pontos címet és lapszámot ad. Ez a pontos idézési mód arra utal, hogy ezek a művek vagy megvoltak könyvtárban⁴⁴ vagy rendelkezésére álltak.

⁴³ A versfordítások egy része még azonosításra vár.

⁴⁴ Eddigi munkám során több olyan kiadványt sikerült föllelnem, amelyben a megnevezett példány lapszámozása megegyezik a Foktövi által megadott lapszámozással. Példaként: MUSCULUS (Wolfgangus), *Mosis Genesis plenissimi Commentarii*. Basel, 1565. OSZK Ant. 254; GUALTHERUS (Rodolphus), *In Evangelium Jesu Christi secundum Lucam Homiliae CCXV*, Tiguri, 1585. OSZK Ant. 1285.

Ahol nem idéz pontosan, ott valószínűleg más szerzők műveiből veszi át az adott tételt. Az idézések gyakorisága alapján arról is képet kapunk, hogy a protestáns teológia mely irányjai voltak rá a legnagyobb hatással. Ha áttekintjük az általa idézett, többé-kevésbé korabeli szerzők jegyzékét, természetesen csupa protestánst találunk közöttük. A néhány kivétel (pl. Polydorus Vergilius) is olyan, akit a protestáns teológusok is általában tiszteltek (a XV–XVI. századi költőket is felsorolom, a címetek rövidítem, a bibliai kommentárokat pedig magyarul, mai (református) rövidítéssel adom meg): Witus Amerbachius: *De anima* (3). Ioannes Balaetus: *Acta Romanorum Pontificum* (2). Theodorus Beza (1). Martinus Borrhau: *Préd*-kommentár (1). Henricus Bullinger: *Sermonum Decades* (8), *1Tim*-kommentár (1), *Zsid*-kommentár (1). Ioannes Calvinus: *Institutio religionis Christianismi* (2), *2Móz*-kommentár (2), *Harmonia ex tribus Evangelistis* (2), *3Móz*-kommentár (1), *Jer*-kommentár (1), *Mal*-kommentár (1), Pál leveleihez kommentár (4) (ez utóbbi négy műhöz Foktövi nem ad lapszámot). Philippus Camerarius: *Operae horarum succisivarum sive meditationes historicae* (1). Desiderius Erasmus: *Adagiorum Chiliades* (5). Nicodemus Frisclinus: *De obitu patris* (1). Conradus Gesnerus: *Liber de anima* (1). Rodolphus Gualtherus: *Mt*-kommentár (1), *Mk*-kommentár (1), *Lk*-kommentár (4), *Jn*-kommentár (2), *Róm*-kommentár (1), cím nélküli hivatkozás (1). Lilius Gregorius Gyraldus (1). Bartholomeus Keckerman: *Systhema logicae, rhetoricae, theologiae etc.* (1). Ludovicus Lavaterus: *Péld*-kommentár (13), *Ez*-kommentár (4). Martinus Luther (1). Baptista Mantuanus (1). Augustinus Marloratus: *Expositio ecclesiastica Novi Testamenti* (1) (nincs lapszám!), *Lk*-kommentár (1), *Tit*-kommentár (1) (nincs lapszám!), cím nélküli (2). Philippus Melanchthon: *De anima* (5). Ioachimus Mencilus: *De cognitione Dei* (12). Henricus Mollerus: *Zsolt*-kommentár (2). Wolfgangus Musculus: *Loci communes* (2), *1Móz*-kommentár (13), *Ézs*-kommentár (1) (nincs lapszám!). Ioannes Oecholampadius (1). Franciscus Piccolomineus: *Gradus philosophiae moralis* (1). Gregorius Richterus: *Axiomata politica, oeconomica, ecclesiastica et historica* (1). Ludovicus Caelius Rodiginus: *Antiquae lectiones* (1). Ioannes Stigelius (1). Clemens Timplerus: *Ethica, oeconomica, politica etc.* (18). Polydorus Vergilius: *De rerum inventoribus* (2). Petrus Martyr Vermilior: *Tractatio de votis monasticis et coelibatu* (2), *Oratio 1. habita Tiguri, cum in locum Conradi Pellicani succederet* (1), *1Sám*-kommentár (1), *2Sám*-kommentár (3), *1Kír*-kommentár (1), *1Kor*-kommentár (2) (nincs lapszám!). Ludovicus Vives: *De anima et vita libri tres* (4). A lélekről szóló műveket valószínűleg egy 1555-ös lyoni colligatumból vehette, melyben Amerbachius, Gesnerus, Melanchthon és Vives *De anima* c. műve egyaránt megtalálható.

A fentiekbe nem sorolható források

Averroës (2), Avicenna (1), Iosephus Flavius (1), Petrarca (1)

Magyar források

1. Janus Pannonius két verse található meg a gyűjteményben⁴⁵: *Panegyricus Guarino Veronensi* és *Threnos in Racaciarum cubicularium*⁴⁶. A versek forrását nem sikerült még megállapítanom.

2. A magyarországi protestáns zsinatok végzései. Eleve feltételeznünk kell, hogy Foktövi ismerte a zsinatok végzéseit. Ezek tartalmilag sokszor megegyeznek szövegével. Ilyenek a következő tételek: az *Apostoli hitvallást*, a *Miatyánkot* és a *Tízparancsolatot* tudni és magyarázni kell; az asszonyok lelkéről; a papok házasságáról; ki keresztelhet? keresztelhet-e a bába?; a szabad és a tiltott uzoráról;

⁴⁵ A Janus Pannonius-hagyományról és annak protestáns vonaláról Foktövi Janus Pannonius-fordításairól lásd BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány*, in Uő., *Eszmék és stílusok*, Bp., 1976, 44.

⁴⁶ Megjelent *RMKT* 17, VIII, 164. és 174.

a protestáns ünnepekről; a tánc tiltásáról; a válás okairól. Pontos forrásmegjelöléssel veszi át az 1567-es debreceni zsinat XXII. és XXVI. cikkeit.⁴⁷

3. *Laskai Csókás Péter* művének (*De homine magno illo de rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus libri II*, Wittenberg, 1585⁴⁸) I. könyve közvetlenül két szinten hatott Foktövire: a prédikációkban Foktövi nagy teret ad a lélekről való fejtegetéseknek, valószínűleg Laskai Csókás hatására, akinek művében az 5–19. fejezet erről szól. Foktövi itt háromszor idézi a *De hominét*: az ember lelkét az Isten önti az anyaméhbe (122b) – L. Cs. P., I. I, c. 12, 1. 3 (208). A lélek helyéről két vélekedés van: a szívben vagy az agyban található (132a) – L. Cs. P., I, 12 (248). Az asszonyban is van okos lélek (135a) – L. Cs. P., I, 7, 3 (103).

Foktövi, akárcsak Laskai Csókás, a világegyetembe helyezve tárgyalja az emberi életet. Felosztása – isteni, égi, földi világ – követi Laskai Csókás hármas felosztását: anyagi, égi és földi világ. E részek tárgyalása után mindkettőjükénél a kisvilág, a mikrokozmosz, az ember kerül a középpontba. Az emberi élet korszakainak felosztásában is Laskai Csókás nyomán halad Foktövi, mindkettőjükénél megvan a hét életkor: infantia, pueritia, adolescentia, iuventus, virilis aetas, senectus, decrepita aetas. Foktövinél magyarul (170a): „Polabeli giermöksegh, Gyeremöksegh, Jnassagh, Jffiusagh, Embörsegh, Wensegh, Görbesegh, Haromlabu, Ketzörgiermök”. Foktövi ezeket az életkorokat tárgyalja a prédikációiban.

4. *Félegyházi Tamás*nak a lélek eredetéről írt megállapításait hosszan idézi Foktövi (12a-b) *Loc. Com.* forrás-megjelöléssel. (Félegyházi Tamás öt kiadást megért hittani művének az ötödik kiadása jelent meg *Loci Communes Theologici* előcímmel Debrecenben, 1601-ben.⁴⁹)

A „Hol uagion az lelöknek helie az Emböri testben?” kérdésnek és a ráadott feleletnek (131b) szintén a fenti Félegyházi-mű 100. lapja a forrása. Foktövi margóján ezúttal csak ennyi szerepel: „Th. Fel.”

5. A „*Harom Jelös bölcz Embör*” elválásról írt tanácsa (362b). Foktövi idéz egy II. Calixtus pápa ellen írt latin pasquillust (367a). Bucsay Mihály mutatott rá arra, hogy ez a vers megtalálható Szegedi Kis István *Speculum Romanorum Pontificum*jában. A *Speculum*nak mégsem mutatható ki hazai utólete, mivel Foktövi a forrásául nem Szegedi Kis művét jelöli meg, hanem Balaeus *Acta Romanorum Pontificum*ját (hibás lapszámmal).⁵⁰ Vajon Szegedi Kis István másik művével, a *Loci communesszal* is ugyanez-e a helyzet?

Foktövi a forrás megjelölése nélkül idézi Bakonyi Albert, Melius Juhász Péter és Szegedi Kis István egy bizonyos „mondását”. Az idézet forrása Szegedi Kis *Loci communes* c. művének 356. lapján egy utólagos betoldás, mely valószínűleg ifj. Szegedi Istvántól vagy Skaricza Mátétól származik.⁵¹

Joggal feltételezhetjük, hogy ezt, a prédikáció-kötet megírásáig öt kiadást megért, művet ismerte Foktövi. annál is inkább, mivel csak itt, a *Loci communes*ban fordul elő a három jeles bölcse ember tanácsa. Ugyanakkor szinte érthetetlen, hogy Foktövi, aki művét nagyrészt idézetekből állította össze, s a források lelőhelyét mindig feltüntette, miért nem említi meg egyik fő forrásaként a *Loci communest*.⁵² Foktövi részéről több ez egyszerű pontatlanságnál: ugyanis nem ez az itt szóbanforgó egyetlen Szegedi Kis-hely, melyet említés nélkül használ.

A *Loci communes* „nagyemertű kompendium”, „sajátos eklekticizmussal összeszedett enciklopédia”.⁵³ A XVI–XVII. századi prédikátorok gyakran találhattak megfelelő idézeteket prédikációik megírásához Szegedi Kis tabuláiban. A domidoctus papok csoportosan vándoroltak Szegedi Kis Istvánhoz, hogy tanuljanak tőle.⁵⁴ Szegedi Kis *Loci communus*ának „másokéval szemben van egy jellegzetes

47 KISS Áron, *i. m.*, 575. és 578.

48 *RMK*, III, 744. sz.

49 *RMNY*, 874. sz.

50 BUCSAY Mihály, *Szegedi Kis István Speculum*, in *Studia et Acta Ecclesiastica*, III, Bp., 1973, 173.

51 *RMKT* 16, VI, sajtó alá rendezte SZILÁDY Áron, Bp., 1896, 283.

52 Mint KATHONA Géza. (*Svájci theologiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben*, in *Studia et Acta Ecclesiastica*, III, Bp., 1973.) rámutat. Szegedi Kis István hasonlóan járt el a *Loci communes* forrásaival.

53 Nagy Barna szavait idézi BUCSAY Mihály, *i. m.*, 112.

54 KATHONA Géza, 1974, 147.

sajátsága, hogy ti. nemcsak a szorosabb értelemben vett hittani tárgyakat öleli fel, hanem kiterjeszkedik egy sereg etikai, biblica theologiai, exegetikai, egyházi, történeti, gazdasági, politikai és társadalmi természetű problémára is”.⁵⁵ Foktövi prédikációira éppen ezek az egyéb, nem szoros értelemben vett hittani tárgyak lehettek nagy hatással. Már maga az is, hogy Szegedi Kis az Isten és az ember fogalma köré rendezi mondanivalóját, hathatott Foktövi prédikáció-kötetének szerkezetére, antropológiai felfogására. Túl ezeken a feltételezhető hatásokon, szinte szó szerinti egyezéseket is találunk a két mű között. Ezek eddigi kutatásom alapján a következők:

Sz. K. I.: „De adolescentia” (246) – F.: „Mi lehet ekössege az Jnasnak.” (238b), „Mit kel el tauoztatnj az Jnasnak.” (241b)

Sz. K. I.: „De coniugio seu ducenda uxore” (349) – F.: „Minemü Azzont keriónk?” (346b–347b), „Mikor kel el kezdeni az hazasulast.” (344a–b).

Sz. K. I.: „Personae inter quas iuxta leges magistratum... contrahi non possunt” (360) – F.: „Minemü zömeliök között tiltatott az hazassagh eleitül fogua?” (351a–b).

Sz. K. I.: „De divortio” (348) – F.: „Minemü okokkal valhatnak el? [ti. a házások]” (361a és 362a–b).

Sz. K. I.: „De divortio per impotentiam seu frigiditatem” (349) – F.: „Hani keppen lehet az Erötlensegh?” (361b).

A felsorolt egyezések további bizonyítéku szolgálhatnak arra, hogy Foktövi olvasta és felhasználta a *Loci communest*. Kérdés marad, hogy forrását miért nem jelöli meg. Talán magának a Szegedi Kis-műnek (Kathona Géza tanulmányához hasonló) további forráselemző feltárása közelebb vihet a megoldáshoz.

A források feltárásának nehézségei

1. A felsorolt szerzők nagy részét maga Foktövi talán nem is olvasta. Mégis tanulságosnak tartottam a felsorolásukat anélkül, hogy pontosítottam volna, melyiküket kinek a közvetítésével, honnan idézi Foktövi. (A kritikai kiadásban majd természetesen ezt a feladatot is el kell végezni.) Bár Foktövi hosszan merít forrásaiból, fordítása a legtöbbször nem egészen hű. A didaxist, a könnyű érthetőséget tartja szem előtt, nem sorolja fel kimerítően a forrásban megadott valamennyi egyházatyát, ókori szerzőt. Válogat. Ez a válogatás jellemző a domidoctus prédikátor műveltségére vagy műveltség-eszményére. Így például kiderül, hogy a gonosz mostohákról írott részben (204b) Erasmus *Adagiájából* idéz hosszan, melyben megtalálható a Foktövi által is lefordított Kallimakhosz-vers és Euripidész-idézet. Az eltérés csupán annyi, hogy Foktövi Kallimakhoszhoz nem adja meg a görög szöveget, Euripidészhez pedig még a latint sem.

2. Foktövi némelykor pontatlanul jelöli meg forrásainak lelőhelyét. Így például Lilius Gyraldus latin Szolón-fordításának forrásául Joachimus Camerarius művére hivatkozik, valójában pedig ez a latin vers Philippus Camerarius művében található. (Valószínűleg félreírásról lehet szó, Philippust híres atyjával keveri össze Foktövi.)

3. Egyelőre megoldatlan nehézséget okozott a *Polyanthea* c. gyűjtemény azonosítása. A görög szó jelentése 'sok virág', melyet az anthologia szinonimájaként használtak.⁵⁶ Foktövi egyik forrásában, Szegedi Kis István *Loci communes*ében, találkoztam egy florilegium ugyanilyen megjelölésével: a *De*

⁵⁵ KATHONA Géza, 1973, 16.

⁵⁶ Pirnát Antal emlékezete szerint egy általa látott XVI. századi könyvjegyzékben is előfordul ez a könyvcím (szóbeli közlése). Foktövi a következő helyeken idéz a *Polyantheából*: a „Hani fele paradizomrol emléközik az iras” (104b) kérdésre Thomas Aquinast hozza fel példaként a *Polyantheának* paradicsomról szóló részéből (615). Censorinus Hippokratész-idézetének (167b) lelőhelye: *Polyanthea*: 39. A „Miczoda az Jffiusagh?” (246a) kérdésre a *Polyantheából* adja meg az ifjúság görög–latin definícióját, majd idézi Arisztotelészt. Az „Eert Embörsegh” görög–latin meghatározásának (270a) a forrása: *Polyanthea*: 844. Az Azzonallati röndnek giöngge természetiröl” (319b) – *Polyanthea*: asszonyokról szóló fejezet, 313. A Diphilus-idézet (395a) – *Polyanthea*: 698.

coniugio seu ducenda uxore c. tabulában (349) Szegedi Kis Martialist, Hieronymust, Apuleiust, Plautust, Phocilidest, Hésziodoszt idézi a *Polyantheából*. Feltehető, hogy mindkettőjüknél ugyanarról a XVI. századi idézet-gyűjteményről van szó.

4. A már többször is említett Censorinus Hippokratész-idézetének és Lilius Gyraldus Szolón-fordításának forrásairól is érdekes megfigyeléseket tehetünk. Mindkét idézet az életkorok felosztásával foglalkozik, mely Foktövi művében középponti helyet foglal el, hiszen ő maga is ír róla verset latinul és magyarul már 1606-ban. Foktövi Censorinust a *Polyantheából* veszi, Lilius Gyraldust pedig Joachimus Camerariustól (valójában, mint láttuk, Philippus Camerariustól).

Bár a *Polyantheát* egyelőre nem sikerült azonosítanom, Aldus Manutius 1581-es velencei Censorinus-kiadását lapozva⁵⁷ megtaláltam ezt a Hippokratész-idézetet a „*Distinctio aetatum hominis*” c. részben. Figyelemre méltó, hogy Censorinusnál e kiadásban szintén megvan Szolón verse görögül, s ehhez a kiadó ugyanazt a latin fordítást mellékeli, mely Foktövinél is megtalálható, a fordító Gregorius Gyraldus nevének feltüntetésével.

Foktövi egyik hazai forrása, Laskai Csókás, mint erre már rámutattam, szintén írt az életkorokra való felosztásról, a *De homine* „*Aetatum hominis distinctio*” c. részében (40–41). Emitt is megvan, a forrás megjelölése nélkül, a hippokratészi hely, majd pedig Szolón versének latin fordítása, mely azonban *nem* azonos Lilius Gregorius Gyralduséval!

A fentiekből kiderül, hogy Foktövi e két idézetét nem Szegedi Kis művéből meríti, mint az várható lett volna. Hippokratész és Szolón életkor-meghatározása, melyeket együtt is gyakran idéznek, kettős toposzként élt tovább a XVI. század folyamán. Joggal feltételezhető, hogy valamennyi XVI. századi szerző florilegiumból dolgozott.

A prédikáció-közet, mint irodalmi műalkotás

Foktövi János a szónok hármas feladatából (tanítani, megindítani, gyönyörködtetni⁵⁸) az elsőre helyezi a hangsúlyt. Tanítani akar, ismereteket átadni. Az egyes életkorok tárgyalásakor didaktikus okokból találjuk meg mindig ugyanazt a gondolati vázat: az adott életkor meghatározása, tulajdon-ságai, haszna-tiszte, mit kell eltávoztatni tőle.⁵⁹ A mindennapi teendők pontos képét kapjuk a szülés leírásától, a bábák gyakorlati teendőitől kezdve az akkor bemutatásáig. A korabeli magyar viszonyokra viszont alig utal. Íme három becses kivétel. – A nyelvtanulásról ezt írja: „Megh kel valaztanj a fő nielueket, kik mezze kj teriettenek mint az Sido, Görögh es deak nielu Mastan pedigh az Nemött es Török nieluek az Birodalmakra nezue főuekke löttek: Es az alsob röndön valo nielueket, kikkel nem mindönnütt elhetnj.” (255b) – Egyetlen alkalommal egy „Magiar Pelda Bezed”et említi: „Az zomzed leant inkab vöd el het bünnel, mint az ismeretlent eggiele, mert az egi alat sok reitözött el.” (347a) – A 338b lapon egy váci történetet mesél el: „1614. Ezt. 24 Maj Waczon Egi Mönieczke giermöke Annorum 6. az dunarol megh se került haza valtigh kerestek az halazok is de nem talaltak. Niha haza iünnek [a gyerekek] de rozzabbul latrabbul mint el möntek volt”.

Prédikációit nem irodalmi céllal írja. A prédikátor tiszte az, hogy a népért imádkozzék, a szent-ségeket (keresztséget és úrvacsorát) szolgálta ki, a szent ígét prédikálja, s tanítása hármat foglaljon magában: az építést, az intést, a vigasztalást.

⁵⁷ OSzK Ant. 5126.

⁵⁸ QUINTILIANUS (Marcus Fabius), *Szónoklattan 12 könyvben*, I, ford. PRÁCSER Antal, Bp., 1913, 232.

⁵⁹ A gyermekkorral például három prédikáció foglalkozik, az egyes prédikációk a következő részekből állnak: „I. Kiczoda az Gyeremök. II. Ki aggia az Giermököt. III. Mi hazna az Giermöknek. IIII. Az ferfiue vagi az leani keduesb. V. Az Giermökök hasonloke az zülekhöz mindönkor.” (213a) – „I. Mikoraban kel az giermököt tanitanj. II. Mikeppen kel tanitanj, III. Mire kel tanítani. IIII. Hogi hogi kell tanitanj.” (221a) – „Az Züleknek es Magzatoknak tisztükröl [...] I. Az Zülek inkab zeretike az ö Magzattiukat mint az fiak öket. II. Ha sirnak, megh kelle kerlelnj. III. Kelle hidegtül felteni, auagi rea zoktatnj. IIII. Miuel tartoznak az fiak az züleknek. V. Walaha elege zolgalhatnake züleiüknek.” (229a)

Didaktikusan funkcionális elemnek minősíthetjük a gondos (három szintű) szerkesztést, a prédikációk retorikai felépítését, a versbetéteket, melyeket Foktövi mindig alárendel a tanításnak.

A kötet kompozíciója. Foktövi műve elejére nem ír ajánlólevelet vagy előljáró beszédet, hanem versben (*Argumentum libri*) adja meg prédikációi célját: morális antropológiát akar létrehozni. Erre utal a verső is: EMBÖR.

A kötet 44 prédikációt tartalmaz. Foktövi műve a gyűjtemény és az egyes prédikációk szintjén egyaránt meg van szerkesztve. A kötetkompozícióban is a prédikációk szerkesztési elve érvényesül, mely elősegíti a tanítást és a meggyőzést, s a téma teljességigényét (az ember élete eredetétől haláláig) szerkezetileg is kiemeli. Az 1. prédikáció így felfogható propositióként (a tárgy kitűzéseként), a 2–43. prédikáció tractatióként (a téma tárgyalásaként), a 44. prédikáció pedig conclusióként. Foktövi, a könyv táblájának (tartalomjegyzékének) tanúsága szerint eredetileg írni akart volna még egy 45. prédikációt is (az élet végéről, mint kell itt jól élni, a betegségben miről elmélkedjünk, a feltámadásról). A 44. prédikáció, mely szintén az emberi életéről szól, a hozzászolt Isidorus-fordítással („Ez életnek ki meneteliről”) azonban így is tökéletessé teszi a kötet zárt kompozícióját.

A tematikai szerkesztés. Foktövi témák szerint osztja fel könyvét három részre: az emberélet eredetéről, természetéről és állapotáról. Érdekes módon az eredetről szóló rész a transzcendens teremtéssel foglalkozik, a természetről szóló a születéssel (vö. natura ← nascor), az állapotáról szólót (vö. status) pedig a gyermekkortól a haláláig tartó szakasznak szenteli. A három részre való osztásban két további tematikai szervezőelem figyelhető meg: a *Biblia* és az életkor.

1. Az I. rész a *Bibliának* (*Mózes első könyvének*) megfelelően a transzcendens világgal, az emberi életet megelőző teremtéssel foglalkozik. Mivel Foktövit elsősorban az emberi élet érdekli, csak kilenc prédikációban tárgyalja a világ teremtését, az isteni világ felépítését. A 2–4. prédikáció az Istenről, az 5–7. prédikáció az angyalokról és ördögökről, a 8–10. prédikáció az égről, a földről és a paradicsomról szól.

2. A II. és III. részben az antropológiai szemléletnek megfelelően a *különböző életkorokra való felosztás rendszere* a kompozíció szervező elve. Foktövi ezzel a szerkesztési aránnyal túlsúlyra juttatja az evilági életet, az életre vonatkozó gyakorlati tudnivalókat. A II. rész 1–5. prédikációja az ember teremtésével és a lélekkel foglalkozik. A további prédikációk már a mindennapi élettel kapcsolatosak: a testnek fogantatásáról (6–7), a szülésről (8–9), a bábákról (10), a dajkákról (11), a gyermekségtől (III. rész 1–3), az inasságról (4), az ifjúságról (5–6), a tisztebeli emberek jószágos cselekedeteiről (7), a megért emberségről (8–10), a vénségről (11–12), a görbe vénségről (13).

Az életkorokra való felosztásban részben már saját rendszerét használja fel. Kompozíciós elvével egészen egyedül áll a kor magyar prédikáció-irodalmában.

Csak az egyes életkorok tárgyalása után kerül sor a lányokról és asszonyokról, a házasságról írt prédikációkra (14–22). Ez a szerkesztésmód a *Bibliához*, mint tematikai szervezőelemhez, kapcsolódik. *Mózes első könyve* ugyanis kimondja, hogy az asszonyok a férfi után formáltattak: „Meghiria Moyses az Azzoniatnakis az ferfiu vtan valo formaltatasat.” (316a)

A *prédikációk retorikai megszerkesztettsége*. Az egyes prédikációk felépítése többnyire a következő: bibliai locus, a bibliai locus sommája, a prédikáció részei pontokban megadva, a részek kifejtése, amelyen belül a következő összetevők jelennek meg: az adott téma alapfogalmának meghatározása, érvelés (felsorolás, részletezés, ismétlés, ellenvetés, tanulság), következtetés (ez többször elmarad, főleg a III. részben, vagy Istenhez szóló fohással helyettesül. Ezek a fohások a kötet legszemélyesebb megnyilvánulásai).

A retorikai szerkezet megegyezik a kor igényesebb prédikációinak felépítésével. Stílus szempontjából is lényeges elem, mely a didaxist is kiemeli, a kérdés–felelet forma. Ez egyrészt a templomi katekizmus-oktatásra, másrészt a loci communes-műfajra vezethető vissza.

A *versbetétek szerepe*. Hasznosság és gyönyörködtetés: ez tette gyakorivá a XVII. század elején a prédikáció-kötetekben a klasszikus költők idézését. Foktövi is főleg görög és római költőket idéz. Az idézetek legtöbbször nem haladják meg a négy sort. Mind időmértékes, mind magyaros metrumú versfordítások szerepelnek a kötetben. A verseknek elsősorban funkcionális szerepük van. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy pár vers kivételével csak a prédikációk összeírásakor, igen rövid idő alatt

fordítja a verseket.⁶⁰ Az 1. prédikációban található vers kivételével valamennyi fordítás a III. részben található. A többnyire szentenciaszerű idézetek beépülnek a III. rész morális és gyakorlati tanácsai közé. A versek a következő funkciókban jelennek meg: argumentumként, sommaként, az argumentum részeként (Foktövi versben is megismétli az adott tételt), valamint tanulságként.

Egy korábban (még 1606-ban) írott verse már tartalmazza az életkorokra való felszólítás rendszerét, az életkorok időtartamának meghatározását. Foktövi, e vers tanúsága szerint, régi elképzelését valósítja meg, amikor 1614-ben megírja prédikáció-gyűjteményét, teológiai és filozófiai megalapozottságú antropológiáját.

A kézirat helye a kor prédikáció-irodalmában

Foktövi műve nem tartozik a *polémikus prédikációk* típusába. A papok házasságáról írt prédikáció kivételével nem érinti a két fő felekezet közötti dogmatikai vitákat. Mindössze nyolcszor tesz egymondatos említést a pápistákról: a pápások szentjei ellen (62a); aki Krisztus neve mellett maradt, nem állt sem Mohamedhez, sem az eretnekekhez, sem a tévelygő pápához (65a); az árvákat, özvegyeket örökségükből kifosztó papok és barátok ellen szól (211a); elítéli a pápisták búcsújárását (274a); az apácák ellen (333b) és egy pápai törvény ellen (352a) szól; nem bűn a házasság, mint a pápisták álmodozzák (360a); sok barát, pap és apáca, a zsolozsmatartás és az imádság színe alatt, a purgatórium tőlük talált mentése alatt, az özvegyek és az árvák jószágát elcsalja (376 a).

Pázmánynál, mint a szakirodalom hangsúlyozza, szétválik a vitairat és az erkölcsi célzatú prédikációk típusa. Bár Foktövi csak egyszerű városi prédikátor volt, akinek műve kéziratban maradt, mégis módosítanunk kell a Pázmányról tett azon fontos irodalomtörténeti megállapítást, hogy Pázmány prédikáció-kötetéig mind a protestáns, mind a katolikus gyűjteményekben az erkölcsi tanítás a polémiaiával szorosan összefonódva jelenik meg.⁶¹ Pázmány egyéb műveiben már vitatkozott a protestánsokkal – Foktövi feltételezésünk szerint nem írt más könyvet, mégis kerüli a polémia, a dogmatikai értekezéseket.

Foktövi műve elkülönül a prédikációk ama típusától is, amely szigorú *exegézis*, az egyes bibliai könyvek pontos magyarázata.

Az *egyházi ünnepekre* írt prédikációk csoportjával sem egyezik tematikája. Gyűjteményének nagy irodalomtörténeti jelentősége éppen az, hogy eltér a kor valamennyi prédikáció-kötetének típusától.

Ha e könyv helyét ki akarjuk jelölni a kor irodalmában, először is azt kell figyelembe vennünk, hogy Foktövi önálló koncepciójú, zárt kompozíciójú *könyvet* akart létrehozni. Beszédei a „retorikai szempontból igényesebb” szónoklatok⁶² közé tartoznak. Ebből a szempontból műve nem egyedülálló jelenség. A kötetnek morális antropológiaként való felépítésére azonban nem találunk más példát ebben a korban. A morális antropológia megalkotásának magyarázatát a hódoltság területén élő domidoctus prédikátor működésében, a prédikációk szükségképpen kultúráközvetítő és erkölcsi nor-

⁶⁰ Három verse felett az 1606-os év szerepel, egy disztichont pedig esetleg 1613-ban fordított: „Tale dystichon addere visum est. 25. Nou. 1613. Waciae.” (293b) A „Kezdeti fájdalom, közepi sok munka” (RMKT 17, VIII, 161) nem Foktövi műve, hanem a „Mely csalárd e világ” kezdetű gyülekezeti énekből két versszak.

⁶¹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép*, Bp., 1979, 128: „[...] Pázmány felépítéséig mind a katolikus (Káldi, Telegdi), mind a protestáns egyházi beszédet áthatja a polémia szelleme, s a más felekezetbeliek elleni támadás nem válik el az erkölcsi tanítástól, a két vonal összefonódva, egymáshoz szorosan kapcsolódva jelenik meg.”

⁶² BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare (Az első magyar nyelvű egyházi retorika)*, in *ItK*, LXXXV (1981), 4.

mákat megszabó szerepében kereshetjük.⁶³ Foktövi műve módosítja a prédikációk típusairól alkotott eddigi véleményeket is: könyve a polémiaától tartózkodó, antropológiai indíttatású prédikációk típusának első darabja, mely egyedülálló kötetkompozíciójával is kiemelkedik kora prédikációi közül.⁶⁴

Gabriella H. Hubert

EINE MORALISCHE ANTHROPOLOGIE AUS DEM JAHRE 1614

Die handschriftliche Predigtensammlung von János Foktövi

Im Gestalt von János Foktövi kennen wir den Typus des zu Hause gebildeten, „domidoctus“ Predigers lernen. Sein Werk – Ein Buch über I. die Ursprung, II. die Natur, III. die Verfassung des menschlichen Lebens, geschrieben vom Prediger János Foktövi zu Waisen – ist einem umfassenden Thema, dem menschlichen Leben gewidmet. Damit steht sein Verfasser ganz allein in der zeitgenössischen Predigtenliteratur.

Seine Lebensgeschichte erzählt Foktövi selbst in einem seiner Predigten (285c): er besucht zuerst die Tolnaer (1581–1584), dann die Debreziner Schule (1585–1588). Er ist Schulmeister zu Szeged (1589–1590) und zu Veresmart. Er wird zu Cegléd 1592 ordiniert. Er ist Prediger zu Adács (1592–1593), zu Tököl, zu Foktó, zu Pataj und zu Makád (1594–1603). Im Jahre 1604 gelingt er zu Waizen. Hier trifft er eine verhältnismässige Ruhe, und wird Geistlicher der Sankt Michael-Kirche. Unsere letzte Angabe von ihm: am 7. September 1620 schreibt er ein lateinischsprachiges Abschiedsgedicht in Andreas Segners Gedenkbuch; damals ist er schon Senior. Nach dem Possessoreintrag des Predigtenbandes geriet das handschriftliche Werk im Jahre 1625 in Fremede Hände. Damals war Foktövi wahrscheinlich nicht mehr am Leben.

Auf Grund des *Bildungsmaterials* der Predigten können wir ein Bild über die Bildung des Domidoctus des Zeitalters bekommen. Seine wichtigsten Quellen sind die folgenden: die *Bibel* (deren Teile übersetzt er selbst): patristische Werke: griechische und römische Autoren; Verfasser vom 15. und 16. Jahrhundert (hauptsächlich protestantische Theologen) die Werke ungarischer Autoren (Janus Pannonius, Péter Laskai Csókás, Tamás Félegyházi, István Szegedi Kis).

Die Predigtensammlung als Kunstwerk. Das Werk enthält 44 Predigten. Foktövi verteilt sein Buch nach Themen in drei Teile: er schreibt über die Ursprung, die Natur und die Verfassung des menschlichen Lebens. Ausser dieser Verteilung in drei Teile kann man zwei weitere Organisationselemente beobachten: die *Bibel* (siehe den I. Teil des Bandes) und das Lebensalter. In den II. und III. Teilen ist das System nach den verschiedenen Lebensaltern das Organisationsprinzip der Komposition: nach der Schöpfung des Menschen, nach der Beschreibung der Seele, beginnend von der Erzeugung des Körpers, durch die Beschreibung der Geburt gelangt er zum Kindesalter, danach folgen: die Lehrjahre, die Jugend, das reife Menschenalter, das hohe Alter. Nur danach folgen die Predigten über die Mädchen und die Weiber, über die Ehe.

⁶³ A prédikációk kritikai kiadásával, a források részletes feltárással a kor domidoctus prédikátorainak műveltségéről is pontos képet fogunk kapni.

⁶⁴ Munkám támogatásáért, értékes észrevételeikért ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Balázs Mihálynak, Keserű Bálintnak, Pirnát Antalnak és Szelestei N. Lászlónak.

AZ „ABAFI” ELŐZMÉNYEIHEZ

Máig feledhetetlen gesztusa kritikáirásunknak: Szontágh Gusztáv felszólítja pályatársait, emeljenek kalapot a regényírással hirtelen feltűnt tehetség, Jósika Miklós előtt, akinek *Abafi* c. regényét gyors egymásutánban követte többi történelmi regénye, és akinek írásait szintén gyors egymásutánban megismerhette a német olvasóközönség is.¹ A magyar regényirodalom történetében joggal számítják az 1836-os esztendőt fordulópontnak,² az *Abafi* megjelenése egyben új minőségű prózai epika színre lépése. A regényadaptációtól az önálló alkotásig vezetett az út, a recepciónak minősíthető írói megoldásoktól a teremtésig, a magyarítástól a magyar előidő, régebbi és közeli múlt regényesítésig. S bár György Lajos a XVIII. századba mélyen visszanyúlva, tárgyalja előbb elméleti jelentkezésekben és változatokban, majd az évszámok egymást követő rendjébe szervezve mindazt, amit az egykorú olvasó- és írotársadalom regényként tartott számon, hangsúlyosan és jellemzően csupán a „magyar regény előzményei”-ként³ aposztrofálja ezt a többnyire közkedvelt, sokaktól olvasott, vitatott és egyenetlen színvonalú prózai epikus termést, amelyben a *Kártigámtól* az *Etelkái*g, a *Fanni hagyományaitól* a viselkedéskultúrát formáló *Bácsmegegy*-ig, Marmontel-magyarítástól Werther-fordításig, Wieland-adaptációtól magyar történelmi témájú, ám német szerzőtől származó mű átköltéséig szinte valamennyi terjedelmesebb prózai epikus típus föllelhető, amelyre a távolabbi és a közelebbi európai irodalomban példát lelhetnek a szerzők. Minthogy a regény nemigen kaphatott bebocsátást (jó darabig) az irodalomnak fentebb fekvő berkeibe, ezért e regényelőzményeknek minősített alkotásokkal szemben más követelmények érvényesültek, mint az irodalomnak fentebb régióiba tartozó műfajokkal szemben.

Fordításokban jó néhány, „világirodalmi” rangú alkotás színezte az összképet (mint amilyen például Voltaire *Candide*-ja), ám még a valóban értékes művek is ritkán jelentek meg az eredetivel egyenértékű nyelvi köntösben. Sőt, éppen regényben látnak napvilágot az olykor legképtelenebb – nyelvi – újítások (mint például a Barczafalvi Szabó Dávidéban). A regénynek ez a szabályozatlan státusa minden bizonnyal visszariasztotta irodalmunk legjobbjait, hogy ezen a téren próbát tegyenek (például Berzsenyi Dánielt), másokat arra készítetett, hogy a más – differenciáltabb – irodalmakban bevált, epigonoktól tönkre silányított formában kísérletezzen (mint például Bessenyei György a *Tariménes utazásában*, amely jellemző módon 1930-ig kéziratban maradt), megint másokat az anyagi szükség ösztönzött pusztán magyaráításra (például Verseghy Ferencet), azaz a német minta magyar vonatkozásokkal való feltöltésére anélkül, hogy a többnyire kevésbé értékes mintát magyar problémák megszólaltatásával tegye vonzóbbá – és színvonalasabbá.

A magyar irodalomnak ez adott helyzetében ennek az esztétikailag vegyes értékű regénytermésnek feladatává lett az olvasóközönség alakítása, nevelése, a magyar nyelvű olvasmányokhoz szokta-

¹ Jósika Miklós életrajzi adatait DÉZSI Lajos monográfiájából vettem: *Báró Jósika Miklós*. (1794–1865) Bp. 1916. Regényeinek egykorú német fordításai: *Abafi*. Leipzig 1838., „Sämtliche Werke. Pest 1839-től folyamatosan. Jósika művei népszerűsítésében a pest-budai és az erdélyi német sajtó egyként kivette részét.

² Így vélekedik az újabb szakirodalom is. JÓSIKA Miklós, *Abafi. II. Rákóczi Ferenc*. S.a.r. és a bevezetést írta: WÉBER Antal. Bp. 1960.

³ GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*. Bp. 1941.

tás és a kalendáriumokhoz szokott olvasók regényolvasásra csábítása. A magyar regényírás fejletlensége minden bizonnyal nagyon kevésbé zavarta az olvasókat, és a leginkább az írók és a körük csoportosuló, pallérozottabb ízlésű réteg keseregtek (amennyiben keseregtek) a differenciált és színvonalas magyar regényírás hiányát. Valamiképpen Kisfaludy Sándor szerelmes versciklusa, valamint régi pótolták az önálló magyar regény hiányát.⁴ Pótolták egyfelől ama érzelmi hullámzás, érzelmi regényesség festésével, amely a magyar vidéki nemesség hangulatának változásait és magatartását is kifejezte, de pótolták azzal a nemzetivé stilizált, valójában áltörténelmi múlt megjelenítésével, amely a regékkel egy időben született, regényelőzménynek nevezett alkotásokban alacsonyabb színvonalon, nezekebb előadásban, kimódoltabb cselekményvezetésben került az olvasók elé.

A történelmi tematika „időszerűsége” főleg a napóleoni háborúk korszakában igényelte a műfajok tárgyainak újragondolását. A nemzeti történelem anyanyelvi feldolgozásának követelésével egy időben válik mind sürgetőbbé például a magyar honfoglalási eposz megírása, a magyar történelem jelentős eseményeinek immár nem allegorikus, hanem a jelen törekvéseivel nyíltan egybehangzó irodalmi megformálása. Shakespeare színművei már nem a „hatalmi problematika” vitájában szolgáltattak érveket (mint tették azt 1790-ben, Kazinczy Ferenc közvetítésével), hanem a nemzeti történelem „shakespeare-i” indulatú és módszerű drámái megszólaltatásában segítik a szerzőket (mint például Vörösmarty Mihályt az 1820-as évek második felében). Ám még az 1820-as esztendőkből is a verses epika és a líra áll az esztétikai gondolkodás középpontjában, s bármilyen fontos dolgozatok jelennek meg a drámaírás előtt álló akadályokról vagy éppen a komikumról (mindenekelőtt a vígjátékról): a nemzeti, a történelmi és a regényes (a „tündérező”) elem összeegyeztetésének, egymást erősítő jellegének verses epikai lehetőségeiről több szó esik. A romantikus elmélet magyar kezdeteit teljes joggal az 1810-es esztendő második felére teszi a kutatás: majd Toldy Ferencnek Vörösmarty epikus műveiről írt esztétikai levelei új szempontokkal, romantikus művek nem kevésbé „romantikus” lendületű elemzésével gazdagítják az irodalmi gondolkodást, a középpontban azonban még mindig a verses epika áll. S az Aurora egyes kötetéről szóló ismertetések is – szintén joggal – a leírásban és a verses epikában megvalósult romantikus áttörésre figyelnek föl.

Ami a prózai epikát illeti, ott határozottan legfeljebb egy gyarló fordításban jelentkezhet az újfajta regényfelfogás. 1829-ben jelenik meg az Ivanhoe magyarul. Érdemes a fordító, Thaisz András előszavából néhány sort idéznünk:

„... a' Magyar Olvasó Közönség, ha nem is hirtelen, még is lassanként szaporodik, 's a' mulattató Munkáknak igen nagy szűkiben vagyunk; pedig tsak ezek által terjesztetik legsikeresebben a' nyelv's élesztetik az Olvasás' kedve: – 's így, más nem jelentvén magát, magamnak kelle a' teher alá vetnem vállaimat. Ha Fáy András vagy Szalay Benjamin tollával bírnék, nem vesződném fordításokkal; de tehetőségemen túl emelkedni soha se akartam: – talán mostani igyekezetem megszegyénítésére, fog egy eredeti Magyar Scott támadni, 's akkor örvendeni fogok.”⁵

Ne téveszsen meg az ekkortájt kötelező (?) ál-szerénykedés. Thaisz nemrég szenvedte el ki nem heverhető kudarcát: a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői székéből puccsszerű gyorsasággal röptették ki 1827 végső napjaiban. Szerkesztőként minden bizonnyal óvatosan és aggódva figyelte az előfizetés alakulását; s ezzel párhuzamosan folyóiratának olvasói (és részben írói) fogadtatását. Ha valaki, akkor az akkori viszonyokhoz képest hosszú ideig szerkesztő Thaisz ismerte az olvasók ízlését, tudta: milyen olvasmányokkal lehet publikumot szerezni és szervezni. Ezért és nem másért fordult a fordítás eszközhöz. Walter Scott akkortájt Európában már elterjedt, népszerű regényét választotta. Viszont Walter Scottról nagyon sokat a csak magyarul olvasó közönség nem tudhatott. Akinek kezében német újságok nem fordultak meg, éppen úgy vette kézbe ezt az terjedelmes regényt, mint bármely más,

⁴ Jól mutatják ezt PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár regényének, *Az elbujdosott vagy Egy tél a fő városban* c. műnek Kisfaludy Sándor-idézetei és hivatkozásai.

⁵ *Ivanhoe*. SCOTT Walter Románja. THAISZ Andrásról. Pesten 1829. A fő címben Thaisz Scott „válogatott” műveinek közreadását ígéri. Joggal vehető föl a kérdés, hogy ez miért maradt el. A közönség visszhangja kedvezőnek mutatkozott, ám Thaisz fokozatosan szorult ki a magyar irodalmi életből. Szerencsétlen részvétele a Conversations-Lexicon-perben csak sietette ezt a folyamatot. Feltehetőleg ez vette el kedvét a további munkától. 1836-ra pedig több „eredeti” magyar regény tette szinte fölöslegessé a fordítást.

amely e műfajban akkoriban nyomdafestékhez jutott. Thaisz az előszóban utal az olvasóközönség lassú növekedésére. A volt szerkesztő tanúvallomását hitelesnek és elfogadhatónak minősíthetjük. Abban nem mond újat, hogy az úgynevezett „mulattató munkák” (s ide nemcsak regényeket számíthatunk) segítik a magyar nyelv terjedését (amely az egész reformkorban fontos feladatként jelentkezik), s ezzel szoros összefüggésben látja szintén feladatnak a szerkesztőként is e téren munkálkodó Thaisz az olvasási kedv élesztését. Ez már nem pusztán a nyelvtérjesztés (magyarosodás) segédeszközeként leírható célitűzés, hanem ennél jóval több: az általános műveltség körébe vágó tényező. Ugyanis Walter Scott Ivanhoe-ja nem egy a különféle sorozatokban megjelent regények közül, nem a merő – és olcsóbb igényű, alacsonyabb rendű – szórakoztatás, időöltés kielégítésére való. A világirodalom egyik jeles művéről van szó, korszakalkotóan fontos írójáról, akinek jelentőségét a magyar írótsadalom korán felismerte, és akinek szerepéről, egyéniségéről a magyarországi német sajtó is viszonylag korán beszámolt.⁶ Mindenesetre tudunk arról, miszerint Toldy Ferenc már 1823-ban olvasta Scottot, s egy tervezett, de soha el nem készült fordítás szándékáról is hírt ad Bajzának,⁷ aki ekképp reagál szintén még 1823-ban Toldy Ferenc híradására: hálát érdemel az, aki Walter Scott románjait fordítja.⁸ Maga, Toldy 1828-ban tervezi, hogy magyar tolmácsa lesz a történelmi regények nagyhírű szerzőjének,⁹ ugyanakkor, amikor a gyermekifjú Pulszky Ferenc forgatja Walter Scott regényeinek lapjait.¹⁰ Deák Ferenc érdeklődése a közönségreakció jelzéseként érdemel figyelmet,¹¹ és az a tény is, hogy Vörösmarty Mihály egy 1829-es levélből kap hírt: Thaisz „Scott Walterje Erdélyben Kolosvárt Tiltsnél a” mint értésemre esett hetvennél több előfizetőkre talált.¹² S hogy éppen Erdélyből érkezett ez a tudósítás, több szempontból fontos. Egyrészt azért, mert az erdélyi olvasóközönségnek ama igényéről tanúskodik, hogy színvonalas történelmi regényeket olvashasson. Másrészt azért, mert a Thaisz fogalmazta előszóban leírt mondat egybevágott Bajza Józsefnek Walter Scott magyar fordításának fontosságát hangsúlyozó megállapításával, sőt e fordítást úgy minősítette, mint a Walter Scott-típusú magyar regényírás előhírnökét. S ezzel már jóval túlhaladt az olvasók „elvárási horizont”-jának szintjén, és sokkal inkább az írók óhaját közvetítette. Hiszen az írók körében, igaz, inkább német nyelven, mint angolul, Walter Scott ismert szerző volt, tisztelt egyéniség, akinek regényei nem pusztán olvasmányul, hanem módszertani tanulással is szolgálnak. Feltehetőleg Vörösmarty Mihály tájékozódásában is volt szerepe annak, hogy a híradások szerint 1824-ben beállt Walter Scott olvasói taborába.¹³ Nem tartjuk elképzelhetetlennek azt, *A két szomszédvár* témaválasztásához walter-scotti impulzusok is hozzájárultak. Akad olyan kutató, aki még a *Szép Ilonka* walter-scotti elemeit is valószínűsíthetőnek véli.¹⁴ Ami bizonyos: Vörösmarty egy akadémiai bírálatában felrója Petrichevich Horváth Lázárnak, hogy egy szereplőjét Megmerilis-hez hasonlítja.¹⁵ Minthogy ez a kissé szépelgő „hasonlítás” csak Walter Scott olvasói számára hordoz jelentést, *Az elbujdosott* című regényben funkciótlannal szerepel. A szerző itt Meg Merriliesre, a *Guy Mannering or the Astrologer* (1815) cigányasszonyára utal; olyan regényre, amely ekkortájt is, később is jórészt kiesett: a magyar érdeklődésből, jóllehet van olyan ku-

6. ZENTAI János, *A magyarországi németiség angol műveltsége (1830-ig)*. Debrecen, 1942. A szerző közöl adatokat az 1830-as évtizedből is.

7. *Bajza József és Toldy Ferenc Levelezése*. S.a.r. és a jegyzeteket írta: OLTVÁNYI Ambrus. Bp. 1969. 70.

8. Uo. 72.

9. Uo. 454.

10. ZENTAI i. m.

11. *Vörösmarty Mihály Levelezése*. S.a.r.: BRISITS Frigyes. Bp. 1965. I. 208–209.

12. Uo. 231.

13. *Kazinczy Ferenc Levelezése* XIX. 494.

14. JAKABFI László, *Az angol irodalom és a Vörösmarty–Bajza–Toldy-triász*. Bp. 1941.

15. VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások*. S.a.r.: FEHÉR Géza és SOLT Andor. *Akadémiai és Kiszaludny Társasági iratok*. S.a.r.: GERGELY Pál. Bp. 1977. 33. Ma már megállapíthatatlan, Vörösmarty valóban olvasta-e a *Guy Manneringet* (olvashatta akár németül is, a lipcsei 1822-es vagy a gráci 1827-es kiadás alapján), vagy csupán Petrichevich Horváth regénybeli lábjegyzetére reagált.

tató, aki a legsikerültebb Scott-regények egyikének tartja.¹⁶ A lényeges csupán az, hogy egy regényíró él ezzel az utalással, bírálója kifogásolja ezt a regény hangulatát megtörő és csupán a beavatottaknak szóló utalást, ám szerző is, recenzens is a Scott-életmű egy szeletének ismeretében „alkot”.

S amit Thaisz ál-szerénykedve, az írókat ösztönözve egy előszóval és fordítással tett, azt egy történeti-népszerű értekezésben látjuk felbukkanni:

„Ha Scott Walter szerencsésen tudta hazájának hajdani várait érdeklő meséinek bájoló tárgyává tenni, miért ne törekedhessenek Magyar Költőink is a valódi történetet költői leleményekkel egyben-kötni? – és ébéli munkájokkal a szép-literatura mezejét mind annyi virágokkal ékesíteni? – erre méltó tárgyat bőven kaphatnak őseink történetében, és hazánk régi omladékaiban.”¹⁷

Az üzenet ismét Erdélyből jött, a publicista-történetíró Kemény József állítja Walter Scott módszerét, regényei egy részének tárgyát a magyar írók elé. A fordító-szerkesztő mellé fölzárkózott a történetíró, s mindketten az eredetinek tetsző szépirodalomban végrehajtható fordulatot sürgetik. Hiszen várakról szóló regék (nemcsak a Kisfaludy Sándoréi), történetek nem hiányoztak az almanachokból, a verseskötetektől. Csak éppen az a fajta vártörténet nem talált még feldolgozójára, amely a nemzeti történelem eseményeit a walter-scotti „hitelességgel” és módszerrel prezentálta, és azáltal a történetiségnek más típusát népszerűsítette volna a regény eszközeivel. Egyfelől új műfaj körvonalazódik (ti. a történelmi regény), másfelől viszont a történetiségnek az eddigiektől eltérő, tárgyyszerűbbnek minősíthető felfogása. A topográfiai kutatások terjedése és ezzel párhuzamosan a Horvát István nevével jelzett szemlélet megkérdőjelezése is ebbe az irányba utal. A helytörténet anyagot szolgáltathat a regényírónak, s egyben a helyi mondák feltárását jelenti. Mednyánszky Alajos követte ama osztrák kezdeményezést, amely a Habsburg Monarchia népei mondáinak gyűjtését, feldolgozását tűzte ki célul. Mednyánszky kötetének páratlan népszerűsége (a magyar és a szlovák irodalomban egyaránt) jelzi, hogy a helyi hagyományok irodalomba emelése az olvasók érdeklődésével találkozik. Míg Mednyánszky témáit jó darabig csak költők írták újjá (Petőfi, Arany), és majd Jókai Mór fogja regényei epizódjaivá tenni, addig Kemény József felhívását Kemény Zsigmond fogja követni. Addig azonban még sok minden történt a magyar irodalomban. Walter Scott tekintélyét jócskán növelte Bajza József beszámolója az angol szerző jövedelméről.¹⁸ Az irodalomból, a regényírásból jól élő Scott példája akár csábítónak is mutatkozhatott, hiszen magyar írók birtokaikból, polgári foglalkozásból (Vitkovics ügyvéd volt), később az akadémián fizetésből éltek, de a legkevésbé honoráriumokból.

Bajza József később, éppen az Abafi megjelenésének esztendőjében beállt Walter Scott fordítói közé, *A kárpitos szoba* (*The Tapestry Chamber*) című elbeszélést fordított magyarra. Ennél azonban jóval lényegesebb állásfoglalása elméletiróként. Hiszen az eddigi értekezők inkább jámbor szándékukat árulták el, igényüket a történeti regényírásra, a magyar történelem regényi feldolgozására, mint elméleti képzettségüket. Bajza nem pusztán olvasói igényét jelenti be, hanem könnyörtelen logikával bizonyítja, mennyire szükséges ebben a tekintetben is a felzárkózás, a magyar irodalom teljes differenciáltságának megvalósítása. *A román-költésről* címmel – ahogy maga írta – „Töredékeket” bocsátott közre, 1833-ban.¹⁹ El lehet azon gondolkodni, hogy vajon a korai német romantika kedvelt „fragmentum”-műfaját akarta-e utánozni, vagy pedig pusztán azt érezte, még nem jött el az ideje annak, hogy az epigramma teóriájához hasonló, a magyar előzményeket kimerítően tárgyaló értekezés írássák a születőben levő,

16 Vö.: John BUCHAN, *Sir Walter Scott*. London 1961. Vö. még: Ian JACK, *English Literature 1815–1832*. Oxford History of English Literature. Oxford 1963. 190–191.; David DAICHES, *A Critical History of English Literature*. New York 1970. I. 839–840. (Tanulságos sorok Scott „népieségéről”).

17 Gróf KEMÉNY József, *Szent-Léleki vár' omladéka*, in *Árpádia*. Honi történetek zsebkönyve. Szerk.: KOVACSÓCZY Mihály. Kassa 1833. I. 75.

18 BAJZA József, *Scott Walter írói jövedelme*. (1832), in *B. J. elfeledett írásai*. Közzéteszi: FENYŐ ISTVÁN. Bp. 1984. 128–129.

19 BAJZA József, *A román-költésről*. Töredékek. (1833), in *B. J., Válogatott cikkek és tanulmányok*. Vál, a bevezetőt és az útmutatót írta: LUKÁCSY Sándor. Bp. 1954. 73–101.

valódi magyar regényről. Az első feltételezésnek ellene mond, hogy Bajza küzdött az egyoldalú német orientáció ellen, és a látóhatár tágítása kedvéért, valamint a műveltség sokszínűvé és több rétegűvé tételében az angol és a francia irodalom jeles alkotásaira hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor Bajza esztétikai műveltsége a német esztétika alapjain nyugszik, és éppen e regényelméleti dolgozatban nem mellőzi a német példát. A magyar regényfejlődés számára Bajzának sok mondanivalója van, mégsem mondhatjuk, hogy azt a fajta regényírást sürgeti, amely majd Jósika Miklóssé lesz, és amely – néhány kivételtől eltekintve – Kemény Zsigmond és Jókai Mór jelentkezéséig, Eötvös Józsefnek az 1840-es években írott műveiig meghatározója lesz a magyar regényirodalomnak. Bajza nagyra tartja Walter Scottot, de nem kevésbé lényegesnek véli Goethe Wilhelm Meisterét. Teljes joggal érzi fontosnak azt a váltást, amely (mindenekelőtt Vörösmarty pályáján volt látható) a hősköltemény helyébe más műfajt léptet, ám a goethei példát érvényesnek és követendőnek gondolja. Bajzánál a magyar irodalmi fejlődés egészen kiváló „megérzése” párosul avult vagy avulóban levő elméleti tételekkel: mindenekelőtt dolgozata módszertani vonatkozásait illetően. A rendet kedvelő Bajza még a frissebb irodalmi jelenségekhez is gigondol valamiféle szabályt, valójában hivatkozásai ellenére sem mond le a normatív esztétika igényeiről. Mindazonáltal számos megállapítása kiegészíti az előtte írók problémafelvetéseit:

„Nálunk, mint némely jelekből sejteni lehet, a román-literatura most fog kezdődni, s olvasóinkra fogatosabb hatással munkálni.” Célja ezért kettős: meg szeretné fogalmazni az olvasók „józan alapok szerint” támasztható kívánalmait, valamint a „román-költő” vállalását: „hogy célját s magasabb rendeltetését el ne tévessze”. Hogy a hősköltemény egy meghatározott koizsak, a „nemzet ifjú kora” terméke, ebben a német szakirodalmat követi, annál fontosabb azonban, hogy az eposz–történelem–regény viszonylatokat a magyar irodalom figyelembe vételével tárgyalja, érezhetőleg Vörösmartyra utal anélkül, hogy nevét leírná. A műfaji elhatárolás, a célszerű regénytechnikai eszközök leírása egy még valójában magyarul meg nem született műfaj lehetőségeit latolgatja. Jellemző módon, a dolgozatnak csupán IX. része kimondottan magyar tematikájú, és legfeljebb Fáy András frissen megjelent regényéről ír néhány elemző sort. Így inkább a hiány érzékeltetésével sürgeti a Scottéhoz és a Goethéhez hasonló regényt, a valódi költők között említve Shakespeare-t, Goethét, Victor Hugot – és Scottot. Ez utóbbinak sűrű emlegetése a tanulmányban, valamint Goethe és Shakespeare mellé emelése egyben a regény műfajának emancipálását is jelenti. Különösképpen a magyar nemzeti irodalom kialakításának körébe vág alábbi megállapítása:

„Óhajtom, hogy mi magyarok a novellaírásban az angolokat vegyük inkább mustrául, mint Clauren közepszerűségét, vagy Kotzebue és Lafontaine többnyire sületlen termékeit, s fordítani is inkább tőlök ügyekezünk.”

Leszámolás ez az előző korszakkal (például Verseggy volt August von Lafontaine és Kotzebue fordítója, illetve adaptálója) – és az új, korszerűbb tájékozódás sürgetése. Bajza nem működött hatástalannul, vele együtt, tőle függetlenül különféle írók különféle műveiben tűnik föl annak nyoma, hogy például Walter Scottnak olvasói, követői. Gaál József 1835-ben már egy elbeszélésében használta föl a jellemzés eszközüül a tény, hogy valaki érdeklődik vagy nem érdeklődik Walter Scott művei iránt, és az érdeklődés hiánya egyben valódi értékhiányt jelez.²⁰ Még közelebb érünk Jósika Miklós debütálásához (és nemcsak az évek számát tekintve) a Bajza József-cikk teoretikus megállapításait továbbgondoló Lukács Móricz egy megjegyzésével. Lukács Móricz az 1830-as esztendőkből Byron-művek fordításával emelkedett ki, egyébként részt vett abban a nem csekély munkában, amely a külföldi sajtó legnevezetesebb irodalmi és egyéb tárgyú – cikkeit magyar fordításban mutatta be a folyóiratok olvasóinak. Egy franciából magyarra átültetett cikkhez Lukács Móricz a következő lábjegyzetet fűzi:

„Miként Homér idejében az eposz, Sophokleszéban a drama 's a középkor' különféle sakaiban az Amadis-féle lovagrománok, a francia fabliau-k, Ariosto és Tasso regényes művei 's a' német „Lied der Nibelungen”: úgy most az okoskodó román (...) a nemzeti élet, hiedelmek 's intések' tükre és vezére (...) Hány olvas eposzt vagy lyrai költeményt? Ne magyar közönségünket vegyük, mert ez másnak hija miatt mást nem olvas 's talán azért is olly csekély!”²¹

²⁰ GYÖRGY, *i. m.* 53.; WÉBER Antal, *A magyar regény kezdetei*. Bp. 1959. 111.

²¹ Társalkodó 1835. 39.

Több szempontból irányt mutató Lukács Móricz megjegyzése. *Először* is azért, mert előlegezi az 1830-as éveknek egyik legfontosabb magyar irodalomkritikai és -elméleti vitáját, ti. az eposzi és a drámai korról, annak jellegzetességeiről és feltételeiről kialakult polémiát, amelynek résztvevői: Szontágh Gusztáv és Toldy Ferenc egyben a korszak magyar irodalmának mérlegét is megvonták.²² Valójában a fő vitapontok Lukács Móricz e megjegyzésében is föllelhetők, valamint Bajza József idézett értekezésében. *Másodszor* is azért, mert Lukács Móricz természetes gesztussal tárgyalja együtt a világ-irodalom fejlődéséből, korszakváltásából levonható problémákat és tanulságokat, a magyar irodalom és irodalmi élet állapotát, s mindezt műfaji formáció és közönség egymásra hatásának háttérében. A szociológiai szempont jelentkezése az irodalom megítélésében Magyarországon (és általában a kelet-közép-európai irodalmakban) irodalomnak és (politikai jellegű) nemzeti mozgalomnak találkozásával párosult: az egyes korszakok aszerint is megméretnek, miképpen, milyen fokon, azaz mennyi tudatossággal, elkötelezettséggel vállalják a korszerűnek hitt nemzeti eszme hirdetését, szolgálatait, terjesztését. *Harmadszor* is azért, mert az új idők új műfaja megszületését a korszak fejlődéséből, irányából vezeti le vagy magyarázza, és ezáltal az európai irodalmakhoz való felzárkózást műfaji lehetőségek megvalósításával hozza szoros kapcsolatba.

Lukács Móricz megjegyzése (s most tekintsünk el attól, hogy pl. Tassót középkori írónak nevezzi) világirodalmi kitekintésével, irodalom és közönség egymást feltételező hatásmechanizmusával és irodalomnak és nemzeti életnek kölcsönösségével jelzi, milyen követelményeket fog a magyar irodalomkritika az irodalmi alkotások elé állítani. Természetesen nem Lukács Móricz az egyetlen, aki ilyen gondolatokat szólaltat meg, már a Kritikai Lapok, a Tudománytár, a Társalkodó korábbi évfolyamaiban is bőséggel találhatunk ehhez hasonló megjegyzéseket, fejtegetéseket, és lényegében majd ezeket a gondolatokat alaposan kifejtve igyekszik tisztázni Szontágh és Toldy (1836, azaz Jósika Miklós regényírásának tudomásulvétele után) a magyar irodalom lehetséges fejlődési irányait. Lukács azonban azt is nagy erővel emlegeti, hogy a magyar regényfejlődés töredezettsége, hiánya miatt az olvasóközönség nem mondható jelentősnek. Szerinte a magyar olvasók eposzt és lírai költeményeket olvasnak, de azokat is kevesen. S ha Vörösmartynek olvasottságára és inkább írói, mint olvasói népszerűségére gondolunk (s most nem csupán a Zalán futása csekélynél is csekélyebb számú előfizetőire célzunk), Lukács diagnózisát helyesnek vélhetjük. Azt nem tételezzük föl, hogy Lukács és társai ne tudták volna pontosan: hányféle regényszerű alkotás kerül ki a kiadók műhelyéből. Fáy Andrásnak regényétől eltekintve azonban ezek a regényszerű alkotások viszonylag kevés megbecsülésre tettek szert a műveltebb olvasói rétegek előtt. Még a sok vitát kiváltott, a végeredményt tekintve azonban rendkívül hasznos és tanulságos lexikon, a Közhasznú Esmeretek Tára „román” címszava²³ is lényegében A Bélteky házat emeli ki a termésből, és egyebekben meglehetősen tartózkodással szól a magyar nyelvű ún. „regények”-ről. Viszont annál lelkesebb az angol irodalomról írt szócikk, amelyben külön bekezdés illeti Walter Scottot,²⁴ akinek egyébként alaposnak mondható szócikk jut. „Az Angolok egyik legnagyobb költésze” – írja a Scottról szóló kis tanulmány szerzője –, „ezenkívül írt számos románokat, mellyek a közönségesen kedvelt Waverley románnal kezdődnek. Ezeket 1814 óta egész Európa olvassa...” – folytatja.²⁵ A szócikket, mint annyi más, valószínűleg német forrás nyomán dolgozta föl szerzője. Akkor is fel kell figyelnünk a népszerűség, az olvasottság kategóriájára, mint amelyek értékhordozóként szerepelnek. Így aztán a névtelen szerző szinte büszkélkedik az Ivanhoe magyar fordításával.

A Walter Scottot magasra értékelő szócikk sem vonhatja el azonban figyelmünket attól a ténytől, hogy a „román” főcím után mégsem a Scott-típusú, korszerű történelmi regényt jelöli meg az ismer-

²² Vö. erről: István FRIED, *Anfänge der ungarischen Komparatistik*, in *Ungarn-Jahrbuch* 1986. 29–40.

²³ *Közhasznú Esmeretek Tára a Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*. X. Pesten 1834. 222–224.

²⁴ *I. m. I. Pesten 1831. 292.*

²⁵ *I. m. X. 402–403.*

retlen tanulmányíró követendő például vagy mintául, hanem sokkal inkább Goethe Wilhelm M. amelynek egyébként magyar olvasottsága feltehetőleg messze elmaradt a Walter Scottétól. Már Bajza fejtegetéseiben hangot kapott a gondolat, amely a goethe-i típusú fejlődésregény és a scotti típusú, erőteljesebben nemzeti vonatkozásokkal gazdag történelmi regény összeegyeztetésének lehetőségeit célozta meg, és ezáltal a történelmi események festése mellé a moralitást tette meg követelményül. Valószínűnek tartjuk, hogy a lexikon szócikke és Bajza közös források alapján dolgozott. Lényegesebbnek véljük, hogy az Abafi visszamenőleg igazolni látszik Bajza és a szócikk regény-elképzelését. A Scottra visszautaló mozzanatok, az írói szemlélet jellegét a kutatás már jórészt feltárta,²⁶ és azt is, hogy Jósika történelmi regénye nem a részleteket tekintve scotti típusú. Azt azonban kevésbé hangsúlyozta a kutatás, hogy a regényben tükröződik az egykorú nemesség önvizsgálata, önszemlélete is, a hasznossá és erkölcsössé váló válás dilemmája és lehetősége. Jókai, akinek első regényolvasmánya szintén Walter Scott volt,²⁷ és akinek élményanyaga, tudása a reformkorból származtatható, az Egy magyar nábob című, kortörténetnek is felfogható regényében pontosan erre az önvizgálatra és önszemléltre utal (Szentirmay gróf sorsában), a nemesség ama törekvésére, hogy önmagát hibáitól megtisztítva, alkalmassá tegye a haza szolgálatára, azaz a nemzeti mozgalom célkitűzéseinek megvalósítására. A goethe-i fejlődésregény ebben a vonatkozásban van jelen az Abafi-ban, és azt minden bizonnyal a szócikk és Bajza József fejtegetése közvetítette, vagy tette Jósika előtt egyértelmű követelménnyé.

1834–35-ből aztán több olyan írást idézhetünk, amely Walter Scott magyar népszerűségének jelzője. Csató Pál a Tudománytárban egy franciából fordított értekezésben írja le az alábbi mondatot: „Walter Scott a 'historia' magas székeig emel é a 'románt'”,²⁸ a Regélő anekdotikus elbeszélésben állítja elének az angol regényírórt.²⁹ Mind sürgetőbben követelik a magyar regényt, és mind inkább lesz nyilvánvaló, hogy a magyar irodalom felzárkózásának nélkülözhetetlen feltétele az igazi magyar regény megszületése.

Petrichevich Horváth Lázár, akinek regényét (*Az elbujdosott*) Vörösmarty bírálta, és aki a bírálatra mit sem hallgatva mégis kiadta regényét (1836-ban), azt hirdette (természetesen később), mintha ő jelölte volna ki Jósika számára a járható utat: Erdély régiségeinek, omladékainak, történeteinek regénybe foglalását, minthogy felismerte benne az elbeszélő tehetséget. Legalább is kételkednünk kell a Honderű szerkesztőjének elbeszélésében, minthogy az ő „tanácsai” szinte kivétel nélkül megjelentek a sajtóban, az írók ígényeiben.³⁰ Szalay Lászlónak a Tudományos Gyűjteményben kiadott levélsorozat-bírálata szintén a magyar regény megírását követeli. Előbb Jósika Miklós két röpiratát ismerteti, szerkesztetlenségüket sem tagadja, „és mégis éppen e két munka sokat várat vélem írójától a román körében”. Azért, mert e röpiratokban ott rejlik a lélek ismerője. „Ő az angol románt fogta volt példányául venni – folytatja Szalay –, mint ki közelebről ismeri az angol literatúrát, s ajánlás előttem már ez is. Az angolok emelték ki a románt azon undok egyvelegéből a frivolitásnak és érzelgésnek, melybe azt franciák és németek süllyesztették volt.”³¹

Itt is felmerülhet a kérdés: vajon nem utólag fogalmazta-e Szalay ezeket a sorokat, ti. a Zólyomi és az Abafi megjelenése után? Nem válaszolhatunk határozott igennel vagy nemmel: a IV. levél a friss olvasmányélményt fejezi ki, Scott, Bulwer és Hugo nevét emlegetve a lehetséges minták között.

26 ZSIGMOND FERENC, *Scott és Jósika*. It 1913. 129–142.; SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényírdalmunk a szabadságharcig*. Bp. 1925. 155–162. Az Abafi mottói közül három származik Walter Scott-tól.

27 GYÖRGY, i. m. 481

28 CSATÓ Pál, *Francia költészet a XIX. században*. Tudománytár 1834. I. 89.

29 *Egy nap Scott Walterra*. Regélő 1835. 155–158., 165–167.

30 DÉZSI, i. m.; FERENCZI Zoltán, *Egy elfeledett regényről*. Bp. 1918. Petrichevich Horváth 1843-ban emlékezik Jósika indulására. Az írja, hogy Jósika egy alkalommal meglátogatta, és meg-lepte regényírás közben. Az időpontot 1834-re teszi. Csakhogy Az elbujdosott c. regény már 1833-ban készen volt, és szerzője az 1836-os kiadás számára nem fogadta meg az akadémiai bíráló, Vörösmarty tanácsait. Nem ez a „tévedés” az egyetlen Petrichevich Horváth cikkében. Jósika sosem cáfolta meg az emlékezőt, de sem Emlékirataiban, sem másutt nem is igazolta.

31 SZALAY László, *Jósika Miklós regényei*, in *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841). Vál., szerk., a jegyzeteket írta: JUHÁSZ István. Bp. 1985. II. 54–61.

Az mindenesetre feltűnő, hogy Szalay a „Vázlatok” és „Irányok” szerzőjének pszichológusi voltát emeli ki, mintha már ismerné az Abafi előszavát („Egy lélekrajzot adok itt... lelki erő diadalt nyer, ha tud akarni”).

1835-ből való Czuczor Gergely értekezése a Tudománytárban. Német forrás nyomán vázolja fel az angliai „szellemi mozgás”-t, benne angol irodalomtörténetet. Az angol–magyar kapcsolatok kutatói számára alapvetően fontos lehet ez az értekezés, amelyben Walter Scott méltó helyére kerül. „Mind-ezen különféle karaktereket: régiséget, népszerűséget, scott (!) nemzetiséget feltaláljuk Scott Valternél...” – tolmácsolja német forrását Czuczor. Történelem, népiesség – népiesség, skót hazafiság: fordíthatjuk le mai nyelvre a fogalmakat, amelyekkel Scott írói világát jellemzi a cikkező. Regényeiben „természetes festések, régi erkölcsök, eleven tájképek, katonák és parasztok’ karaktervonásai” találhatóak. Scott azonban – emígy a summázat – „nem csak régiségbűvár, hanem a’ románnak Shakspearje (!) is”.³²

Czuczor fordításában együtt lehetjük a nemzeti irodalomtörténet kiemelkedő teljesítményének méltatását, jellemzését és a nemzeti irodalom fejlődésének kontextusába helyezését. Scott regényei ezek szerint az angliai szellemi mozgások egyik csúcspontján jelennek meg, mindenképpen a nemzeti irodalom fejlődése egyik szakaszának legfontosabb alkotásaiként. Ama tulajdonságok igazolják a fejtegetőt, amelyek regényi megvalósítását a magyar kritika is kívánta.

Ugyancsak 1835-ben látott napvilágot az Árpádia nevű almanach második kötete.³³ Ebben a már idézett Kemény József visszatért korábbi problémafölvetésére: támadhatna már magyar Scott az erdélyi múlt megörökítésére. Egy barátja – írja Kemény újabb cikkében – kissé kételkedve kérdezte tőle, vajon a szent-léleki várban történt-e olyas valami, „a’ mi egy szerelem’-mesének (Románnak) tárgya lehet”. Kemény Szalárdi János krónikájából idéz, majd okleveleket közöl, s a forrásközlésből egy nagyívű történelmi regény vázlata kerekedik ki. Ezt a történelmi regényt azonban nem Jósika Miklós írta meg, hanem Kemény Zsigmond, az *Özvegy és leányában*.³⁴

Lépésről lépésre haladva, fokozatosan jutottunk el az új műfaj halk kívánásától az elméleti stúdiumok fakasztotta jóslásokon át az egészen konkrét igényig, a fordítástól a csupán a scotti módszert adaptáló eredeti műig. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az 1830-as esztendőik irodalmi életében, sőt, Jósika Miklós íróvá érésében más tényezők is szerepet játszottak. Rekonstrukciónk minden adata egykorú újságcikken, levélen, egyszóval dokumentumokon alapult. A fejlődés (ha egyáltalában annak nevezhetjük) azonban sosem ily egyenes vonalú, ily magától értetődő, ennyire lépcsőzetes vagy fokozatos, sosem ennyire kiszámított. Számon kell tartanunk, hogy éppen Erdély küldte Jósika Miklóst és Kemény Zsigmondot a magyar irodalomba, s az 1850-es esztendőikben Jókai Mór is bőségesen mérít erdélyi történetírókból műveihez, s azt is, hogy az erdélyi magyar történelmi regénnyel egy időben született meg az erdélyi *német* nyelvű történelmi regény is.³⁵ Számon kell tartanunk az írók érdeklődését, tehetségét, műveltségét – és oly magán életi mozzanatokat (ezeket Jósika Miklós esetében egy ideig túlhangsúlyozta a kutatás), amelyeket itt nem érintettünk. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a hazai történelem a hazai olvasók élménye lett, és ezt az élményt a magyar irodalomban korszerűnek számító műfajban, történelmi regényben akarták viszont látni. E kívánságuk felerősödött a „nyugati” irodalmakra is figyelő magyar irodalmi gondolkodásban.

Amikor az Abafi megjelent, írók és olvasók egyként azt kapták, amire jó ideje vártak. Nem csoda, hogy kalap levéve köszöntötték.³⁶

32 CZUCZOR Gergely, *Szellemi mozgás Angliában 's annak haladása, tekintettel más európai nemzetekre*. Tudománytár 1835. 5. 45–46.

33 KEMÉNY József, *Szent Léleki Vár' további emléke*. Árpádia II. Kassán 1835. 237–253.

34 LOÓSZ István, *Kemény Zsigmond „Özvegy és leánya” című regényének forrásához*. EPhK 1905. 213.; PAPP Ferenc, *Bárá Kemény Zsigmond*. Bp. 1923. II. 258.

35 HAJEK Egon, *Az erdélyi szász regényirodalom a XIX. század közepén*. Bp. 1913.; ROTH Aflréd, *Tanulmányok Roth Dánielről*. Bp. 1913.

36 Dolgozatunkban csak jelezni kívántuk a magyar Walter Scott-recepció irányát. Nem tértünk ki azokra az anekdotikus jellegű beszámolókra, amelyek az általunk tárgyalt időszakban a Hasznos Mulatságok című lapban jelentek meg.

AUX ANTÉCÉDENTS DU ROMAN DE JÓSIKA, INTITULÉ „ABAFI”

C'est en 1836 que Miklós Jósika a fait paraître son roman *Abafi* qui représente une épisode de l'histoire de la Transylvanie à la manière romantique de Walter Scott et qui est en même temps le premier roman historique hongrois proprement dit. Bien que la critique littéraire l'ait salué avec une joie mêlée de surprise, ce genre nouveau se préparait déjà il y a quelque temps dans la pensée critique hongroise et dans les exigences des lecteurs. Il a été précédé non seulement par la traduction hongroise d'Ivanhoe, mais par la prise de position aussi de la théorie de genre hongroise en connexion avec le roman, qui s'efforçait de diriger l'intérêt des écrivains et des lecteurs hongrois d'une part vers le roman historique de type Walter Scott, d'autre part vers le „Bildungsroman” de type Goethe. En substance, la recherche historique cherchait ce même but qui, au cours de ses efforts de découvrir les anciennes forteresses et les anciennes coutumes, faisait des allusions sans cesse aux possibilités d'auteur de roman d'un Walter Scott hongrois. D'ailleurs Walter Scott était très populaire en Hongrie, son nom et l'analyse de ses ouvrages figurent souvent dans les revues aussi. Mais le roman de type Walter Scott n'aurait pas pu stimuler, à lui seul, le renouveau du roman hongrois, si, aux années 1830, l'exigence d'un „examen de soi nobiliaire” n'avait pas mis au premier plan les problèmes du roman d'éducation. Le baron Jósika qui a beaucoup voyagé comme soldat et qui a séjourné pendant longtemps à Vienne aussi, a satisfait aux exigences de ces deux types de roman, et de cette manière, il peut être considéré le créateur du roman hongrois moderne. Ses ouvrages ont été traduits, l'un après l'autre, en allemand, mais un de ses roman a paru en serbe aussi.

A GYERMEK-MOTÍVUM JELENTÉSEI ÉS SZEREPE PAP KÁROLY NOVELLÁIBAN

Király István Ady-monográfiájában a gyermek-motívumnak Ady költészetében és novellisztikájában leggyakrabban előforduló jelentéseit felsorolva kitér arra is, hogy e motívumnak, mely jelentéstípusai voltak általánosak a századforduló és a századelő magyar irodalmában.¹ Az egyik legelterjedtebb „jelentés”: egy olyan életérzés, melyben ámulat, vágy és idegenség, szorongás keveredett össze. Ez a jelentés különféle árnyalatokon és változatokon át (Szini Gyula, Szép Ernő, Kosztolányi) a novellista Adytól József Attiláig folyamatosan nyomon követhető, s a két háború közti irodalomban már az egyre idegenebb, otthontalanabb világba került ember szorongásának kifejezőjévé válik.

Pap Károlynak a harmincas évek elejétől mind gyakrabban megjelenő, majd tematikai vonatkozásban szinte uralkodóvá váló gyermektémájú novelláiban a fenti életérzésnek egy jellegzetes változata jut kifejezésre: elvagyódás a gyermekség, a családban élő kisgyermek szűkhatáru világából, s szorongás a felnőttvilágban felismert társadalmi, közösségi meghatározottság miatt. Az ámulat és a szorongás összekapcsolódik és elmélyül nála közösségéhez, a zsidósághoz tartozás problémáival, a történelmi események hatására fokozódó idegenség és magány, az ősi múlt által determinált, „kalicává vált lét” érzésével. A világnak ilyen szemléletéből s benne az ember helyzetének felismeréséből fakadnak az önmagát kiteljesíteni akaró művész és a „cselekvő művészet” jellegzetesen Pap Károly-i magatartásformái, amelyek az író egész életművét átszövik, s már a kezdő évek novellakísérleteiben is megjelennek.² 1. Menekülés a meséhez, az álomhoz, a játékhoz, 2. lázadás a determinációk ellen: ősemberi magatartás, 3. a közösségének elkötelezett író „megváltói” magatartása.³

Mivel az ambivalens életérzés, szemlélet és a belőle fakadó attitűdök a gyermektéma, illetve motívum által jutnak kifejezésre, s e magatartások végső soron összecsengnek a gyermek szó-motívum Pap Károly-i jelentéseivel (gyermek = művész – elnyomott – ősember – őszidő – Krisztus),^{3a} a gyermeknovellák e belső (mögöttes) tartalom szempontjából csoportosíthatók. A szemlélet és a belőle fakadó magatartás-változatok pedig meghatározzák a külső és a belső formát is: a motívum (a téma) jelképes emelésének (stilizálásának), tehát ábrázolásának módjait, a novellák stílusát és szerkesztésmódját. A szemléleti tudatosodás és a kifejezőeszközök lehetőségeinek fokozatos megismerése, tudatos alkalmazása eredményezték a Pap Károly-i pálya csúcán az *Azarel* című önéletrajzi regényt, melyben az író összes problémáit, a motívumnak novelláiban kifejezésre jutó minden addigi jelentését összegezni tudta. A továbbiakban az idáig vezető utat, fejlődési folyamatot próbáljuk nyomon követni, szemléltetni, magatartás és kifejezőeszközök kölcsönös összefüggését vizsgálva.

¹ KIRÁLY István, *Ady Endre*. Bp. 1970. *Az érzelmi forradalmár képi alteregója: a gyermek*. I. 132–137.

² Kéziratban maradtak fenn, először *A fölbukkanó ember* című kötetben jelentek meg. Bp. 1977. *A hetedik asszony, A szellő útja, Ahasvér elbeszélése, Majd holnap!*

³ A merev szétválasztás, a határok éles megvonása természetesen lehetetlen, hisz nem tézis-novellákról, hanem nagyobb részt önéletrajzi ihletésű, az író gyermekkori emlékeit felidéző írásokról van szó, amelyek közül nem egy „mögöttes” jelentése szerint egyszerre több csoportba is besorolható.

^{3a} Részletesebben I. PETRÁNYI Ilona, *Pap Károly-problémák*. Bölcsészdoktori disszertáció 1982. II. 1–18.

A) Az ambivalens életérzést kifejező gyermeknovellák

A kanári (1931), *Az utolsó játék* (1932), *Libák* (1930-as évek eleje),⁴ *Irgalom, Tánc, Oluska, Vér, A Hold* (1933), *A Schrei* (1934), *Tűz* (1935), *Lépcsők* (1937).

A fenti novellák közös jellemzője, hogy „mögöttes” jelentésüket nemcsak maga a gyermektéma, hanem azon belül metaforikus, szimbolikus értelmű kulcsszó-motívumok is hordozzák. Ezek nagy része a költészetből ismert, ott régóta alkalmazott ősi motívum, archetipus. Jelenlétük a prózai művekben az írói lírai alkatából, képalkotó fantáziájából és az önéletrajzi ihletésű, első személyű novellaformából is következik, amely nemcsak az elbeszélő alany és a tárgy állandó egymásba-játszását kívánja meg, hanem gyermekkori emlékekről (tárgyról) lévén szó, „az emléket hodozó tudat és az emlékkép különállásának és azonosságának a tudatát” is.⁵ Ezt pedig Pap Károly nem az író és a főhős szemléletbeli elkülönítésével éri el, hanem stilizálással, az előadásmódnak, a stílusnak a gyermeki látásmódhoz, gondolkodásmódhoz, fantáziához, nyelvhez való hasonlításával. Ezért jelenik meg nála például képszerűen az emlék, s válik metaforikussá a stílus. Mindez általában érvényes gyermeknovelláira, de a stilizálás módját az egyes műveknél a már fent említett írói szemlélet és magatartás-változatok határozzák meg. Emellett figyelembe veendő még az író fejlődése is (hisz a novellák különböző időben keletkeztek), kifejezőeszközeinek gazdagodása, tudatosulása. *A kanári* és a *Vér* megjelenése között például két év a különbség, mindkettő címe szimbolikus, mindkettőben vannak kulcsszó-motívumok, de az előbbiben sokkal több a leíró vagy kommentáló, mint a megjelenítő, megelevenítő elem. A főhős, a kislány itt nem elsősorban különféle helyzetekben, akciókban, párbeszédekben lép eléink inkább az ő gondolatait mondja el az író, a hitelesség kedvéért kissé gügyөгő, stilizált gyermeki nyelven, és maga a gyermeki világ is kevesebb lélektani hitelességgel jelenik meg, mint a két évvel később keletkezett novellában. *A kanári* főszereplője még inkább álmodozó, érzelmes, kicsinyített felnőt, nem igazi gyermek, akinek lételeme vagy a mítosz, vagy a játék, melyben más (igazabb) törvények uralkodnak, mint a hétköznapi valóságban. Ezért nagyobb e novellában az író-narrátor és a főhős közötti különbség is, és csak időnként, pillanatokra, a mindkettőjükre jellemző metaforikus gondolkodásmód (stílus) segítségével valósul meg az egybeesés, amely feltétele (ha konkrét élmény felidézéséről van szó) a jelképes jelentésnek.

Az A) csoportba sorolt novellákra ezektől az eltérésektől eltekintve általában a konkrét és az absztrakt jelentés (az író azonosuló és kivülálló viszonyulása tárgyához, a gyermekkori emlékekhez) közötti állandó lebegés jellemző, mely a klasszikus, egyenesen előrehaladó, csattanóra kielezett szerkezetet fellazítja, és a novella struktúráját meghatározza. Ezt a lebegést elsősorban az előadásmód metaforikussága biztosítja, a hasonló és hasonlított közötti folytonos feszültségáramlás-ingadozás révén. Az ismétlődő – egy novellán végighúzó vagy több helyütt is feltűnő – metaforikus szókapcsolatokból, szóképekből „születtek” a jelképes értelmű *kulcsszó-motívumok*, amelyek önmagukban is hordozzák a novella teljes jelentését. Hycnek: a libák vagy általában a fogoly állatok, a madár és a kalitka, illetve a szív és a bordák (*A kanári, Libák, Vér, A csalogány*), a hajó (*Az utolsó játék*); a vér (*Vér, Lépcsők*), a lépcsők, lépcsőház, falak (*Tánc, Lépcsők, Vér, Tűz*); a hold (*Hűséges házások sétája a holdfényben, A Hold*), a tűz (*Tűz*), az ének (*Ének, Muzsika, A csalogány*). Néha a gyermektémától függetlenül is megjelennek, és az egész életművet átszövő, uralkodó motívummá válnak. Így például a *madár és kalitka*, amely Pap Károlynak az írói hivatás, az önkifejezés problémáival foglalkozó korai önéletrajzi novellájában (*Szállást adok*, 1925) és pályakezdésére visszaemlékező késői memoár-részletében (*Elindul egy író*, 1940) egyként jelen van.

Az író világszemléletének, életérzésének megfelelően a „jelentés” a novellák e csoportjában az idegenség, a sehová nem tartozás léthelyzetének, létérzésének a kifejezése. *A kanári* hőse, a kamaszodó fiú visszavágyik a kisgyermekkor még érintetlen, védett, otthonos csodavilágába, s ugyanakkor vágyódik a más játékokat játszó és azokból őt kirekesztő nagyobb testvérei valóságosabb, hétköznapiabb életébe is. A *madár és kalitka*-motívum itt egyszerre jelenti a kisgyermekkorhoz (álomhoz, csodához) és a nagyobbak realisabb világához (a felnőttiséghez) kapcsolódás, meg a mindkettőtől való elszakadás

⁴ Az író kéziratos hagyatékában maradt fenn, első közlése *A főbukkanó ember* című kötetben. A többi novellát lásd a *B. városában történt* című kötetben. Bp. 1964.

⁵ WALDAPFEL Imre *Pap Károly Irgalom c. kötetéről*. Libanon, 1936. 6. sz. 267–268.

vágyát. A madár és kalitka-motívum jelképi jelentését erősíti fel a novellában a temetési játék is: a halott madarat koporsóba (lényegében ez is kalitka) zárják. A kisfiú a rituális jelenetben metaforikus gondolkodásmódjával, szinte intuitív módon ismeri fel a boldog gyermekkor temetését s ifjúvá avatása szertartását, hiszen ez az első olyan „játék”, amelybe nagyobb testvérei belevonják.

Bonyolultabb, de hasonló jelentés hordozója a *hajó*-motívum *Az utolsó játék* című novellában. Egyfelől a kicsiny, zárt gyermeki világból való elvágyódást fejezi ki, és a tágasabbnak látszó felnőtt életet, az igazi világot szimbolizálja, másfelől az abban megbúvó ismeretlen gonoszsgót, rettenetet, halált. A novella hőse, a kisfiú, egy csodálatos játékhajóra vágyik, amely számára az igazi hajót, a végtelen tengert, az elérhetetlent jelenti de azt fukar apjától csak úgy kaphatja meg, hogy szándékosan megbetegíti magát, hogy kieroszakolja. S ettől –, hogy ajátékba betört a valóságos élet a maga szennyével, hazugságaival, kötöttségeivel – a hajó egyszerre átváltozik. Nem az álmok csodálatos hajója többé, hanem a kisfiú lázalmában megjelenő borzalmas hajó, parancsnoki hídján a félelmetes, felismerhetetlen Valakivel, aki a gyermeket el akarja vinni. A *kanári* című novellában még az elvágyódás és a kötődés érzése váltakozik, itt már nincs hová menekülni, nincs mibe kapaszkodni. A felnőtté válás pillanata ez, az ember és az író rádöbben a világban való helyzetére, idegenségére. A gyermekmotívumnak legpregnansabban Kosztolányinál és Szép Ernőnél kifejeződő általános jelentése: elvágyódás a gyermekkor világából és szorongás az ismeretlenben, Pap Károly önéletrajzi ihletésű novellájában jellegzetesen egyénivé válik. A szimbólummá lett hajó, a gyermekkorból kinőtt, a felnőttvilágban és családjában (osztályában, közösségében) idegen, magányos író léthelyzetét jelzi: „Az a hajó mindörökké ott állt köztem, valamennyi játék s hallgatag atyám, anyám közt”.

A *Libák* és a *Vér* című novellákban a kalitka és madár-motívum szerepét a *ketrec és a belzárt libák*, illetve a velük metaforikus kapcsolatban lévő *szív és mellkas* szó-motívumok töltik be (ugyanaz látható József Attila *Reménytelenül* című versében), s gazdagítják újabb jelentésárnyalatokkal. Az ember sorsa és az író Pap Károly helyzete is hasonlít a ketrecbe zárt libákéhoz. „Rájött magában, hogy nem nagy a különbség: velünk sem bánnak sokkal szebben a magasabb hatalmak. Az éhség megmőti és a halál levágja az embert. Az egyik az égi szolgálólány, a másik az égi mészáros. Még jó, akit nem akkor vágnak le, mikor a legkövérebb” – állapítja meg az anya a *Libák* című novellában, míg az apa így oktatja a *Vér*-ben a rongyos, szabad utcagyerekek közé vágyó kisfiút: „Ha közéjük engednék, ott is csak az lennék, aki itthon: zsidó és pap fia. Az vagyok én is, az volt az apám is, nagyapád és annak az apja is. És te sem lehetsz más, így akarja az Isten”. Ebben a világban magasabb hatalmak, Isten, az eredet, a társadalmi lét törvényei, családi és közösségi tradíciók és konvenciók kötik meg az embert. Ezeket elfogadni, ezeknek engedelmeskedni éppoly lehetetlen, mint végképp szakítani velük – vallja Pap Károly –, meghatározottság és elvágyódás kettősségének életérzését fejezve ki e novellákban is. A *Libák*-ban nemcsak az anya szorong, kap erős szívdobogást a halállal, az emberi sorssal szembekerülve, megérezve kicsinységét, egyedülvalóságát és sztereotip szokásokon, képmutatáson alapuló dühösen értelmetlenségét, hanem a gyermek is. Ő ugyan még nem érzi a szívét bordái alatt, s diadalmasan állapítja meg, hogy semmiben nem hasonlít szüleihez, de kapkodó, céltalan élete, örökös báméskodása, növekvő bizonytalansága miatt erkölcsi fölényét sem tudja velük szemben kellőképpen bizonyítani. Nem változtat a meghatározottságon, hanem lerázza azt, kívül helyezi magát érvényességi körén. Az elvetett életforma helyébe még nem képes igazabbat, követendőbbet állítani.

A ketrecbe zárt libák motívuma két elbeszélésben is (*Vér*, *Lépcsők*) összekapcsolódik a *vér*-motívummal. A *Vér* című novellában úgy nehezedik a gyermekekre az évezredes múlt, a vérivás ősi tilalma (megszegőjét anyja meséiben tüzes szemű madarak ragadják el, viszik az örök sötétségbe), ahogy a csapkodó libák nem menekülhetnek a kiskántor rituális késétől. A vért mégis megkóstoló gyermek lázalmában önmaga és a libák sorsa összefonódik: „Ijesztő sötétségben a kiskántor kergetett óriási csillogó késével, s míg futottam, tüzes szemekkel röpdösteek körülöm a libák, s átmetszett nyakukból dühösen fröcskölték arcomba a vért.” A gyermek viszonya a jelképes értelmű vérhez (a zsidó múlthoz), akár az ösebernek Freud szerint a tabuhoz, ambivalens.⁶ Idegenkedik is tőle, csábítja is, érzi a kötődést, de lázad is ellene. A vér-motívum, a vér és a vérivás fogalma maga is kettős jelentésű. A vér az élet forrása, az életerő jelképe, de a fogalom a vérontás képzetéhez is társul, mely az erőszakal, barbársággal (vérszerződés, vérbosszú), halállal kapcsolódik össze. A vér a pogány (kelta, germán)

⁶ *Totem és tabu*. Bp. 1918. A tabu és az érzelmi rezdülések ambivalenciája.

és a középkori keresztény mondáknak, mitológiának (Nibelung, illetve Grál) is fontos alkotóeleme, a zsidó vallásban pedig a leölt háziállatok vérének kieresztése ritus, a vérivás és a vérrel való mindenfajta érintkezés évezredek múltra visszatekintő tilalom.⁷ Pap Károly novellájának gyermekhőse vágyik is a vérre, mivel a testi erő forrásának véli, és borzad is tőle, a „kollektív tudatalatti”, az évezredek és a belénevelt szokások hatalma okán. Ambivalens érzelmeire azonban egy másik magyarázat is kínálkozik. Huizinga 1938-ban megjelent *Homo ludens* című könyvében felhívta a figyelmet a ritus és a játék rokonságára. A ritus egy valamikor lezajlott közösségi, vallási stb. esemény utánzása, egyszerűsített előadása, tulajdonképpen játék, amelyre jellemző, hogy résztvevői hiszik is valódiságát, meg nem is. Hasonlóképpen viszonyul a vérivás tiltásának, a vérkieresztésnek a ritusához a *Vér* című novella hőse is. A befejező mondatban szereplő igeidők aláhúzzák, erősítik a történet jelképszerűségét. Időtlenné, állapot-szerűvé, örök érvényűvé teszik az elmondottakat. A jövőre is utalnak, a felnőttkorra: „ezután is minden így lesz, ahogy van”. (Ugyanez figyelhető meg *Az utolsó hajó*, *A csalogány*, *A Hold* és a *Gyermekek* című novellákban!)

Az *Irgalomban* és *A Schreibe*n, akár később az *Azarel*ben, nem egy szó, egy fogalom, hanem egy *figura* válik jelképszerűvé, a gyermeki fantázia jellege, törvényei, illetve a mesévé stilizálás folytán. Jeremia apó, illetve az öreg koldus alakja az ősi, az ortodox zsidóság, az évezredek zsidó múlt szimbóluma. Ezekhez a figurákhoz ugyanúgy viszonyul a gyermek, mint a vérhez, a vérivás tilalmához (egyfelől vágy és kíváncsiság, másfelől irtózás, idegenkedés), de míg a *Libák* és a *Vér* című novellák a pilanatnyi „eldöntetlen” helyzetet tükrözik, ezekben a jelentés a „messiási magatartás” és a mítoszba (mesébe, legendába) vetett hit kifejezése irányában mozdul el. A jelentés eltolódása az ambivalens élet-érzés kifejezésétől valamilyen magatartás hirdetése felé, a stilizálás különféle módjaival (és ebből következően az író és a főhős, a gyermek távolságának változásaival) kapcsolatos a novellákban. Bizonyosságául írói eszközök, ábrázolásmód (forma) és szemlélet (tartalom) kölcsönös összefüggésének.

Az A) csoportba sorolt novellák egy részénél a gyermekkori élmény, emlék *színhelye* válik jelképszerűvé, s *noirudozza* önmagában is a „mögöttes” tartalmat. (Az *Ének*ben a templom és a raktár, a *Libák*ban a pince, a *Tűz*ben a ház és a park, a *Gyermekek*ben az udvar. A lépcsők, a lépcsőház, a falak több helyütt feltűnő szimbolikus értelmű szó-motívumokká is válnak: *Tánc*, *Tűz*, *Vér*, *Lépcsők*). A jelképpé emelés leggyakoribb módja a metonímia. A színhelyek valamilyen történéssel, érzéssel, tapasztalattal vagy egy másik színhellyel, személlyel, dologgal kapcsolódva össze, azok helyébe lépnek, utalnak rájuk. Megtörténik, hogy a gyermekhős képzeletében – a költői megszemélyesítés révén – a színhelyek életre kelnek, előidézőivé válnak annak, amivel összekapcsolódnak, amire utalnak. A *Tánc*ban: „A *lépcsőház* anyámat is megváltoztatta. Mikor ott játszadoztam, mindig setétszínű ruhákban lepott meg. Szorosra fűzve, karcsún, feszesen jött le a lépcsőn. Mindjárt éreztem, hogy nem egészen ugyanaz, mint otthon, ahol bő, színes, világos, könnyű pongyolákban járt.” A *Vér*ben: „Az udvarunkat, ahol játszani szoktunk, magos, setét *falak* állták körül szigorúan. Két oldalán az udvari lakások *tűzfala* meredezett, másik sarkában különös szomszédság volt: az Orsolyák zárdakertjének emeletes *köckerítése* találkozott itteni a mi zsidó templomunk *belső falával*. Magos volt ez a két fal is.” A *Tűz*ben: „A parkot hatalmas *bérházak* vették körül. A tetőkön vékony, újfajta fehér *kémények* meredeztek... s a szélkakasok négyesével, mint apró, fekete pánoclos, sisakrostélyos játékkatonák gyakorlatoztak a szellő fúvására, zenéjére.” S a tűz (a valóságos és a jelképes) ennyi védelem ellenére épp e házfalakat támadja meg és dönti le: „Rendben volt itt minden, csak ott, ahol az egyik ház a másikhoz támaszkodott, látszott valami vékony tűzcsík, amely aljasmód, lapulva kúszott tova.” Szinte József Attila *Elégia*jának (1933) költői képe jelenik meg e novellában, a vers keletkezésével majdnem egyidőben: „E falánk / erkölcsi rendet a sárga palánk / rikácsolva / őrszi, óvja”. A *Lépcsők*ben együtt van a három kapcsolódó motívum; a lépcsők, a lépcsőház és a falak: „Odalent van a két udvar, az csak elég nagy? – Nem anya. Ott magos *falak* vannak, tudod?... – Hát hová akarsz menni? Mindenütt vannak falak! ... Nem igaz, anya. A papréten meg az Erzsébet téren, ott sincsenek... Elég széles volt

⁷ „A régi hébereknél a vér és az élet azonos fogalmak voltak. Szentnek is tartották a vért, és élvezetét a leghigorúbban megtiltották (Genes. 9. 4.; Levit. 3. 17.). Bűnnek minősítették a vér élvezetét a próféták korában is (I. Sám. 14. 32. és köv.; Ezék. 33. 25.; Judith 11. 12.). A kereszténység apostolai még a bibliai tilalmak alapján tiltják el a különböző népeket a vértől (Apost. csel. 15. 29.; 15. 20.; 21. 25.). *Magyar Zsidó Lexikon*, Bp. 1929. 945.

a lépcső, mégis úgy éreztem, hogy igen szűk, aztán magukat a lépcsőfokokat sem találtam elég tágasnak s ... nemcsak hogy futott, futott a lépcső lefelé, hanem egyszerre csak a félemelet körül elkanyarodott hirtelen, csigaszerűen a szemem elől. Nem tudtam, hová visz, merre, de erősen gyanítottam, hogy ott a kanyarodón túl, ott se lehet minden rendjén, ott is valami leelkedik rám. Aztán a lépcsőház felül be volt fedve. S a falak keményen és ridegen, csupaszon, sárgán meredtek, s ők is futottak a lépcsővel egyszerre. S éppúgy befordultak, mint a lépcsőfokok. A falak miatt is aggódtam. Szerettem volna, ha puhák lennének, mint a szobánkban a szőnyeg, a pamlag, s tollal volnának kitömve, mint az ágynemű... Akkor is félttem volna, de gyönyörűségem is telt volna benne. Így azonban csak félttem. És mégis: akármilyen keményen, ridegen rohantak a lépcsők s a falak, engem még így is kísértettek... A lépcsőház sokkal hidegebb, mint a szobánk. S még hidegebb lett péntek este, mikor a házmester a szombat tisztelőre felmosta". (A *Tánc* és főképp a *Tűz* című novellák többi gyermekszereplőjé számára a lépcsőház az ugrások, csúszkálások, az önfeledt játék helye. Rájuk nem nehezül az anyát és fiát bélyező determináltság.)

A lépcsők, lépcsőház, falak-motívum jelentése is – akárcsak a többieké – a társadalmi, vallási, erkölcsi, eredetbeli meghatározottság és az ebből következő szorongás, otthontalanság-érzés, a lázadás hiábavalóságának átérzése (*Tánc, Vér*). Ez a gyötrő állapot készleti, ösztönzi az írók különféle kiutak, megoldások keresésére: 1. menekülés a meséhez, az álomhoz, a játékhoz: *A mese nyomában, A csalogány, A Hold, A Schrei*. 2. Lázadás a determinációk ellen; önmaga őszinte vállalása, ősemberi magatartás: *Lépcsők, Libák, Ének*. 3. A közösségének elkötelezett író „megváltói” magatartása; önmaga őszinte vállalása, de úgy, hogy egyúttal a determináció is változtatni próbál: például az ősi vallási szokások formáságainak követése helyett a jézusi értelemben vett hit vállalása (*Irgalom*), az „ösztönös” birtoklás helyett a világ művészi birtokbavétele (*Magány*). E három magatartásforma összefügg egymással, és nem különül el élesen az egyes novellákban sem. A meséhez, játékhoz (1.) hit szükséges, s ez átvezet a megváltás (3.) problematikájához. A játék tulajdonképpen a valóság szabályainak, törvényeinek lerázása, szemben a mesével, amely irreális. A játék is a menekülés egy fajtája, de a megismerés és az új szabályok alkotásáé is. Ugyanez az összetett jellege, szerepe figyelhető meg József Attilánál: „En tudom, mint a kisgyerek, / Csak az boldog, ki játszhat... / Nem szeretnek a gazdagok, / míg élek ily szegényen. / Szegényeket sem izgatok, / nem állok én vigasznak ott, / ahol szeretni szégyen. // Megalkotom szerelmemet... / Égítessen a lábam: / elindulok az istenek / ellen – a szívem nem remeg – / könnyű, fehér ruhában”. (*Könnyű, fehér ruhában*, 1937.).

Az ősemberi magatartás, önmagunk őszinte vállalása (2.), mely felszabadít a meghatározottságok alól, de anarchiát, pusztító erőt is rejt magában (*Tűz*), sokszor a játékban (1.) nyilvánul meg (*Gyermekek, Játékok, Tánc, Magány, Ének*).

A *Tűz* című novellában, a történet jelképes színhelyén túl, maga a cím is hordozza, szó-motívumként az ambivalens jelentést. A tűz egyszerre hasznos, építő és romboló erő. Az élet forrása, táplálója és elpusztítója. Pap Károly novellájában, mint a költészetben általában, a forradalom szimbóluma is. A kettős arcú forradalomé, mely nemcsak új világot szül, de kegyetlenül elsöpri, elpusztítja a régít, az értéktelennel együtt az értékeset, a bűnösrel együtt a bűntelent. Még pontosabban: egyszerre a forradalom és az anarchia jelképe. Az utcagyerekek „örültek, hogy a nagy ház ... távoli hiábavalóságoknak ez óriás tömkelege rövidesen zürzavarosan fog tombolni, s aztán szép, színes, ijesztő lángokba borul majd az egész.” Titkos cimborájuk a tűz, de mivel primitív kis vademberek, istenük is: „Sötétszürke szócsetagjaikat, lábaikat szétdobálva üvöltöztek, táncoltak, mint a vadak istenük áldozati oltára körül.” Pap Károly megkülönbözteti egymástól az ősembert (még nem ismeri a kultúrát, a társadalom fegyelmét, az őszinte ember jelképe) és a vadembert (a többihez képest elmaradott, barbár ösztönlény, a gazdaságilag, szellemileg elnyomott emberek, osztályok jelképe).

Nemcsak a tűz jelentése kettős e novellában, hanem az azt megfigyelő és láttató író hozzá való viszonya is. Egyszerre azonosulás és távolságtartás, helyeslés és idegenkedés. Nem a burzsoáz idegenkedése ez, hanem a civilizált, az értékeket őrző humanista polgáré. Pap Károly nem a forradalomtól fél, annak jogosságát elismeri (példa rá a Népszava 1932-es évfolyamában megjelent *A gyerek* című novellája), hanem a forradalomban megbúvó barbarizmustól. A harmincas évek „reformmozgalmában” hívó írók jellegzetes magatartása ez. Szerintük az író feladata a népet vezetni a gazdasági, politikai harcokban, és sorsának bementésével felhívni a társadalom vezetőinek figyelmét a változtatás szük-

ségességére, a forradalom veszélyére. (Ez az elképzelés tükröződik Pap Károlynak Illyés könyvéről, a *Puszták néperől* írott kritikájában is.⁸)

Az *Ének* és a *Muzsika* című novellákban szintén maga a címszó, illetve a zenélés fogalma, a művek jelentését hordozó motívum. Az éneklés, zenélés, „égi” és földi dolog. „Égi adomány”, tehetség, de a földi valósághoz is kapcsolódik, művelőjét táplálni kell, taníttatása, alkalmazása pénzbe kerül. Kettős meghatározottságban él e novellákban művész és egyszerű zsidó is. (S mindkettő a gyermekség és a felnőttég határán.) Az ősi hit, a vallás és a pénz tisztelete determinálják őket: „Ott fürdött előtte vilanyfényben az egész raktár, a szent raktár. Már nem nevetett Rosenholz. Már nemsokára nem is mosolygott. Szigorú áhitat vonult fel az arcára, nem az a jókedvű áhitat, mint mikor éneket hallgatta, hanem valami szigorú áhitat, amellyel a sok árut tisztelte, az Istent, aki valamennyi áruban ott lakott: a pénzt. Lépésről lépésre foszlott le róla az, aki a templomot vette, a tórást a Berger kántort, s aki a kántorhoz egy szép hangot is szeretett volna venni egy bicikliért.” Az *Ének* idézett részlete példa arra is, hogyan valósul meg Pap Károlynál a metaforákat, jelzőket és a kontraszthatást tudatosan alkalmazó író meg a minden dologban egy istent látó, mindent megszemélyesítő, átélkesítő gyermekhős szemléletének egysége. Az *ének-éneklés-zenélés*-motívum kapcsolódik a madár-kalitka motívumhoz: ég és föld, gyermekkor és felnőttkor, művészet és élet, művészi megszállottság és életvágy kettősségét fejezi ki.

A *Hold* című novellában a rejtélyes, bűvös égitest válik jelképes jelentést hordozó motívummá, nemcsak a főszereplő, a kislíú hozzá való viszonya, de a szereplők fantáziája, hiedelmei, a megidézett mítoszok révén is. A Holdnak már a pogány mítoszokban jelentős szerepe volt: a görögöknél, rómaiaknál a termékenység istennője (neve Szeléné, illetve Luna), egyszerre égi s földi lény, aki ötven leányt szült földi kedvesének, Endümióznak, a fiatal juhásznak. Ilyen kettős lény a novella hősnője, Junocska is (mitológiai név: Juno, a házasság, a gyermekáldás, a szülés istennője a rómaiaknál), a kislíú égi bájjal és földi rafinériával megáldott kis barátnője, aki szerint a Holdban „szerelmes bűbájosság” van, és amikor változik, „akkor minden, ami van: a tenger, a folyó, az erdő, a fák, a virágok, mind sóhajtoznak s el akarják hagyni a helyüket... csak hogy szálljanak!... csak hogy lebegjenek!” A kislíút azzal biztatja, hogy egyszer majd ellebegnek a Földről, s mindjárt elő is adja, el is játssza ezt a lebegést. De szédítő pörgését, énekét hiába igyekezik utánozni az ügyetlen gyermek, ahogy később sem éri el, bár nem a Holdba lebben el tőle, csupán egy szintársulathoz: „Most is ott lebeg, és én még mindig bambán, magamban bámulom a holdat.” Múltat (a gyermekkort) és jelent összekapcsolva így zárja a történetet kissé szomorúként, önróniával az író. A huzamos jelen idő az életkezés, léthelyzet állapotosságát, változatlanágát jelzi, akár *Az utolsó játék* zárómondatában.

A kislíú szeretne elreppenni a holdba, de még a földön is csetlik-botlik. Nincs igazán otthon sehol, ahogy a befejező mondat szerint a felnőtt férfi is magányos, otthontalan, mind a valóság, mind a csoda világában. Ily módon válik a *hold*-motívum a meghatározottság és az elvagyódás ambivalens életérzésének, a mindenütt idegenség és magány léthelyzetének a kifejezőjévé. Csakúgy, mint más nézőpontból a *kalit* és a *madár* (*A kanári*ban), a *ketrebe zárt libák* (*a Vérben*), a *szív és mellkas* (*a Libákban*), a *hajó* (*Az utolsó játékban*), a *vér* (*a Vérben* és a *Lépcsőkben*), az *éneklés* (az *Énekben* és a *Muzsikában*) és a *tűz* (*A Tűz* című novellában) motívumok. De tapad a holdhoz egy másik jelentés is, hasonlóan *A kanári* kalit-madár motívumához. A csodát, a tejjességet, az elmúlt boldogságot vissza lehet idézni, időlegesen meg lehet valósítani az álomban, a képzeletben, a játékban, a mesében, az énekben és általában a művészetben. (Ahogy Junocska megvalósítja nemcsak játékában, hanem későbbi választott hivatásában, a színjátszásban. Ilyen értelemben a játék az önmegvalósítás lehetősége is!) El lehet fogni, mint a kanarit a kalitkában, meg lehet látni és hallani egy pillanatra, mint a szobába berepült csalogányt. *A csalogány* és *A mese nyomában* című novellákban ez a motívumhoz tapadó mellékjelentés lesz fő jelentéssé, tükrözve egy Pap Károly számára időlegesen lehetségesnek tartott írói magatartást. Menekülést a képzelet, a mese, az álom, a játék, egyszóval a csoda birodalmába.

⁸ Első közlése: *Pap Károly ismeretlen vallomási művész és közönség kapcsolatáról*. It, 1974. 2. sz. 448–455.

B) A menekülést kifejező gyermeknovellák

Az írói szemlélet megváltozásával megváltozik a stilizálás módja: az ábrázolásmód, a stílus, a szerkezet – vagyis a forma. Az A) csoportba sorolt novellák metaforikus stílusával, szerkesztésmódjával⁹ szemben itt a konkrét gyermekkori emlékek, élmények és a bennük szereplő figurák teljes egészükben stilizálódnak és átlénygülnék. Sötér István erre a jelenségre már 1937-ben felfigyelt, Pap Károly *Irgalom* című novelláskötetéről szólva: „A történetből mese lesz, a meséből mitikus kép, jelkép... Nem véletlen, hogy Pap Károly alakjai igénytelenségükben és együgyűségükben legendák és példázatok szereplőire emlékeztetnek.”¹⁰ (Például *A Schrei A Hold*). Stilizálttá, meseivé válik az ábrázolás, az alakok jellemzése, a stílus. Mindez az előadásmódot (egyes szám első személyű) és a hagyományos, az anekdotára felépített klasszikus novella szerkezetét, külső sajátságait alig befolyásolja. Az önéletrajzi ihletésű történetet elbeszélő író és a gyermekhős viszont ennek következményeképp mind távolabb kerül egymástól (*A csalogány*, 1934). Ezt a távolságot, elkülönülést azokban a novellákban, ahol az önéletrajzi jellege még határozottabb, az írónia, illetve az önirónia biztosítja (*A mese nyomában*, 1928; *A Hold*, 1933; *A Schrei*, 1934). *A mese nyomában* kisfiúját kezdetben az író, a felnőtt emlékező objektívitása látta irónikusan és teszi stilizálttá, szökése után viszont saját gyermeki fantáziája ruház fel mindent mesei vonásokkal. *A Schreit*ben a reggeliző, beszélgető szülőket az ágyban kucorgó kisgyermek fülével halljuk és szemével látjuk, az öreg templomi koldust pedig az anya karikírozó játéka és az apa mesei példázata formálják stilizált figurává. Tehát itt nem csupán a művek bizonyos részletei, mozzanatai, motívumai utalnak a konkrét jelentésen túl valami másra, hanem az egész történet lesz jelképes értelmű. Oly módon, hogy a valóságos emlék, a primér, a konkrét jelentés szinte eltűnik, pontosabban egybeolvad a mögöttessel. Legjellemzőbb példái ennek *A csalogány* és az *Álom* (1934), de *A Hold*, *A mese nyomában* és *A Schrei* határozottabban önéletrajzi és a gyermek szemével láttatott emlékműve is csak az egész történetet más síkra (a jelen, illetve a jövő síkjára) helyező s ezzel visszamenőleg jelképesé emelő zárósortoktól kap igazi értelmet.

Az említett novellák szereplői és gyermekhőse is szinte mesei figurákká válnak. *A csalogány* nagyanyója varázsházikóban él, körülötte a tárgyak csak neki engedelmeskednek: „A régi petróleumlámpásban agg szemével és gondjaival szintén csak egy rakoncátlan unokát láthatott, olyasfélélt, mint én, akire vigyázni kell, hogy szenvedélyei sose legyenek nagyobbak a kelleténél.” A kisfiú legszívesebben szellővé vagy tüskebokorra változna át, hogy becsalja a szobába a csalogányt. Még a másutt oly ridegnek, szigorúnak bemutatott apa és a napi gondjaiba temetkező, játékra csak ritkán, titkon kapható anyja is átalakulnak *A Schrei* ősi legendák, mesék hangját, meghitt ünnepek hangulatát idéző atmoszférájában: „Minden kóstolásban, s ahogy a zsemlyét tapogatta, a vaját csipkedte, volt valami bájos, könnyed, vidám játékosság, amelyben atyám gyöngéden gyönyörködött s dicsérgette anyámat: – Hiába, senki sem tud úgy zsemlyét ropogtatni, mint te, Judit. Igazán senki se tud úgy vaját venni, nincs még egy olyan asszony, aki ilyen csinosan tudna asztalt teríteni!” *A Hold* hősnőjének, Juncoskának már neve is jelzi, hogy legalább annyira mitológiai, mint valóságos figura. *A mese nyomában* kisfiúja, aki a Nádor-erdőben az óriásokat és törpéket, meg az Üveghegyet keresi, és a rideg valóságot mesei köntösbe öltözteti, ruháit elajándékozva (tulajdonképpen a valóság ruháját levetve) válik méltóvá a mesék csodáira.

A valóság mesévé alakítása (stilizálása) jellegzetes ábrázolásmódja Pap Károlynak. Már egyik korai novellájában, a *Két jegygyűrűben* (1927) szinte ars poetica-ként fogalmazta meg: „Számomra annyi értéke van az embernek, amennyit a meséje ér, és a meséje annyi ér, amennyit a valóság benne.” Nem az irracionális, a valóságtól tökéletesen elrugaszkodó mese érdekelte, hisz maga is a valóságot alakította meseivé s emelte jelképi szintre, akár Gelléri Andor Endre vagy korábban a világhírű meseköltő, Andersen. Majdnem József Attila vágya szerint, aki *Thomas Mann üdvözlése* című versében arra kéri az

⁹ A hasonlító és a hasonlított közötti folytonos feszültség ingadozás révén konkrét és elvont, jelképes jelentés közötti lebegtetés, a művek „mögöttes” tartalmára utaló, tartalmát hordozó kulcsszó-motívumok alkalmazásával, író-narrátor és főhős közötti szemléletbeli távolság időszakos vagy teljes megszüntetése, az emlékidézésnek a gyermeki látásmódhoz, gondolkodásmódhoz, fantáziához közelítő képszerű, látomásos, mindent megelevenítő, felnagyító módszere.

¹⁰ Válasz, 1937. jul. – aug. 502–503.

író: „Az igazat mondd, ne csak a valódit, / a fényt, amelytől világlik agyunk”. Pap Károly is hitte, a valóság egy idő múltán igazolja, igazza teszi a mesét: ma még hihetetlen nagyszerűségével, vagy mint *A Schrei* meséje mutatta, hihetetlen borzalmaival. „Ez a költészet a mítosszal rokon, annak törzséből sarjad” – állapította meg novelláiról Sötér István.¹¹ A mítosz, a mese pedig Pap Károlynál, „miként a költészet, az igazság egyik fajtája, illetve egyenértékű az igazsággal, nem riválisa, hanem kiegészítője a történeti vagy tudományos igazságnak”.¹² Így olvad össze nála a mítosz (a mese) közegében valóság, költészet és hit, s így válik a mítosz világában élő, csodákban hívő kisgyermek a költő és a megváltó jelképévé. Mindez a gyermeknovellák sorát betetőző önéletrajzi regénye, az *Azarel* befejező részéből olvasható ki leghatározottabban. A fukar és képmutató apát leleplezni kívánó, lázadó gyermek visszatér szülei házába, de a benne készülődő író, aki mesébe foglalta a történeteket, elégedetlen a tékozló fiú régi meséjével: „Majd írok egyszer igazat is” – fogadkozik, olyat, amelyben nemcsak a valóság, de az igazság is benne lesz, ahol a bűnös elnyeri büntetését, és győz a legkisebb fiú. Az író mesévé alakítja a valóságot és hisz abban, hogy a mese igazsága egyszer beteljesül, eljuthatunk az Üveghegyre, a csodák, a megvalósult vágyak, a szabadság birodalmába. De a csoda egyelőre csak annak jelenik meg, a költészet fénye csak annak ragyog fel, aki hisz benne. *A mese nyomában* boltosai kinevetik, a józan, szigorú apa megveri a meshívó kisfiút, a mindennapok realitásába süppedt nagyanyó nem látja meg a csalógányt: „No ugy-e? Mondtam, hogy nem jön be! S hiába mondtam neki, hogy bent volt, sohasem hitte el”.

A gyermek álmában eljut az Üveghegyre, de az apa hangjára, aki felébreszti, a csoda szertefoszlik, s „minden még idegenebbnek tűnt... mint annak előtte valaha”. Ugyanez történik a csalógánnyal is. A kisfiú egy pillanatra látni, hallani véli, hogy a csodálatos madár berepült az ablakon át a sötét szobába, de mikor éppen elfogná, megszólal a nagyanyó: „No, itt van? S már ott se volt a csalógány, már sehol se volt, már hangja se hallatszott”. *A mese nyomában* és *A csalógány* című novellákban szabadságvágy és meghatározottság, valóság és képzelet, élet és művészet kettősségének problémája is kifejeződik. (Pap Károlynál a gyermek mint szó-motívum egyik jelentése: költő, művész). *A mese nyomában* és *A csalógány* tanúsága szerint a meséért, a csodáért mindenről lemondó és mindent feláldozni kész gyermeki elszánás keserű büntetéssel is jár. Kirekeszt a valóság, a többi ember világából, örök magányra, értetlenségre, nyomorúságra ítél. Ezért is krisztusi sors Pap Károly szerint a költőé. Őrá is érvényes, amit novellájában a csalógányról mond: „Megvetette a nappalt, minden fényességével. Ő maga akart az éccakában világítani énekével.” Ezért tiltja a kisfiút a mesétől az apa, ezért nem akar tudni a csalógányról a nagyanyó: „Eszébe jutott az én múltam s az én jövődöm, mert látott engem meztelenül különféle csalógányok után futkározva belé a világba, és nem látta, hogy kik fognak nekem annyi ruhát venni majd, amennyit majd széttépek miattuk”. Benne van ebben a mondatban az a jellegzetes Pap Károly-i gondolat is, hogy a mesék, a csodák, az álmok birodalmában, a krisztusi „mennyei országába” csak meztelenül, szegényen és gyermeki hittel lehet bejutni. *A mese nyomában* kisfiúja, akár a századelőn Szini Gyula, Elek Artúr, Török Gyula novelláinak gyermekei, ezért talál szövetségesekre a „megalázottak és megszomorítottak” között: „Az egész városban csak Mari cselédlynünk és a sánta házmester biztatgattak, hogy igenis, a Nádor-erdőben vannak törpék és óriások, s rajta túl az Üveghegy.”

Van olyan novellája is Pap Károlynak, melyben még egyértelműbb a kapcsolat gyermek, a költő, és a megváltó között. Az *Álomban* az író önmagát stilizálja meseivé, önmaga változik át az áhított megváltóvá. Olyan ifjúvá, aki csodálatos látomások megszállottja, és aki felnőttként, férfiként is örökre gyermek marad, hű egykori játéka birodalmához, a szabadsághoz és a természethez. Aki a templomot is jó illatú, szabad, szépséges mezőnek, az imádkozó híveket is pillangóknak, a Szentírást is virágnak látja.

De az álomból mindig fel kell ébredni. A valóság előli menekülés nem hoz igazi megnyugvást. Az emberek közé vágyó, azokat is megváltani kívánó író számára nem teszi lehetővé az igazi önmegvalósítást. *A Hold* gyermekhőst nemcsak az ég, a föld is vonzza magához. E kettős vonzásból, amely

¹¹ Uo.

¹² WELLEK-WARREN, *Az irodalom elmélete* Bp. 1972. 248.

már Pap Károly *A nyolcadik stáció* című regényében kifejezésre jut, egy új magatartás lehetősége adódik, s ez a valósággal és önmagával, közösségével, osztályával őszintén szembenező, azokat megváltoztatni akaró író magatartása.

C) Az egyéni és közösségi önvizsgálat és önbírálat novellái

A szülők, a család, a szűkebb közösség, a konvenciókon alapuló kispolgári életforma bírálata és ön-maga különállásának érzete, majd vállalása már Pap Károly korai írásaiban, elbeszéléseiben, önéletrajzi novelláiban is megjelenik (*Álmatlanság, Ahasvér elbeszélése, A fapapucskok, Majd holnap!, Átváltozás*). Teljes egészükben e csoportba sorolható gyermeknovellái: *Gyermekek* (1933), *Tánc* (1933), *Játékok* (1933), *Magány* (1936). Más csoportban szerepeltek ugyan, de van bennük ilyen motívum is: *A mese nyomában* (1928), *Libák* (1931?), *Az utolsó játék* (1932), *Irgalom* (1933), *Vér* (1933), *Ének* (1934), *A csalogány* (1934), *Tűz* (1935), *Lépcsők* (1937).

A felsorolt novellák legjellemzőbb vonása a gyermek és a gyermekkor világának, általában az emberi léleknek hiteles, szinte tudományos pontosságú megjelenítése. Pap Károly ezekben olyan mélységig hatolt, ahová „nemigen mutatott neki utat előtte senki” – állapította meg Móricz Zsigmond. Komlós Aladár szerint „a gyermeket azért választja hőseül, mert ennek őszinteségén keresztül az érzéseknek rejtett rétegébe láthat... Mert ezáltal világosítja meg a lélek olyan zugait, amelyeket a társadalom fegyelme rendszerint elnyom és eltakar”.¹³ Pap Károly, a századelő, majd a huszas évek hazai és külföldi kezdeményezői (főként Richard Hughes) nyomán felfedezi és feltárja a gyermekben az ősebert, a civilizálatlan őszinte ember őstípusát, aki fejlődése során megismétli, újraéli az emberiség gyermekkorának, kialakulásának és fejlődésének főbb korszakait.¹⁴

A gyermek, a gyermekkor világa tehát szerinte olyan, mint a mítoszoké. A zsidóság mítosza a Biblia, az emberiség mítosza, így hát a zsidóság „gyermekkora” azonos az emberiség gyermekkorával. A történelmi zsidóság pedig Pap Károly szemében, mint Németh László megfogalmazta, „úgy viszonylik a többi néphez, mint a dráma az élethez. Nemcsak zárt és teljes, de sűrített és szimbolikus jelentőségű is ... a zsidóság a legrepresentánsabb emberiség ... hőse ugyanaz, aki az emberiségé: Jézus”.¹⁵ Így lesz Pap Károlynál a társadalom és a kultúra fegyelmét még nem ismerő gyermek az ősebert, az ősz-zsidó és a származástól, kordivatoktól független, mindnyájunkban közös, örök emberi jelképévé. S mivel a gyermek őszinte ember, és Pap Károly szerint „a teljes, önfeléd őszinteség, a művészet tápláló anyja”, a művész jelképévé is. Még tovább mence: ha a zsidóság a legrepresentánsabb emberiség, akkor hőse, Jézus, a legrepresentánsabb ember, illetve gyermek. Mint ahogy a próféták némelyike,¹⁶ majd a szinoptikusok is újszülött gyermeknek látják a Messiást, a keresztény szimbolika pedig gyermekként ábrázolja. (Jézus születésének mítosza!)

A gyermek szó-motívum jelentései ily módon Pap Károlynál: *ősz-zsidó, ősebert, művész, messiás* (lásd *Jesuka* című novelláját) és mindebből következően, a felnőttek, a társadalom tilakkal, hazugságokkal körülbástyázott világában *elnyomott* is. Gondolnunk kell itt a már Ady költészetében is megjelenő gyermek-Krisztusokra (*A gyermekség elégitája* című versében) csakúgy, mint szociális vonatkozásokra. A gyermek, az őszinte, tiszta, hívő és egyszerű, az író szerint nemcsak Krisztussal rokon, hanem – mivel elnyomott, megalázott, kiszolgáltatott is – tágabb értelemben minden hasonló helyzetű emberrel, osztállyal, néppel¹⁷ Nekik csak a szenvedésük krisztusi, de abban, miként az elnyomott gyermek gyötrelmeiben, forradalmi indulatok, erők rejlenek.¹⁸ Pap Károly e hitében nemcsak a romantikával, de az első világháború utáni krisztianizmus szellemi áramlatával és a huszas évek expreszszionizmusával is kapcsolatot mutat.)

¹³ A Toll, 1937. 3. sz. 86–90.

¹⁴ Ez utóbbi gondolat Freud magyar tanítványa, FERENCZI Sándor (1873–1933) *Tanulmány a nemiség elméletéről* című munkája nyomán vált közismertté.

¹⁵ NÉMETH László, *Pap Károly*. Nyugat 1931. II. 104–109.

¹⁶ *Ésaids próféta könyve* 7. 14–16.; 9. 6.

¹⁷ Lásd *A pesztonka* vagy a *Fent a Priafórán* című novelláit.

¹⁸ Lásd *A gyerek*, *A megbélyegzett* és a *Tűz* című novellákat.

A novellák itt vizsgált (C.) csoportjában a gyermek szó-motívum minden Pap Károly-i jelentésére találunk példát. Gyermek = Jézus: *Irgalom*; gyermek = elnyomott: *Az utolsó játék*, *Gyermekek*, *Vér*, *Tánc*, *Tűz*, *Lépcsők*; gyermek = művész: *A mese nyomában*, *Magány*; gyermek = őszidő: *Vér*, *Ének*, *Magány*, *Lépcsők*.

*

Pap Károlyt egész pályája során önmaga, a zsidóság és az emberiség „megváltásának”, megváltoztatásának a lehetőségei foglalkoztatták. Életművének kulcsszavai: Művész, Megváltó, Elnyomott, Zsidóság, s mint láttuk, mindegyik összefüggésbe hozható a gyermekkel. Életművében tehát uralkodó téma a gyermek, a gyermekkor: *kulcsmotívum*, amelyben egyesítette és magasabb egységbe foglalta minden korábbi motívumát, az őt leginkább gyöttrő problémákat, és amelyen keresztül ezeket a legmagasabb művészi szinten fejezte ki.

A gyermektéma és -motívum Pap Károlynál szinte sohasem személytől független vagy fantáziaszülte történet keretében jelenik meg. *Erdei idill* (1932) című novelláját kivéve, melynek mintájául felesége gyermekkori élménye szolgált, valamennyi gyermeknovellája önéletrajzi ihletésű. A személyes élmények a művészi átalakítás folytán nemcsak irodalmi művé stilizálódnak, de a sűrítés, a felnagyítás, az elrajzolások által közvetetebbé is válnak és többnyire jelképi szintre emelkednek. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az író nem elsősorban a gyermeki lélek, hanem a gyermeknek a felnőtt, többnyire a családi környezethez való viszonya érdekli. E viszony azonban mindig távolabbra mutat: arra a közösségre utal, amelyben az író él, és amelybe beleszületett. Objektívek és szubjektívek egyszerre ezek a novellák. Objektívításuk a gyermeki lélek (gondolkodásmód, fantázia, álmok) szinte tudományosan pontos, hiteles megmutatásából és az élmény tudatos írói átformálásából, szubjektívításuk az elbeszélő személyes részvételéből, érdekeltségéből, az én-formán túl, író és narrátor, író és hős mind teljesebb azonosságából fakad. Pap Károly ezt az azonosságot úgy éri el, hogy nála – ellentétben a hagyományos önéletrajzi regénnyel, novellával – múltja élményeinek, eseményeinek felidézése nem verbális, hanem vizuális, nem ritkán látomásszerű emlékidézéssel történik. Ez egyrészt előké és jelen idejűvé teszi a múltat, az emlékeket, másrészt megfelel a gyermeki fantázia és a mítosz nagyító, sűrítő, drámai és mindenben jelképet éreztető természetének.

Van ezen az írói módszeren túl alkati alapja is annak, hogy Pap Károly meglepő könnyedséggel, természetességgel és életszerűséggel tudta huszonöt-harminc év távlatából saját gyermeki világát, hangját felidézni. Felnőttként is maradt benne valami naív, gyermeki vonás, a külvilág gyakorlati dolgai iránti közöny, a következetes őszinteség és lelki tisztaság. Érzelemvilága, megnyilatkozásai harminc éves kora tájt is kamaszosak. Hozzájárult ehhez a szintre csak a művészetre, az írásra koncentrált életforma, amelyben a művészet egy lehetett az élettel. Ady elképzelése a költő és a gyermek lényegi azonosságáról érvényes Pap Károlyra is. Ezt erősítik meg műveinek gyermekesen naív, tiszta, kissé feminin alkatú férfihősei (önmaga alteregói), ifjúkora novelláinak az *Azarelt* idéző kamaszos hangja (*Ahasvér elbeszélése*, 1923; *Majd holnap!*, 1927), szeretett szerkesztőjéhez, Mikes Lajoshoz és Osvát Ernőhöz való gyermeki ragaszkodása,¹⁹ és a kortársak visszaemlékezései is. Ő maga egyik Heltai Jenőnek írott levelében tesz említést erről: „Máig sem tudtam győzni élheterlen, együgyű, gyermekesen tehetetlen természetem”.²⁰

A gyermeki hangnak, a szülőkkal való viaskodás témájának, a Miskin herceg-szerű hősöknek korai felbukkanása ellenére, a gyermekmotívum közvetlenül csak a húszas évek végén jelenik meg Pap Károly novelláiban. 1928-ban lát napvilágot *A mese nyomában* című, személyiségének megértéséhez szinte kulcsként szolgáló elbeszélése. Önmaga gyermekkori mását, a kalandokra, csodákra éhes, védett és eseménytelen életéből elvágó kislíút itt nem csupán mint eszményt mutatja be, hanem a nyomortanya lakóinak szemével, kritikával is látatja: „Uri kölyök... persze, no nézd, még mi nem kéne neki? Nem elég neki a jómód, még az Óperenciát is akarja! ... A mese is kéne neki”. De még azok is megszánnák végül, látva a meséért, a csodáért mindent feláldozni kész elszánást. Pap Károly számára a maga teremtetten mítosz, legyen az a gyermekkor vagy a biblikus világ, a kortárs polgári írótól eltérően nem elsősorban menedék, inkább eszköz. A stilizálás eszköze. A mítosz közegeiben, melyet kora valóságá-

¹⁹ Lásd Osvát és Mikes és az *Utolsó találkozás* című írásait (Nyugat 1930. II. 452–457.; Nyugat 1932. I. 79–82.), valamint Mikes Lajosnak írott leveleit a húszas évek második felében.

²⁰ *Pap Károly – Heltai Jenőnek*, 1933. dec. 28. – PIM Kézirattár, Heltai-hagyaték.

val telít, töményebben, jelképi erővel mutathatja fel azt a világot, azt a társadalmat, amelyben él. Ahogy *Azarel* című önéletrajzi regénye megjelenésekor, a könyvet bemutató írásában megfogalmazta: „A valóság, amit a könyv tartalmaz, a leírt valóságnak hatványozottan pokoli mása, hiszen... nem az író beszél el az életét, hanem egy gyermek árulkodik itt az éppen folyó jelenre”²¹

Az írói magatartás változásával változik a stilizálás módja és a művek formája, szerkezete. A vizsgált novellák első két csoportjában (A. B.) az elbeszélte konkrét történet (gyermekkori élmény, emlék) a stilizálás következtében valamiképpen módosult, valami másra utaló, távolabbra mutató lett részleteiben vagy teljes egészében. A harmadik csoportban (C.) sorolt novellákban Pap Károly eleve gyermekkorra általános (valójában ismétlődő) benyomásait rögzíti. Közömbös az időpont, a hely, a részletek, az író csoportosít, sűrít, hangsúlyoz, jellemző ismétlődő helyzeteket, mozzanatokot, viszonylatokat ragad meg, de az egyediség benyomását is kelti, az emlékek képszerű, eleven felidézésével és a gyermeklélek mindenkor hiteles, pontos bemutatásával.

A *Gyermekek* című novellában az író-narrátor néhány mondatba sűrítve felidéz egy többször ismétlődő, jellemző helyzetet („megint lent játszottunk”), és ezzel megteremt a változatlanság légkörét. Az esemény idejét nem határozza meg pontosan, ezzel az időn kívüliség légkörét teremti meg. Ebben az atmoszférában a jelen idejű párbeszéd, monológok által megelevenített emlék az egyedi jelentés kifejezésén túl valami általánosra is utal, mint a mesék, a sztereotíp „hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy ember”-formula segítségével. (Persze az emléket is úgy kell kiválasztani, hogy az jellemző legyen, általános jelentést is hordozzon!)

Író és főhős távolsága itt fokozatosan megszűnik. A gyermek veszi át a szót, és a novellát indító múlt idő jelen, majd jövő idejűvé változik. Ezzel a külső változatlanosság és az időn kívüliség mögött az író egy igen lassú, belső fejlődési, erőgyűjtési folyamatot is érzékeltet. A gyermeki tudat fejlődésének folyamatát (önéletrajzi, fejlődési regény-jelleg!), akár később az *Azarel*-ben, ahol az idő két fajtája van jelen, egy belső, látszólag mozdulatlan, statikus és egy külső, gyorsan mozgó idő, de az előbbin belül a gyermek lassú, szinte észrevétlen tudatosodása megy végbe.²² A szemléleti különbséget az író és a gyermek között szinte csak az életanyag írói megformálásának objektív jellegében, fogásaiban (csoportosítás, sűrítés, kiválasztás) érzékelhetjük. A novellák előző (B.) csoportjában Pap Károly, megszüntetni kívánva a gyermekhős és az elbeszélő író közötti szemléleti különbséget, a valóságos emléket, a múltban megtörténtet, a gyermeki szemlélethez, fantáziához idomítva mondta el, és épp ettől nőtt a távolság az író és a főhős között. Itt viszont nem változtat rajta, csupán közvetettebbé teszi a stilizálás egy sajátos módjával, vagyis: tudatos írói módszereket *rejtve* alkalmaz az emlékidézésben. Ezáltal csökken a távolság az író és a novellahős között, hiszen – a bevezető mondatoktól eltekintve – a gyermek az elbeszélő, s Pap Károly mégis a felnőtt szemével láttatja a történeteket. A stilizálás e sajátos módján túl az ide sorolt novellák általános érvényét biztosítja az is, hogy az író bennük a gyermeki lélek olyan mélyére ás, amely már mindnyájunkban közös, ősemberi. A gyermek, a társadalmi lét törvényeit még nem ismerő ősember pedig felfokozottan látja a rosszat, az igazságtalant a világban, s mivel nem szokott hozzá az önkorlátozáshoz, ezt ki is mondja. Ebből következik a lázadó hang, a társadalombírálat jelenléte e novellákban. De a gyermek nemcsak lázad a külső hatalom, a determináció ellen, hanem – mivel lázadása nem vezet eredményre – kompenzálni is igyekszik agresszív ösztöneit, ezért kegyetlen a nálánál gyengébbekkel s közvetlen környezetével. Változni nem akar, hibáival együtt vállalja önmagát.

A *Tánc* című novellában az önvállalás motívuma „közösségi” formában jelentkezik. A kisfiú rá akarja venni édesanyját, hogy vállalja igazi önmagát, mert különben csak elnyomott gyermek marad a családban. A *Gyermekek*ben ugyanezt követeli a Himmel-lánytól. Nem egészen önzetlenül, hisz mindkettőjük iránt még nem tudatosult szexuális vágyakozást is érez. Nemcsak felszabadítani, „birtokolni” is akarja őket. Önéletrajzi, fejlődési regény(részlet) – jellegre mutat a *Tánc* befejezésében, a jövő idő használata. A gyermekben lassan tudatosul, hogy anyját a papné-szerepe determinálja, mely nem csupán szűkebb közösségi, de általánosabb érvényű, társadalmi szerep is.

²¹ „Az író a könyvről...” – OSzK Kéziratár

²² „Az apát is vissza fogom ütni, és világgá fogok menni” – írja a *Játékok* (1933) című novellában. Ez a többször is visszatérő fogadkozás (lásd pl. *A mese nyomában*, *Azarel*) a gyermeknek abból a célkitűzéséből fakad, hogy önmagát megalkuvás nélkül vállalhassa, ne legyen kötve a szűkhöz. A családhoz egzisztenciálisan sem.

A *Játékok* című novella intonációja is az időbeli meghatározatlanság és az időn kívüliség légkörét sugallja („egy nap együtt játszottunk”), a változatlanságot azonban kevésbé érzékeljük, mint a *Gyermekek*ben. Az emlékidézés itt is képszerű és megjelenítő, ezt leíró, elbeszélő és párbeszédese részek változtatásával éri el az író. Ez utóbbiak a drámaiság, a konfliktus érzékeltetésére is szolgálnak, és a történet jelen idejűségének benyomását keltik. A gyermek az elbeszélő, de ez aligha lényeges, oly sok a párbeszéd és beszélgetések közben a monológyszerű válasz. Mivel a jelenetekből összefűzött novella elején nincs határozott utalás az időre, s az egyes képek hosszasan részletezettek – jóllehet folyamatosság van a jelenetek között –, az sem világos, egy napon történik e minden. Csak a mű végén derül ki, hogy ugyanaznap délután, majd este játszódnak az események, és Pap Károly, gyermekkorában többször megisméltető élet-mozzanatokat sűrít egyetlen nap történetébe. A külső, az objektív idő meglehetősen rövid, míg a belső, a szubjektív hosszú, és a fejlődési regény-jelleg – amely már az *Azarel* felé mutat – még határozottabban érzékelhető, mint a *Gyermekek*ben. A stilizálás fentebb ismertetett módja – jellemző helyzet és ismétlődő benyomások kiválasztása – viszont e laza szerkezetű írásnak nem ad általánosabb értelmet. Az egymásra rétegződő öt jelenet pedig nem teszi gazdagabbá a jelentést. Az idilli befejezés esetleges, nem a történet belső logikájából következik.

A *Magány* című novellában az író, a felnőtt, az elbeszélő, de az általa történő megjelenítés, kommentálás és elemzés állandóan összekeveredik a gyermek elmélkedéseivel, gondolataival, magányos szemlélődése közben elmondott monológjaival. Nehéz, majdnem lehetetlen elkülöníteni őket, az író-narrátor és a gyermek közötti távolság elmosódik, noha kettejük között a szemléletbeli különbség megmarad! Felnőtt elbeszélő, múlt idejűség: „Nagyanyónál az udvar hátsó része volt a játszóterem. Néhány trágyadomb állt ott, még abból az időből, mikor Ignác apó élt, s innét az udvarból gazdálkodott”. Gyermek elmélkedése, jelen- és jövő idejűség: „Atyánk odahaza nem vitt még sohasem uszodába. Csak jövőre ígérte, s most azért szívesen megkísértettem volna vizet”. A stilizálás módja itt ismét árnyalatnyit különbözik a korábbiaktól. Az író nem az egyedi emléket jeleníti meg képszerűn, érzékletesen, hanem gyermekkorra magányos időtöltéseinek, játékainak, vágyakozásainak, elmélkedéseinek a színtereit (Ráchel nagyanyó udvara, a háza előtt elfutó patak partja s távolabb a vasúti híd, alatta a megnőtt patak kanyarulata, két partján a fűzések) és helyzeteket, majd körük csoportosítja, hozzájuk asszociálja a kisfiú gyakran ismétlődő sétéi, szemlélődései közben támadt gondolatait.

„Ütem délelőttönként a patak partján, a kéken úszó égi úr alatt, mely szintén csak magányosságával és elérhetetlenségével létezett számomra”. Megint nincs pontos időmegjelölés, az elmélkedések (valójában a novella) időtartamára is csak a végén derül fény („reggeltől délig gondoltam ezt”), ebedre harangoznak, és a kisfiú hazindul. A belső idő meghatározhatatlanul hosszú és szinte mozdulatlan, a külső pedig csupán néhány óra! Ugyanakkor van egyfajta belső előrehaladás is a novellában (akár például a *Játékok*ban), a gyermek elmélkedései közben nemcsak földrajzilag kerül mind távolabb a nagyanyó udvarától, de vágyai a tudásra, a megismerésre, birtoklásra is mind szélesebb világot ölelnek át, és mind általánosabb, jelképeesebb jelentésűvé lesznek. A magányban a teljességet (fizikai, érzelmi és szellemi tekintetben) kívánja magának. A lovak erejét, a vicinális gyorsaságát, a madarak repülési a kacsák úszási tudományát, aztán a sváb és a magyar parasztyerekek hódolatát és birtoklását, végül, ami mindenkor örök és állandó, tehát emberfeletti, a felhők „magas, méla hőmpölygését” és a víz „tétova csurgását, mozgását”. Egyfelől azért, hogy irigyeljék, hogy csodálják (a dicsőség, a kitűnés vágya), másfelől azért, mert „a szemlélődés könnyed, légies öröme mindjárt kíváncsisággá, az pedig a birtoklás durva, érzéki izgalmává változott bennem”. (Önelemzés és önbírálat.) Pap Károly a befejezésben a felnőtt aspektusából, egyetlen összegző mondattal emeli a novellát egy határozottabb, a történeten túlmutató jelképiség szintjére, s érezteti meg – akár később az *Azarel*ben – a gyermeki tudatnak már a felnőtt írora is utaló belső fejlődését. A gyermekben a magányos szemlélődés, a dolgok megértése és átérzése által mindent és mindenkit birtokba venni, meghódítani képes, önmagát megmutatni, csodálatni akaró művésznek, az „új megváltónak” a készülődését: „Mit ért mindez, amit így unalmamban, magányosságom érzéséből tettem, múlászva a haszontalan időt és teret, nem tudva, hogy unalmamban, a haszontalan időt múlászva: voltam leginkább önmagam, mert amit ilyenkor cselekszik az ember, ezek a legjelképeesebb cselekedetei”. (*A mese nyomában és A csalogány* előzményei után az írói, művészi magány, otthontalanság motívuma a novellákban itt kapja a legmagasabbrendű, legsűrítettebb jelentést.)²³

Az önéletrajzi, fejlődési regény(részlet)-jelleg, az önvizsgálat és igazi önmagunk vállalása, valamint az (egyéni, közösségi: vallási, társadalmi) önbírálat momentumai, melyek Pap Károly *Azarel* című regényében együtt érvényesülnek, a (C.) csoportba sorolt novellákban már többé-kevésbé felfedezhetők, de a többi vizsgált írásban is jelen van közülük némelyik. A *mese nyomában* (1928) főhőse a polgári célszerűséggel, józansággal, hétköznapisággal szemben álló, az apai (isteni) tekintéllyel („amit apád mond, az szentírás”), a családi, társadalmi szokásokkal, illemszabályokkal szembehelyezkedő, önmagát vállaló gyermek: „El akarok menni, nem jó nálatok... Csókolj kezet... Nem akarok! – mordultam fel hirtelen. – Én csak a Hófehérekének csókolok kezet, a Nádor-erdőbe akarok menni, nekem semmi közöm magukhoz”. (Önbírálat és önmaga vállalása egyszerre: a novellahős kezdetben csupán vásott, elkényeztetett gyermek, csak azután érezzük morálisan is megalapozottnak elégedetlenségét, amikor látjuk, hogy kész mindenét odaadni, feláldozni a meséért.) Az *Átváltozás* (1926) teljességre törekvő fiatalembere is lázad és bírál: „Valami óvatos csődület, a kapuk, a fák és villamossinek mentén, rám mutatnak az emberek és suttognak anélkül, hogy közelembre jönnének: Ez a P. rabbinus fia! Fájának és családjának gyűlölője”. A *Libák*ban az önvizsgálat és önmagunk őszinte vállalásának problémája az anya, a papné alakjához kapcsolódik. A családban a kislány után ő a leginkább gyermeki lélek, leginkább kapható – igaz, csak titokban – a játékokra, a szerepében kötelező formák elvetésére (*Tánc, A Schrei, Emlék, Játékok*). A libatömés közben eszébe villan az ember és a levágásra ítélt, gyanútlan libák sorsa közötti hasonlóság. Az elmúlás gondolata, a halál érzete, közelléte, önmagára eszméleti, arra készíti, hogy végig gondolja életét.²⁴ „Hirtelen megérezte, hogy már nem oly ruganyos, mint régen, amikor még nem szület négy gyermeket, akik közül egyet el is kellett temetnie. Az elmúlt időről s a tömésről lánykora jutott az eszébe, amikor B.-ben, otthon nővéreivel együtt tömködtek a libákat a napfényes kert mögött”. A színhelyek jelképesek itt: a kerttel (ifjúság, szabadság) ellentétben a pince, a libatömés színhelye, a jelen bezártságát, az anya öregedését, szigorú szokásokhoz, előírásokhoz szabott életét jelképezi. („Egyszerre túl homályosnak látta a pincét, s bár eddig is érezte, mert finom orra volt, csak most tette szóvá a homállyal együtt a bűzt, ami a falakból áradt”). Ezért válik jelképesé a pincéhez, lépcsőkhöz ok-okozati összefüggésen alapuló metonímia révén kapcsolódó *szívdobogás* motívuma is. (Jelentése: az egzisztencializmus értelmében vett félelem, szorongás amiatt, hogy nem valósította meg önmagát.) „Most megállt, mert hirtelen mintha a szíve sokkal erősebben dobogt volna, mint máskor ... Szíve fölé tette a kezét, s így állt még egy ideig a lépcsőn, a dohos homályban”. S e jelképes szöveg-kontextusnak megfelelően értendő az is, hogy az önmagával igazán szembenézni nem akaró apa „puszta képzelgésnek vélte az egészet, amellyel törődni se kell. Majd kihallgatta anyám szívét, s úgy találta, hogy kitűnően dobog”. A *szívdobogás*-motívum akkor jelentkezik újból a novellában, amikor az anya egyedül marad gondolataival: „A háztartás gondjai lefoglalták, s csak este tűnődött el megint a szívében, míg vacsora után a lefekvéshez készülődött.” A nap vége, a lefekvés, az álom, mind valamiképp összefügg a halállal, a vég, a megszűnés gondolatával. Az este, a hálószoba, az elalvás előtti idő Pap Károlynál jelképesé válik, s mint a halál előtti „magányos” órák, pillanatok, majdnem mindig a valódi önmagunkkal szembenezés és egyúttal a félelmek és szorongások („a *szívdobogás*”) ideje és helye (*Álmatlanság, Majd holnap!, Átváltozás, Az utolsó játék, Éjszaka a gyermekszobában* stb.) A *Libák* gyermekhősét is elfogja lefekvés előtt a szorongás, a morális bizonytalanság érzése, hogy talán ő sem igazán különb családja tagjainál. Ez az érzés és a felismeréssel együtt az önbírálat motívuma van jelen az *Azarel* megoldatlan, bár az önmegvalósításhoz új távlatokat nyitó befejezésében is.

Felbukkan a *Libák* című novellában, a másutt is többször megjelenő (*Az utolsó játék, Irgalom,*

²³ „Boldog ... aki felismerte, hogy idegen magában és másban mindenütt, boldog, mert ő az egyedüli közöttünk, aki igazán otthon van magában és igazán otthon van mindenütt, minden nép földjén és minden ég hajlata alatt, minden időben otthon, még a halálban is, mert ő az egyedüli közöttünk, aki bárhol van – isten nevében van ott, az Ő nevében szól, akármint mond, és szívesen hallgatják őt minden népek!” – vallja alig két évvel később, az *Azarel* megjelenésekor. *Irodalmi törvényszék Pap Károly Azarel című regénye fölött*. Múlt és jövő, 1938. 54. és ItK, 1974. 1. sz. 105–106.

²⁴ Mint ahogy *Az utolsó játék*ban a kislányt is a halál közelléte teszi igazán őszintévé, lázadóvá, fukar, szigorú, csak a látszatoknak hívó apjával (isten jelképével) szemben, aki csak betegsége miatti aggodásában veszi meg neki az áhított játékhatót.

Ének, Lépcsők) és az *Azarel*ben központi szerephez jutó pénz-motívum, a Pap Károly-i elidegenülés-érzés, lázadás és bíráló egyik fő forrása. Az író némiképp egész közösségére jellemzőnek tartja a pénz általi determináltságot (*Irgalom, Ének, Lépcsők*), mely szerinte a történelmi sors kényszeréből következett. Különösképp *Irgalom* című novellájában érzékeljük ezt, abban a jelképi erejű, drámai jelenetben, amelyben a csúf, öreg Jeremia apó (az ősi, a történelmi zsidóság jelképe) pénzzel akarja „megvásárolni” unokája szeretetét.

Számos gyermeknovellában feltűnik a kegyetlenül őszinte, önmagát, igazi valóját minden áron vállaló „rossz fiú” motívuma is. Az *Irgalom* gyermekhőse kertelés nélkül kimondja, azért nem akarja megcsókolni a nagyapját, mert az csúnya: „Az tán szabad illet mondani? Egy unokának? ... Ha így van, akkor szabad – feleltem... Én tudom, hogy tégedet bánt és őket is (a szüleimre mutattam) –, de ki kellett mondanom, mert úgy van!” Az *Ének*ben azt mondják róla: „Micsoda naplopó leszel te! – Akkor az leszek – feleltem”. A *Vérben* azért kötözködik a kiskántorral, azért szegi meg szeme látára a vérivás tilalmát, mert úgy látja: „Peckesen és valahogy igen pontosan lépdelt, mint aki régen kiszámította, hogy egyik lépése sem lehet nagyobb, mint a másik, a kis házikó sem lesz soha nagyobb, sem messzibb, *semmi sem változhat meg*, sem itt az udvaron, sem odakint, sehol az egész mindenségben...” Az író, illetve gyermeki mása a világ „meghatározott” rendje, a társadalmi, vallási korlátok, az igazi tartalmukat vesztett hagyományok ellen lázad a novellákban. Ezért vágyik – a szabadnak, erősnek és bátornak hitt – munkásasszonyok, rongyos utcagyerekek, „tincses sváb fiúk”, parasztyerekek közé, akár később az *Azarel* főhőse. A közösségi, vallási és a társadalmi meghatározottságot (zsidó és polgár) jelképező apai hatalommal, tekintéllyel is szembeszáll. Tehát az *Azarel*ben készülődő költő-megváltó mutatkozik már itt is, akinek a „hivatásához” – Pap Károly szerint – a kegyetlen egyéni és közösségi önbírálat” is hozzá tartozik. (A pja, a rabbi is ezeket a hajlamokat sejtje meg benne: „Már látta az időt, midőn kimondhatatlan szégyent hozok papi hivatására, családunkra, az egész zsidóságra.”) A *Lépcsők* című novellában a kisfiúnak egy izgatott szóváltás kapcsán jut tudomására anyja és Lidi, a szolgálólány közötti vallási különbség, és nem érti, ha anyját Lidi valóban megsértette, s oly nagy az ellentét közöttük, akkor miért hunyázkodik meg mégis előtte: „Mindenki másképp imádjá az Istent, maga vasárnap, mi szombaton maga a dominikánusoknál, mi itten... Minden szépen rendjén van, csak nem kell összekeverni a kettőt! Ha valami kényes, azt az ember elkerüli, ha jóba akar lenni egymással... Anya! – mondtam – küldd el őt, akkor én nem ugrálok többet a lépcsőn. – Dehogyan küldök el egy ilyen jó lányt. Sohse kapok többé ilyet! ... – Ő azt mondta, hogy én Júdás vagyok. Az egy rossz ember volt? – Igen, úgy mondják. – És a Krisztus, az egy jó ember volt? – Igen, úgy mondják. A harisnya már rajtam volt. Kiugrottam az anyám keze alól, s rohantam vissza a lépcsőkre.” A kisfiú dacos őszinteséggel vállalja a maga rosszását, s mivel ez a gyermek nemcsak ősbőrbe, de őszidó is, jelképesen magára veszi (akár konkrétan az *Ahasvér elbeszélése* és a *Leviát György* hősei, az író ifjúkori alteregói) azokat a jórészt irracionális kollektív előítéleteket, amelyeket a „befogadó nemzetek” a zsidósággal szemben évszázadok óta tápláltak. Kíméletlen, önostorozó őszinteségében Pap Károly ezekkel is meg akart birkózni, mint ezt a harmincas évek közepén írott, magyarság és zsidóság viszonyának kétségbeesett megoldási kísérleteiből született cikkei és tanulmányai²⁵ is bizonyítják. A *Lépcsők* egyébként a gyermek és a családi környezet (valójában egy meghatározott közösség, osztály és a hozzájuk tartozó író) viszonyának jelképes értelmű, és a többi gyermeknovellához képest széles körű, kiterjedt ábrázolásával (szerepel benne: az anya, a báty, a nővér és a „falakon” kívüli világot jelképező szolgáló) már az *Azarel* totalitása felé közelít.

A C. csoportba sorolt novellákra összefoglalóan érvényes, hogy valódi önéletrajzi novellák, pontosabban – Szegi Pált idézve – „egy önéletrajz széthányt fejezetei”.²⁶ Nem egy közülük magán viseli a regényrészlet, a regény-jelenet jellegét. Így például a *Játékok*, melynek eredeti, ceruzairású kéziratából világosan kitűnik, hogy önéletrajzi regénynek indult, s később az író vagy talán egy szerkesztő formált belőle némi átalakítással. kihagyásokkal két novellát: *Éjszaka a gyermekszobában*, *Játékok*.²⁷ Közülük

²⁵ Válasz egy különítményes vallomásra. Magyarország, 1934. jún. 20. 3.; A beolvadásról. Hozzászólás az új szellemi front vitájához. Magyarország, 1935. máj. 2. 5.; Zsidó sebek és bűnök. Vitairat. Különös tekintettel Magyarországra Bp. 1935. Kosmos K.; Levél a szerkesztőhöz. Képes Családi Lapok, 1940. jan. 14. 3-5.

²⁶ SZEGI PÁL, *Pap Károly A szüziesség fátylai c. kötetéről*. Válasz, 1947. 8. sz. 170–172.

az előbbi a jelentősebb, bár befejezése meseivé, idillé oldódott, nem következik szervesen az előzményekből. A *Vér* világosan elkülönülő, a drámai befejezést lassúbb epikusságával oldó második része is a folytatást ígéri. A *Magányba* az író mintegy kívülről viszi be az egész művet értelmező, összegző mondatot, ezáltal alakítva az emlékidézést és az elmélkedést igazi novellává. Visszatérő figurák (apa, anya, nagyapa, Ráchel nagyanyó, a testvérek: Oluska és Ernuskó, Lidi, a szolgáló, a Himmel-lány, szomszédok és boltosok, utcagyerekek, svábok, parasztyerekek), ismételt előforduló családnevek (például több novellában hívják Jordan Ezekielnek az apát: *Vér*, *A Schrei*, *Játékok* stb.), színhelyek (a soproni rabbinus ház udvara, pincéje, lépcsőháza, az anya szobája, a Mária tér, a Templom utca, a paprét, a Nádor-erdő, a nagyanyó kertje Beleden), szituációk (játék, „világgá menés”, ágyban kucorgás, betegség, az elalvás előtti szorongásos pillanatok) fűzik laza egységbe ezeket az elbeszéléseket. Még olyan értelemben sem kapcsolódnak egymáshoz, épülnek egymásra, mint az *Irgalom*, a szenvedésben, a szenvedők sötét világában olykor felfénylő irgalom motívumának jegyében összefűzött novelláskötet egyes darabjai. Nem alkotnak olyan értelemben vett novellafüzért sem, mint a *Mikáéltörténetek*, melyek külső (szereplők, színhely, nyelvezet stb.) és belső (szemléletbeli, tartalmi) hasonlóságokon túl belső fejlődést, folyamatosságot is mutatnak, és amelyeket az író később változtatás nélkül tudott regénnyé ötvözni (*Megszabadítottál a haláltól*). Találóbbrak érezzük rájuk az *Azarel-novellakör* megjelölést, melynek egyes darabjai tulajdonképpen előtanulmányok, újabb és újabb nekifutások az író nagy önéletrajzi regényéhez, az *Azarel*hez, pontosabban: egyazon témakörnek, problémakörnek hasonló nézőpontból (a Pap Károly-i gyermek, az „őszinte ember” aspektusából) való részleges megközelítései. De nem kapcsolódnak még egy olyan magasabb, tudatosabb szerkezeti, a gyermek-motívum Pap Károly-i jelentésének teljes gazdagságát magába sűrítő, az egyes jelentéseket szinte egymásra rétegző jelentésbeli és – az önéletrajz, a szociográfia, a közösségi és társadalmi „önbírálat” szempontjait egyesítő – szemléleti egységbe, amely már az *Azarel*re jellemző.

Ilona Petrányi

LES SENS ET LE RÔLE DU MOTIF DE L'ENFANT DANS LES NOUVELLES DE KÁROLY PAP

L'étude examine dans les nouvelles, écrites entre 1928 et 1937, de Károly Pap, écrivain de la deuxième génération de la revue Nyugat (Occident), une variante individuelle d'un des types de signification du motif de l'enfant au début du siècle. L'essence en est la suivante : Une nostalgie de quitter le monde restreint du petit enfant et une angoisse à cause de la détermination sociale, communale reconnue dans la vie des adultes. Pour Károly Pap, cette communauté est le judaïsme, déterminé par un passé millénaire. Les événements historiques des années vingt et trente et cette détermination ont dégagé dans l'âme de l'écrivain les sentiments de l'éloignement et de la solitude, les sentiments d'une „existence devenue une cage”. Les formes d'attitude, caractéristiques pour Károly Pap, de l'artiste qui veut s'accomplir et de l'„art actif” dérivent du sentiment de vie ambivalent de la nostalgie et de l'angoisse. Ce sont les suivantes : 1. fuite dans le monde de la fable, du rêve, du jeu, – 2. révolte contre les déterminations, – 3. l'attitude de sauveur de l'écrivain engagé envers sa communauté.

Les nouvelles de Károly Pap ayant un thème d'enfant peuvent donc être systématisées du point de vue de la conception, du sentiment de vie et des attitudes qui en dérivent, parce que ce sont ces derniers qui déterminent leur contenu intérieur, leur signification „d'arrièreplan”. Et le contenu intérieur détermine la forme : les manières de stylisation, c'est-à-dire la représentation du motif (du thème), la structure et le style des nouvelles. Conformément à tout cela, l'étude analyse les nouvelles d'enfant dans le groupement que voici : les nouvelles exprimant A) un sentiment de vie ambivalent, B) la fuite, et C) l'examen de soi individuel et l'autocritique.

L'auteur cherche à présenter le processus d'évolution, en examinant la connexité mutuelle de la conception, de l'attitude et des instruments d'expression, au point final duquel se trouve le roman autobiographique de Károly Pap, intitulé *Azarel*.

I. Kínai és japán versek (1931)

1. *Munkánk időszerűsége; miért korlátozódunk a japán anyagra?*

Az irodalomtörténeti tudat szerint Kosztolányi kínai és japán versfordításait Asataro Noyamori japán egyetemi tanár rimtelen angol nyelvű válogatásából merítette. Így hiszi Baráth Ferenc, Kosztolányi első monográftusa,¹ Kosztolányinótól vagy Kosztolányi Ádámától szerzett információ alapján; így tudja Rába György is a Babits, Kosztolányi és Tóth Árpád műfordítói munkásságát feltérképező kitűnő könyvében;² s ezt az adatot nyugtázza a kötet bírálója, Nagy Péter is.³

E sorok írója Kosztolányi orosz műfordításainak közvetítő szövegét keresve jutott el Hans Bethge antológiájában az 1914-es *Modern költők* kínai és japán verseinek német közvetítő szövegeihez; Bethge itt a kínai versek szövegét adta a maga átköltésében.⁴ Felmerült bennünk a kérdés, nincs-e Bethgének, az általa később szerzett két kínai és japán költészeti antológiának⁵ szerepe a későbbi Kosztolányi-fordításokban. Számolnunk kellett Klabund nevével is: Nagy Péter említett bírálatában hívja fel rá a figyelmet, nem mint Kosztolányi közvetítőjére, hanem azt javasolva, termékeny lenne a Klabund-átköltések nagy divatjának okait összevetni költőnk hasonlóan nagy sikerével. Mi még mindig Bethgére gondolva jutottunk el a *Modern költők* 1922-es, második kiadása kapcsán ennek *Háborús versek* címmel közölt Li Tai-po és Tu Fu átköltéseihez.⁶ Kiderült, hogy most már nem Bethge az ihlető közvetítő, hanem Klabund kicsi, de annál nagyobb erejű háborúellenes gyűjteménye.⁷ Azt hitük, Bethge közvetítő szerepe véget is ért,⁸ de a két forrás felderítése figyelmeztetett: nem Noyamori lehet Kosztolányi többi átköltésének sem egyetlen forrása! A közvetítő szövegek fellelése – s egyáltalán „Noyamori”-é is – azért is sürgető feladat volt, mert fényüknél biztatónak ígérkezett a fordítások mindmáig késő értékelése, amit Nagy Péter Rába monográfiájából oly érzékenyen hiányolt.⁹

Megszereztük az összes Bethge- és Klabund-átköltést. Kiderült, Klabund összefoglaló kötete hat Li Tai-po vers forrása volt a *Kínai és japán versek* számára,¹⁰ Bethge japán antológiája pedig ugyanitt

1 *Kosztolányi Dezső*. Zalaegerszeg, 1938. 123.

2 *A szép hűtlenek* (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai). Bp. 1969., 318.

3 *Utjelző*. Bp. 1976. 311.

4 Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Modern költők*. Bp. (1914.) 260., 261., 265–268., ill. Hans BETHGE, *Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit*. Leipzig. (1907.) 71., 75. Kosztolányi Ma-Huang-Tschung és Tschan-Jo-Su egy-egy kínai versét ültette át. Bethge antológiájáról, Kosztolányi hozzá való viszonyáról részletesebben I. ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi, az orosz líra tolmácsa*. ItK. 1983. 6. 674. (*A Modern költők a továbbiakban: MK.*)

5 *Die chinesische Flöte*. Leipzig, 1907. *Pfirsichblüten aus China*. Berlin, 1920., *Japanischer Frühling*. Leipzig, 1911. (Az utóbbinak általunk használt kiadása 1922-es; *a továbbiakban: BE.*)

6 *Modern költők*. Bp. (1922.) III. 265–271.

7 *Dumpfe Trommel und beraushtes Gong*. Nachdichtungen chinesischer Kriegeslyrik, von KLABUND. Leipzig, (1914.) 34., 24., 12., 18., 36. Kosztolányi Klabund halálakor meleg szavakkal emlékezik meg a német költő-átültetőről és idézett művéről. Vö. *Klabund*, in *Ércnél maradóbb*. Bp. 1975. 388–389. (*A továbbiakban: EM.*)

8 Vö. ZÁGONYI Ervin, *i. m.* 693.

9 *I. m.* 310–311.

10 Klabundtól származik a *Si-Si*, a *Réten*, a *Vándor*, a *Mámor* és *Az örök vers* közvetítő szövege,

számos japán vers közvetítőjének bizonyult. A vizsgálatot aztán mindkét költészet vonalán folytattuk, a két német szerző által megjelölt források nyomán. Így jutottunk el D'Hervey Saint-Denis, Alfred Forke, Hans Heilmann, Wilhelm Grube, August Pfizmayer, Otto Hauser, Herbert Giles műveihöz a kínai,¹¹ August Pfizmayer, Otto Hauser, Karl Florenz, Tomitsu Okasaki, Paul Enderling kötetéhez a japán lehetséges forrásokat illetően.

Közben kutattunk az alapvetőnek hitt forrás, a „Noyamori”-antológia után, hiába. Végre az *Új japán versek* című Kosztolányi-közlemény bevezető szövegéből derült ki: Baráth Ferenc információja pontatlan, az angol nyelvű antológia szerzője Asatarō Miyamori.¹² Az így már megszerezhető kötet¹³ olvasása közben nyilvánvalóvá lett: ez kizárólag csak *japán* költőket tartalmaz, közülük is csak *haiku*-szerzőket, s csak a XV. századtól. Nem lehetett tehát sem a kínai, sem a korábbi japán költők forrása. Miyamori könyve 1932-ben látott napvilágot, tehát eleve nem szolgálhatott forrásul az 1931-es Kosztolányi-műhöz, csak a későbbi átköltésekhez, melyeket aztán Illyés Gyula rendezett sajtó alá a többi hátrahagyott műfordítással együtt, 1942-ben.¹⁴

A felfedezés újdonsága és Miyamori anyagának japán volta a japán anyag közvetítőinek további kutatására adott hatalmas ösztönzést. Az első lépést Juhász Vilmos 1927-es lexikon-cikke segítette megtenni, jelezve Revon, illetve Adler nevét.¹⁵ Aztán nyomról nyomra haladva kutattuk fel a japán költészet német, angol és francia fordításait. A *japán* részterület felkutatásának feladata, az anyag nagy volta azt sugallta, hogy okos a hatalmas *kínai* anyagtól elválasztva tárgyalnunk, hangsúlyozva, hogy a japánt is ihlető kínai költészet számbavételével lesz csak teljes a munka.

A japán anyag feldolgozása is szétfeszíti egy dolgozat kereteit. Munkánk első közleményében ezért az 1931-es *Kínai és japán versek* idevágó anyagát dolgozzuk fel, forrásai szerint, a posztumusz *Idegen költők* japán verseit és a források „fényében” történő összegező értékelést folytatása tartalmazza majd.

2. A japán költészet nyugat-európai közvetítői

A japán köteteket európai útja a múlt században elsősorban angol és német szálon halad: Pfizmayer kis füzeté az első nyom¹⁶ – aztán majd Po-Csü-ji lesz élete műve –, majd másfél évtized múlva követi Friderick Victor Dickins száz költő egy-egy „ódáját” eredetiből merítő gyűjteménye;¹⁷ a *tanka* ötso-ros, 31 szótagú, 5,7,5,7,7 szótagelosztású, rím- és ritmustalan formáját – róla részletesebben lásd a későbbieket – hat sorra növeli, rímmel látja el. Kosztolányi majdani anyagából tizenegyet közül; költőnk valószínűleg nem ismeri: későbbi átköltéseket használ fel. Talán Dickins – is – ihleti az első –

---

vö. *Kínai és japán versek*. Bp. 1931., (a továbbiakban: KJV.), valamint KLABUND, *Chinesische Nachdichtungen*. Wien, 1929. 33., 45., 43., 33., 50.

11 Részletezésük egy további a kínai műfordításokkal foglalkozó dolgozat feladata.

12 Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Új japán versek. Harminc haiku*. Nyugat, 1933. ápr. 1. 386–389., valamint ÉM. (Réz Pál címadásával) *A japán versről*. 460. (A közlemény a továbbiakban: ÚJV.)

13 *An Anthology of Haiku Ancient and Modern* Translated and annotated by Asatarō MIYAMORI. Tokyo, 1932. (ELTE Egyetemi Könyvtár; a továbbiakban: M/1.)

14 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Idegen költők*. Bp. 1942. (A továbbiakban: IK.)

15 *Japán irodalom*, in *Irodalmi lexikon*. Szerkesztette BENEDEK Marcell. Bp. 1927. 557.

16 *Beitrag zur Kenntniss der ältesten japanischen Poesie* Von August PFIZMAYER. Wien, 1852.

17 *Hyak nin is'shiu: or Stanzas by a Century of Poets Being Japanese Lyrical Odes* Translated into English, with explanatory notes, the text in Japanese and roman characters, and a full index By F. V. DICKINS, M. B. London, 1866. (British Library; a továbbiakban: D/1.) – Az addigi gyűjteményekből a XIII. században összeállított antológia – szerkesztője Teika-Sadaie – aztán Dickins nyomán németül is megjelent: P. EHMANN; *Die Lieder der Hundert Dichter (Hyak nin Is'shiu)* Eingeleitet und übersetzt von...; in *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens*, VII. 293–301; hivatkozik rá Alexander BAUMGARTNER S. J.; *Geschichte der Weltliteratur. II. Die Literature Indiens und Ostasiens*. Freiburg im Bresgau, 1902. 579.

és mindjárt nagyarányú – francia vállalkozást, Léon de Rosny szintén kétnyelvű antológiáját.¹⁸ Anyaga változatosabb Dickensénél: a „száz költőtől” csak válogatást nyújt, viszont izelítőt ad az első, VIII. századi nagy versgyűjteményből, a Manyōshū-ból – s épp ezekkel a versekkel lehet Kosztolányi egyik fontos forrásának, Paul Enderlingnek egyetlen elődje, két fontos vers vonatkozásában – s más gyűjteményekből. A szövegeket prózára teszi át, gazdagon idézve hozzájuk világirodalmi párhuzamokat (Alexandre Pétoufire is utal). Dickens honi folytatója Basil Hall Chamberlain: 1880-as gyűjteményében¹⁹ ő is tankákat ad, négy soros, tízes, rimes jambusokban; a „stanzákat” tematikai csoportokba osztva. Kosztolányi versei közül elvétve akad nála egy-egy; gazdag a névtelen szerzőktől származó anyaga. A második nagy japán versgyűjteményből, a *Kokinshū*-ból ad izelítőt hat év múlva Rudolf Lange, a tokyoi orvosi szakiskola, majd a berlini királyi reálgimnázium tudós tanárai: a „tavaszi dalok”-ból költő át 134 tankát, Rosny ötlete nyomán disztichonos formában.²⁰ Bethge egyik forrása; Kosztolányinál egy verse bukkan fel, Enderling → Bethge közvetítéssel. Munkáját August Gramatzky egészíti ki, a gyűjtemény „téli dalai”-nak pár prózai fordításával.²¹ A századforduló fontos angol műveket hoz: az egyik William George Aston ma is alapvető, a japán irodalmat kezdeteitől 1898-ig áttekintő irodalomtörténete.²² Versanyaga viszonylag kevés, jelentős újdonsága a puritán, tömör, rímtelen forma, s az, hogy a japán költészet másik fő „műfajának”, a Matsuo Bashōval (1644–1694) felvirágzó, tizenhét szótagos, 5,7,5 sorosztású *haikunak* is helyet ad, az eredetinel is szűkszavúbb ökonómiával. Három év múlva jelenik meg francia változata,²³ Kosztolányi három fordítását befűlik meríti. A másik mű Chamberlainé, talán éppen Aston példája nyomán haladja meg első gyűjteményét: haikukat ad, a verseket immár a rímek éke nélkül, teljes tömörségükben megszólaltatva, a 17-es szótagszámot eggyel csökkentve, a három sort kettőre összevonva (ebben majd ő lesz talán Miyamori példája).²⁴ A kétnyelvű gazdag példatárból harminc haiku található meg Kosztolányinál is; a mű Magyarországon nem lelhető fel, nyomós filológiai bizonyítékot sem találtunk forrás volta igazolására, egy Bashō-haikura viszont csak nála bukkantunk költőnk anyagából: így feltételezen mégis csak forrásai közé kell sorolnunk.

Kisebb hatókörű német nyelvű munkák – Tomitsu Okasaki színes költő-portrékkal emlékezetes, de elenyészően kevés versanyagú irodalomtörténete²⁵ és a tudós jezsuita, Alexander Baumgartner világirodalom-történetének idevágó fejezete (Kosztolányi anyagából egyetlenegy verset tartalmaz csak)²⁶ után 1906-ban Karl Florenz, a tokyoi egyetem professzora jelenteti meg az Astoné mellett

¹⁸ *Si-ka-zen-yo Anthologie japonaise Poesies anciennes et modernes des insulaires du Nippon* Traduites en français et publiées avec le texte original par Léon de ROSNY. Paris, 1871. (Universitäts Bibliothek Heidelberg; a továbbiakban: LR.)

¹⁹ *The Classical Poetry of the Japanese* By Basil Hall CHAMBERLAIN. London, 1880. (az MTA Könyvtára; a továbbiakban: CH/1.)

²⁰ *Altjapanische Frühlingseieder aus der Sammlung Kokinwakashu* übersetzt und erläutert von Dr. R. LANGE. Berlin, 1884. (Bibliotheca Regia Monacensis; a továbbiakban: L.) A német fordítók művei könyvészeti adatainak pontosításában, életútjuk felderítésében, a művekről szóló recenziók megszerzésében *Helmuth Röttsch* professzor, a lipcsei Deutsche Bücherei igazgatója volt szíves segítségemre; hálás köszönettel gondolok rá; hasonlóan segített *Bohmüller* professzor és munkatársa *Dr. Fritsch* (Friedrich-Schiller-Universität Universitätsbibliothek, Jena).

²¹ *Altjapanische Winterlieder aus der Kokinwakashu...* von August GRAMATZKY. Leiden, 1892. (Az MTA Könyvtára)

²² *A History of Japanese Literature* By W. G. ASTON C. M. G., D Lit. with an introduction to the new edition by Terence Barrow. Ph. D. Rutland, Vermont and Tokyo, 1972. (A mű első kiadása 1899. Astonról I. Barrow bevezetőjét, IX XIII. (Állami Gorkij Könyvtár; a továbbiakban: A.)

²³ *Littérature Japonaise* par W. G. ASTON. Traduction de Henry-D. Davray. Paris, 1902. (Histoires des Littératures; MTA Könyvtára; a továbbiakban: A/fr.)

²⁴ *Bashō and the Japanese Poetical Epigram* (1902). in *Japanese Classics*. Reprint from the Transactions of the Asiatic Society of Japan (Reprints Vol. I. December 1925, Tokyo.) (Bayrische Bibliothek München; a továbbiakban: CH/2.)

²⁵ *Geschichte der japanischen Nationalliteratur*. Leipzig, 1899. (A továbbiakban: OK.)

²⁶ Adatai I. a 17. jegyzet végén.

máig is legjelentősebb japán irodalomtörténetet, napjainkig felül nem múlt alaposágú történeti, vers-tani, stilisztikai adalékokkal.²⁷ Versanyaga viszonylag nem nagy, de mind a tankákat, mind a haikukat formahíven adja vissza. (Másik, előbb kelt gyűjteményében a rímes formákkal kísérletezik ő is.²⁸) Bethgénék ő is forrása, s talán Kosztolányinak közvetlenül, Bethgén túl is: az *Idegen költők* néhány versénél. Részen elődeire épül – forrásai közt jelzi Chamberlaint, Astont, Florenzet – Otto Hauser kis kötetkéje Georg Brandes világirodalmi sorozatában; ^{28a} ő is Bethge számára „közvetítő” (Kosztolányi közvetlenül a *Modern költők századvégi japán versanyagát* veszi át tőle, Bethge említett világirodalmi antológiájából²⁹), de fordítói eszmélkedései, „gondjai” számunkra is tanulságosak (elveti a bővítő angol–francia megoldásokat, disztichonnal próbálkozik ő is, Lange után³⁰). Hasonlóan Bethge japán kötetében „fut majd be” Paul Enderlingnek az Universal-Bibliothek nagyon széles olvasóköre kiterjedő sorozatában megjelenő, vers- és novellafordításokat tartalmazó, rímes-időmértékes formával élő füzetkéje,³¹ Kosztolányinak önállóan is elsőrangú forrása. (Nem tudhatjuk, eredetiből fordított-e, két Kosztolányi által is felhasznált versét – mint utaltunk rá – Rosnyból meríthette, egy utánköltését – Hitoshi *Múlándóságát* – sehol másutt nem találtuk.³²) Ez év – 1906 – hozza Dickins második, hatalmas antológiáját: a szerző négy évtized eltelte után most a *Manyōshū*, az „Egy miriád levél gyűjteménye” költőitől közöl impozáns bevezető után két hatalmas kötetben japán és angol nyelvű anyagot, művét szótárral is ellátva.³³ Kosztolányi az antológia két versét, Hitomaro *Mikádóját* és Ozi *Dalocskáját* Enderlingtől veszi; a kötet többi költőt más, későbbi gyűjteményekben, más fordítóknál leli meg. Dickins válogatása főleg hosszú, akár száz sornál is terjedelmesebb verseket (naga uta, long poems) tartalmaz; a japán költészet nyugat-európai útja szempontjából legalább ilyen izgalmas hajdani vállalkozásának, a Hiyaunin itsushiyunak néhány egyszerűsítve újrafordított tankája, valamint a függelékként közölt 26 haiku: itt mintegy Chamberlaint folytatva kétsoros, de párrímes haikukat ad, párat a bennünket is érintőek közül; Miyamori nem hivatkozik ezekre nagy, összefüggő munkájában: elkerülhették figyelmét. Ezekből az évekből származik – második kiadásának kelte 1909 – Julius Kurth igényes, szigorúan formahű gyűjteménye; finoman bírálva elődjei „bármily bájos munkáját”, melyeknél azonban elvész „az eredeti tömörsége és csiszoltsága”, másfélszáz japán „drágakövet” tesz át méreter, tankát és haikut vegyesen.³⁴ Az évtized színes átköltés-sorozatát két fontos mű zárja: Bethge sokat idézett antológiája (a szerző elődjei anyagát összegező, formailag tökéletes, rímtelen jambusi sorokká formáló műve számunkra kulcsfontosságú), valamint Michel Revonnak, a tokyoi és párizsi egyetem professzorának eredetiből merítő, minden addigit messze felülmúlóan gazdag

²⁷ Karl FLORENZ (BUNGAKE-HAKUSHI), *Geschichte der japanischer Litteratur*. Leipzig, 1906. (Magyar példányunkban: I–II., a Néprajzi Múzeum Könyvtára; a továbbiakban: FL.)

²⁸ *Dichtergrüsse aus dem Osten*. Japanische Dichtungen. Leipzig–Tokyo. (1904).

^{28a} *Die japanische Dichtung*. Berlin. (1904.) Die Lietaurtr. Herausgegeben von Georg Brandes. Bd. 5. (A továbbiakban: OH.)

²⁹ TETSUJIRO Inouye *Nachtliche Heimkehr, In der Dämmerung*, in *Lyrik des Auslandes*, 219., MK. 260–261.

³⁰ I. m. 15–16.

³¹ *Japanische Novellen und Gedichte*. Verdeutsch und herausgegeben von Paul ENDERLING. Leipzig. (1906.) Philipp Reclam jun. Universal-Bibliothek. 4747. (Pécsi Egyetemi könyvtár; a továbbiakban: E.)

³² Munkájáról nem maradt fenn recenzió sem. (Helmut Röttsch közlése.)

³³ *Primitive et Medieval Japanese Texts*. Transliterated into roman with introductions notes and glossaries by Frederick Victor DICKINS. Oxford, 1906. I–II. (School of Oriental Studies University of London; a továbbiakban: D[2].)

³⁴ *Japanische Lyrik aus vierzehn Jahrhunderten* Nach den Originalen übertragen von Dr. Julius KURTH. München und Leipzig. É. n. (Kurth valószínűleg a fasizmus áldozata lett: 1933-ig Berlin-Hohenschönhausenben volt lelkész, utána nyoma veszett. Röttsch professzor szíves közlése. – Egyetemi Könyvtár, Szeged; a továbbiakban JK.)

anyagú, az eredeti sokszor jelzésszerű tömörségét híven visszaadó, rímtelen francia nyelvű válogatása,³⁵ amelyet a cseh–német expresszionista költő, Paul Adler majd 1926-ban tesz át németre, s amely – főleg ebben a változatában – Kosztolányi 1931-es kötetének számban is legfőbb forrása lesz.³⁶ Bethge és Revon éveinek terméke még William N. Porter haiku-átköltéseinek gyűjteménye; Miyamoriig a legerjedelmesebb ilyen munka: az év minden napjára egy-egy háromsorossal szolgál, japánul és angol, rímes, a sorokat egy-egy szótaggal megnövelő fogalmazásban.³⁷ Kosztolányi anyagából tizenegy verset tartalmaz; nincs jele, hogy feltétlen bizonyíthatósággal használta volna őket. (Porterről mint tanka-átköltőről tanuskodnak a Miyamori tanka-kötetében közölt – róla lásd a későbbiekben – ugyancsak rímes Porter szövegvariánsok; művének eddig csak bibliográfiai adatait tudtuk megszerezni.³⁸) 1913-ból való Walter Dening műve; a terjedelmes tanulmány verseket csak ritka kivételként közöl, voltaképpen Japán századfordulói felépítményét (művészet, újságírás, nevelés, politika, vallás és etika) ismerteti; számunkra az „új stílusú vers” (*shintaisi*, new style poems) keletkezésének, jellemzésének foglalta érdekes, a legújabb japán költők behatárolása szempontjából.³⁹

A háború nagy szünete után 1919-ben jelenik meg Arthur Waley füzete, gyűjteménye a *Manyōshū*, a *Kokinshū* és más kisebb antológiák anyagából ad izelítőt, puritán, rímtelen megoldásaival Astont és a haiku-fordító Chamberlaint követve.⁴⁰ Kosztolányi négy, másutt nem található átköltésének forrása; *kínai kötetivel* költőnk egyik fő ilyen közvetítője.⁴¹ Pillanatnyilag Miyamori haiku-antológiájából ismerjük csak az amerikai Curtis Hidden Page (1870–1946) szövegeit, 1923-as kötetét – köteteit? – nem sikerült még megszereznünk.⁴² Kosztolányi minden valószínűség szerint ismerte – és fel is használta – pár haikuját. Epizodikus jelentőségű Albert Maybon Japánról szóló könyve; viszont benne találtuk meg – a szerzőnek a költővel való beszélgetését megörökítő riportban – a *Kínai és japán versek* bevezetőjének végén idézett Kitahara-sorokat a japánok „ihletének természetéről”;⁴³ Német munka gazdagítja – Adler után – Kosztolányi anyagát egy csomó Bashō-haikuval meg pár tankával – ilyen megjelenik még az *Idegen költők* főleg haikukat tartalmazó anyagában is –: Wilhelm Gundert pazar kiállítású irodalomtörténetének Florenz után negyed századdal ismét szigorúan formahű, tartalmilag azonban sokszor szellemes-szabadon átformált versválogatása.⁴⁴ Gundert művével egyidős John Thomas Bryan rövid irodalomtörténeti összefoglalója.⁴⁵ Versanyaga kevés; fontos Bashō-haiku-

³⁵ *Anthologie de la Littérature japonaise des origines au XXe siècle* par Michel REVON. Paris. (1910.) – Az MTA Könyvtárának példánya: Sixtième édition, 1928.; a továbbiakban: R.

³⁶ ADLER–REVN, *Japanese Literature. Geschichte und Auswahl von den Anfängen bis zur neuesten Zeit*. Frankfurt am Main. (1926.) (ELTE Egyetemi Könyvtár; a továbbiakban: AR.) – Adler művét megelőzően egy kis lexikont is összeállított: *Sachwörterbuch zur japanischen Literatur*. Uo. (1925., a továbbiakban: SWB.)

³⁷ *A Year of Japanese Epigrams*. Translated and compiled by William N. PORTER. Illustrated by Kazunori Ishibashi. Oxford University Press. London, New York, Toronto and Melbourne, 1911. (National Library of Scotland, Edinburgh; a továbbiakban: WP.)

³⁸ FUJIWARA (Sadaiye), *A Hundred Verses from Old Japan, Being a translation of the Hyaku-nin-issū*. By William N. PORTER. (Japanese and English.) Oxford, Clarendon Press. 1909. (Miss Christian E. G. Wright szíves információja, National Library of Scotland, Edinburgh.)

³⁹ *Japanese Modern Literature*. In: *Transactions of the Asiatic Society of Japan*. Volume XLI. 1913. Utánnymás: 1964. Tokyo. (British Library.)

⁴⁰ *Japanese Poetry the 'Uta'*. By Arthur WALEY. London, 1946. (Az első kiadás The Clarendon Press. 1919. British Library; a továbbiakban: W.)

⁴¹ Vö. *The Poet Li Po*. By Arthur WALEY. London. 1919., *A Hundred and Seventy Chinese Poems*. Translated by Arthur WALEY. London, 1923. (Mindkettő az MTA Könyvtárban.)

⁴² *Japanese Poetry*. Boston, New York, 1923. In: *The Encyclopedia Americana*. Volume 15. 1963. 705., forrásunk másik Page-utalása: *History of Japanese Poetry* (1923.); uo. Volume 21. 96. (A továbbiakban: CHP.)

⁴³ *Le Japon d'aujourd'hui*. Paris. (1924.) (Bibliothèque Nationale, Paris.) 158–159., KJV. 19.

⁴⁴ *Die japanische Literatur* von Dr. W. GUNDELT. Wildpark-Potsdam. (1929.) (Handbuch der Literaturwissenschaft. ELTE Egyetemi Könyvtár; a továbbiakban: G.)

⁴⁵ BRYAN, Ingram: *Japanese Literature*. London. (1929.) (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár; a továbbiakban: BR.)

kat is közöl, névfelen szerzők alkotásaiként; verselési szempontból páratlan bravúrral „táncol” – mint Kosztolányi mondaná – „gúzsbakötöten”: szótaghű tankáit és haukuit többségükben rímmel is ellátja.

Asatarō Miyamori hatalmas, kilencszázhetvenhárom haikut japán jelekkel, fonetikus átírással és angol fordításban adó antológiája már az *Idegen költők* posztumusz anyagának forrása. Itt tárgyaljuk mégis (s a következő műveket is): minél teljesebb szemlét kívánunk nyújtani a japán költészet nyugat-európai útjáról, hivatkozunk is e kötetekre, s végül adott esetben a fordítások tartalmi pontosságát is hozzájuk mérjük. Miyamori műve – utaltunk rá – a Jamazaki Sōkantól (1458–1516) a Kosztolányival egykorú haiku-költők műveig terjed. A három sort – mint Chamberlain – kettőre vonja össze, szótagszáma sokszor a kötelező tizenhétnél is kevesebb – ebben Revonra, Adlerre emlékezett. Kosztolányi szerint „Miyamori tanár” jambusokkal, trocheuszokkal és rímekkel is él.⁴⁶ Mellékeli angol és japán elődei és kortársai angol, valamint Revon francia variánsait is.

Új forrásul szolgálnak majd költőnk számára Georges Bonneau, a kyōtoi egyetem volt professzorának, a Francia–Japán Intézet volt igazgatójának művei: kétnyelvű japán antológiája – háromszázhat versével Revon munkáját folytatja –,⁴⁷ valamint a versanyagában az előbbivel megegyező prózai-verses gyűjteménye.⁴⁸ A kötetek többsége, újdonsága a huszonhat szótagos, négysoros, 7,7,7,6 szótagelosztású *dodoitsu*, az e műfajban bemutatott „parasztdalok”, Kosztolányi *Japáni népdalainak* fontos forrásai.⁴⁹ A szerző a sorbeosztást megtartva, a szótagszámtól alig eltérve, rímtelen megoldásokkal szolgál. (A modern japán irodalomra vonatkozó ismereteit Bonneau majd 1940-ben foglalja össze; irodalomtörténete nem ad új versszövegeket.⁵⁰)

Áttekintésünk végére esik *Miyamori második*, hasonlóan nagyarányú *antológiája*, majdnem ezer tanka-fordítással.⁵¹ A verseket alapos elméleti áttekintés után szintén japán szótagjelöléssel, fonetikus átírással és angolul adja. Közli az előd és kortárs angol átköltéseket is, valamint Julius Kurth- és Florenz-szövegeket is, talán, ha jelképesen is, korrigálni kívánva előző kötete ilyen – német vonatkozású – hiányait. Nagy újdonsága: immár szemmel, füllel érzékelhetően rímes formával él. (A tény fontos számunkra: Miyamori élete alkonyán – a mű megírásakor hatvankilenc éves – ismeri el, ha jelképes gesztussal is, európai kartársai rímes formájának jogosultságát, hatás szempontjából célravezetőbb voltát. Rímes formával él japán társa, Wakameda Takei is, a közölt szövegvariánsok egyik szerzője.) A kötet több mint másfél évezredet fog át: első költője a III. században élt, az utolsó 1901-ben született. (A Kosztolányi bemutatta tanka-anyag „szűkebb” keretű: első költője, Hitomaro a VIII. században működött, az utolsó kettő, Kitahara Hakashū és Ishikawa Takuboku – ő az *Idegen költőkben* szerepel majd – egy évvel fiatalabbak nála.) Kosztolányi – sajnos – már nem juthat el ehhez az alapvető műhöz: Miyamori 1936. áprilisával keletzi művét, ő pedig az Új Szent János Kórház halálos betege.⁵²

Nem kutattuk – kutathattuk? – fel az összes forrást; Miyamori utal Clara A. Walsh, H. Wainright, valamint kortárs japán fordítók szövegeire, ezeknek bibliográfiai adatait is hiányosan ismerjük csak pillanatnyilag,⁵³ felderítendő az a közlemény – könyv, folyóirat-publikáció? –, mely Niko Horiguchi

⁴⁶ ÚJV. 38., ÉM. 461.

⁴⁷ *Anthologie de la poésie japonaise*. Paris, 1935. (Az ELTE Egyetemi Könyvtára birtokában lévő példány „Sixieme mille”, Kosztolányi nyilván előbbi kiadásával dolgozott. *A továbbiakban*: BO/AJ. – A kötetre a Könyvek Központi Katalógusa munkatársai voltak szívesek felhívni a figyelmemet.)

⁴⁸ *La sensibilité japonaise*. Troisième édition. Tokyo, 1934. (Pécsi Egyetemi Könyvtár; *a továbbiakban*: BO/SJ.)

⁴⁹ Vö. *Vasárnap. Japáni versek. Népdalok. I–X*. Pesti Hírlap Vasárnapja, 1932. márc. 13. 11., IK. 422–424. (*Japán népdalok* címmel.) – A *dodoitsura* már William N. Porter is utal, vö. WP. VII.

⁵⁰ *Histoire de la littérature japonaise contemporaine (1868–1938)*. Paris, 1940. (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár; *a továbbiakban*: BO/LJ.)

⁵¹ *Masterpiece of Japanese Poetry Ancient and Modern*. Translated and Annotated By MIYAMORI Asatarō. Tokyo, 1956. (Az első kiadás: 1936. Westdeutsche Bibliothek; *a továbbiakban*: M/J.)

⁵² Feleségének még 1935 késő októberében is felolvas „három japán versfordítást” – címüket Kosztolányiné nem nevezi meg; valószínűleg ezek utolsó munkái a kínai–japán költészet köréből. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi Dezső*. Bp. (1938.) 336.

⁵³ Clara A. WALSH műve: *The Master-Singers of Japan: being verse translations from the Japanese*

és Kitahara Hakashū verseinek forrása; mégis azt hisszük, gyűjteményünk – a Kosztolányi fordította kilencvenhat vers nyugat-európai átköltéseit illetően – így is a leggazdagabb ilyen összeállítás. (A felkutatott angol, francia, német átköltések száma a japán és a magyar szövegekkel együtt meghaladja a félezeret.)

3. Kosztolányi forrásai

a) korai német közvetítők: Enderling, Bethge és elődjei

A századelő német közvetítői a *Kínai és japán versek* tekintetélye részét adják költőnk számára. Velük kezdjük: többszörös áttételeességük, illetve messzemenő továbbköltöttségük révén ők vannak legtávolabb a japán eredetitől; belőlük merítenek a japán költészet úttörő magyar híradói, Barátosi Balogh Benedek, Bardócz Árpád is.⁵⁴

Hans Bethge 1911-es kötetében, a *Japanischer Frühling*ben felsorolja elődjeit: Langét, Florenzet, Enderlinget és Kurthot.⁵⁵ Enderling önállóan is forrása Kosztolányinak, a többiek csak közvetve, Bethge révén.

Enderling munkái gyöngéd-áhitatos utánköltések vagy inkább új költemények; attól függetlenül, hogy japán eredetiből, vagy esetleg Dickens, Rosny, Lange közvetítésével született-e egyikük-másikuk. Az Enderling-Bethge-„viszonylatban” – s gyakorlatilag egyáltalán – öt költeményt Kosztolányi csak Enderlingtől ismerhetett. Enderling továbbköltő munkáját közülük kettővel, Narihira *Tavaszával* és Shizuka Gozen *Nyomok a hóban* című versével mutatjuk be. Narihira versének lényegét, terjedelmét megtaláljuk egy Otto Hausernél szereplő népköltészeti alkotásban, a költőnk tankájához a japán eredetit Rosnyból, korszerű, angol változatát pedig Miyamori 1936-os szövegéből adjuk.

Hauser:

Noch liegt der Schnee auf den Bergeslehnen,
Doch wird es Frühling überall.
Bald schmelzen auch die gefrorenen Tränen
Der Nachtigall.

Narihira: *Tavas*

Der Frühling kam
Die Quellen sprechen laut
Und langsam schmilzt der Schnee
An Turm und Toren...

Tavas ragyog.
Már olvadoz a hó a tornyokon
s a csermelyek lármája mormolón,
vigan gagyog.

Der Frühling kam,
Der alle Tränen taut,
Die in dem Aug' der Nachtigall
Gefroren...

Tavas ragyog.
Kibuggyan a könny, mely a csalogány
szemébe a bús téli éjszakán
beléfagyott.^{55a}

Poets. 1910. Glenn William SHAWÉ: *Mediocrity ... Translated ... by G. W. Shaw. (1927.)*; a japán nemzetiségűek – Inazo Nitobé, Minoru Toyoda – más jellegű műveit jelezte csak szíves információadóknak, Miss Christian E. G. Wright. (Levele, 1986. márc. 10. Edinburgh.)

⁵⁴ Vö. BARÁTOSI BALOGH Benedek; *Dai Nippon. I–III. Bp., 1906.* (a III.-ban adja – *Irodalom* címszóval – a japán költészetre vonatkozó tudnivalókat, Aston, „Florenz Károly”, Tomitsu Okasaki nyomán; a továbbiakban: BBB), *Bardócz Árpád* kötete – *Japán versek*, Timisoara, 1920 – jelzi forrásként Enderlinget és Bethgét (a továbbiakban: BÁ), *Pröhle Vilmos* kötete – Napkeletről, *Bp. 1922. 2.* és javított kiadás – csak mutatóba közöl verseket; *Szombati-Szabó István* füzetkéje – *Régi japán költők*, Kolozsvár, 1923 – igen kicsiny terjedelmű.

⁵⁵ Vö. JF. 116–117.

^{55a} A magánhangzók időtartamát – bár megoldásai ritmikailag nem mindig következetesek – az egyesség kedvéért az 1931-es kötet szerint adjuk; a költők nevének írásában Miyamorit követjük.

Szeplőtelen alkotás mind a kettő: Enderlingnek az eredetitől ugyancsak messze jutó, tovább-álmódott, nyugat-európai formájú verse, és Kosztolányi is, a rövid-hosszú sorok hatásos kontrasztjával, tiszta szózenéjével. Hasonló szép példa Enderling bővítésére, tiszta dalszerűségére a *Nyomok a hóban*:

Mi-yosi-no-no
yama-no sira-yuki
fumi-wakete,
Iri ni si yito-no
ato zo koisiki.

How I long for the man
Who climbed Mount Yoshino,
Plunging through the white snow
Lying thick on its heights!

Am Berg von Miyosino
In kahler Höh',
Entdeckt' ich seine Spuren
Im Flimmerschnee.

Miosyno hegyén fönn
havas sziklákön át,
megláttam én a lába
nyomát.

Beim Sternlicht überschritt er
Den Felsengrat.
... Und in Gedanken ging ich
Mit ihm den Pfad ...

Csillagfényben fürödtek
akkor a nagy hegyek
s most gondolatban véle
megyek.

Néhány továbbköltött verset – mind tanka, róla lásd később – mintegy *Bethge ellenében* – nála, általa még inkább bővítve is meglelte őket – vett át költőnk Enderlingtől, ilyen például Tomonori szép *Cseresznyefája* (összevetésre itt *Lange* szövegét adjuk; ez nálunk amúgy is elérhetetlen):

Farbe und Duft der Kirschen ist gleich in jeglichem Jahre;
Immer wird anders der Mensch, so ihm die Jahre vergehn.

Enderling mesteri ismétlődő, párhuzamos-ellentétes képsorral bontja ki az eredetit – Langét? –⁵⁶; Bethge itt aztán nem Lange disztichonjához nyúl vissza, hanem Enderlinget részletezi még tovább, talán feleslegesen is; Kosztolányi a befejező szakasz misztikus vonatkozását elhagyja:

Enderling: Das Bleibende im Wandel
Der Kirschbaum blühte. *Schwarz* war mein Haar:
Ich tanzte in der Gefährten Schar.

Der Kirschbaum blühte. *Grau* war mein Haar.
Und die Blüte war jung, wie sie damals war.

Auf eines lächelnden Gottes Geheiss
Blüht er nun wieder.
Mein Haar ward weiss ...

⁵⁶ Lange a japán eredetit is adja: Iro mi ka mo / onaji mukashi ni / sakuramedo / toshi furu hito zo / aratamari keru.

Bethge: Dauer im Wechsel

Der Kirschbaum stand in Blüten. *Schwarz* und jung
Fiel mir das Haar vom Haupt, indes ich tanzte.

Der Kirschbaum stand in Blüten. Frisch und jung
Erglänzten sie, – mein Haar war *grau* geworden.

Heut wieder blüht der Kirschbaum. Himmlisch jung
Wie immer lächeln seine Blüten nieder, –

Mein Haar ward *weiss*, ich stehe sinnend da.

Kosztolányi: Cseresznyefa

Virágzott a cseresznyefa
hollófekete volt hajam,
táncoltam gondtalan.

Virágzott a cseresznyefa,
de a hajam már szürke lett,
Csak a virágok fénylenek.

Virágzik a cseresznyefa
ma is, amíg a szem elér
és a hajam fehér.

Enderlinget visszahangozza a tartalmi egyszerűség, a dal-forma, Bethge mellett csak a „fénylenek” – „erglänzten” megfelelés szólhatna. Hasonló okból dönthet Kosztolányi Enderling mellett Toshinari *Bánat* című tankája esetén: itt is kiugrik a bethgei bonyolítás, majdnem körülményeskedés – ő egyébként Florenzből merít –; ez esetben – elvben – Revon, illetve Adler változatával is számolhatnánk; Kosztolányi kellett, hogy ismerje őket. Közzöljük – *Rosny* antológiájából – a japán eredetit és az ő változatát is:

Yo-no naka yo
mitsi koso, nakere
omo'i iru,
Yama-no oku-ni mo
sika zo naku-naru.

Dans ce monde, il n'y a point de voix...
je songe à me retirer dans la profondeur
de la montagne; et là encore, le cerf pleure!

Bethge: Jammer der Erde

Auf dieser Erde ward kein Weg gebahnt,
Dem Kummer und dem Elend zu entfliehn.

Selbst wenn ich in die tiefen Berge streife,
Wohin mich eine alte Sehnsucht zieht,
Tönt das Geschrei der abendlichen Hirsche
Wehklagend melancholisch an mein Ohr.

Enderling: Allgegenwärtiges Leid

Dunkel und voll Herzeleid
Ist die Welt der Reinen.

Und ich floh den Lärm des Lebens.
Aber, ach, ich floh vergebens.

In des Waldes Einsamkeit
Sah den Hirsch ich weinen!

Kosztolányi: Bánat

A jó, a tiszta szenved,
úzi a gúny, a kardvas.
Futottam a világtól,
de a bánat hatalmas.
Itt a magányos erdőn
áll s könnyezik a szarvas!

(Remek Kosztolányi lapidáris és mégis könnyed, játékos, a bánatot sugalló mély hangrendű rím-sort magas sorvégekből szinte kecskerím-szerűen kicsendítő megoldása, Enderling sugallata nyomán: ő táncosan könnyed trocheuszokkal oldja a bánatot.)

Legalább ilyen jelentősek a *Bethgéből merített versek* is. A német költő elve, hogy olyan verseket adjon – feláldozva akár az eredeti szűkszavúságát is –, melyek magyarozó jegyzet nélkül, „önmagukban is bájít sugároznak”. (Vajon ismerte-e Revon apróbetűs, lábjegyzetekkel telezsúfolt munkáját?)⁵⁷ Műveivel – túl az említett esetenkénti terjengősségen – könyvei tervezőjének, Georg A. Matheynek szép nekrológia szerint, „a kelet-ázsiai líra addig nem hallott szubtilis hangjával ajándékozta meg” kortársait; „nemcsak fordítások” ezek „hanem a lélek mélyéről fakadó átköltések”;⁵⁸ Újraépítő-bővítő munkáját néhány verssel illusztráljuk, utalva egyúttal a *tanka* felépítésére is.⁵⁹

Névtelen költő műve az *Ősz*; Bethge forrása itt az eredetiből merítő Florenz; a japán szöveget Waley antológiájából vesszük eléje.⁶⁰

Kusa mo ki mo 5
Ira kawaredomo 7
Watatsumi no 5
Nami no hana ni zo 7
Aki maraki-keru 7

Gräser und Bäume 5
Haben Farben gewechselt 7
Doch an des Meeres 5
Wellenblumen vermagst du 7
Den Herbst nicht erkennen. 7

Bethge jelzők sorozatával bontja ki a képet, tízes, tizenegyes jambusi sorokká, a terjedelmet lényegesen növelve:

Die Gräser und die Bäume und die Blumen
Veränderten die Farben ganz und gar –
Nun an des grossen Meeres Wellenblumen,
Die immer gleiche, kannst du nicht erkennen,
Dass nun der bunte Herbst gekommen ist.

⁵⁷ JF. 116.

⁵⁸ *In memoriam Hans Bethge*, in *Aussaat*, Stuttgart, 1947/48. 188.

⁵⁹ A *tanka* kialakulásáról, szerkezetéről, művészi eszközeiről szóló irodalom légiónyi; legfontosabb helyeink: CH/1.2–7., A. 28–32., FL. 18–9 (a költő poétikai ábrázolóereje a legszűkebb keretek közé szorított, a kifestő fantáziának nincs helye, a szerző ábrázolás és kifejtés helyett inkább jelez, utal; mint egy skicc, elkészült kép helyett), G.26–27, M/2.4–11, R.82–83. A *tanka* retorikai eszközeiről (*makura-kotoba*, pillow word. mot-oreiller, Kissenwort = eposzi jelző), a szójátékszerűen használt többértelmű szavakról (*kenyőgen, kakekotoba*, pivot-word, mot a „deux fins”) l. uőket, valamint Langét, illetve Dickinset: L. XIX–XXI., D/2. I. a LXXX. laptól.

⁶⁰ Waley a szerzőt is pontosítja, szerinte Bunya Yasuhide (IX. sz.), vö. W. 54.

Kosztolányi változata jól tömöríti a felsorolást, a második sorban nagy nyomatékú szentenciát ad, a „tenger hullámvirágai” metaforát (a „nami” – Waley szójegyzéke szerint – „waves”, hullámok, a „hana” „flower”, virág; a kép nála: For the wave-flowers/Of the great-sea hatásosan rövidíti, a betoldott jelzővel viszont modern, minket Babits bűnbánó-penitenciás őszi verseire is emlékeztető ízt lop a versbe:

Virág és fű-fa sárga.
Az elmulás hatalma győz.
Csak a tenger virágja
nem érzi, hogy eljött a bős,
cifrálkodó és tarka ősz.

A *Kedvesem* Julius Kurth eredetire épülő, formahű utánköltése nyomán haikut bővít impresszionista remekké (valószínűleg ez az egyetlen, „álcazott” háromsoros a Bethge-kötetben):

Kurth: Nach dem Bade

Entsteigt dem Bade sie 5
Entflammt ihr Antlitz ähnlich 7
Dem blutigen Ahorn. 5

Bethge: Nach dem Bade

Wenn sie dem Bad entsteigt, so flammt
Ihr schönes Antlitz feurig auf,
Dass sie dem roten Ahorn gleicht,
Der herrlich durch den Herbsttag glänzt.

Kosztolányi bravúrosan egymásra csapó rímpárokka, energikus igékkel, remek megszemélyesítéssel teszi még dinamikusabbá a verset:

Mikor a fürdőből kikel
arcán a láz cikázik el.
Olyan, mint a piros juhar,
mire az ősz tüzet fuvall.

Nukada *Várakozás* című verséből – a „zörej”-re („Geräusch”) való érzelmi reakció megfogalmazásával – Bethge remek lélektani monodramát (monológot?) alkot, igaz, a szuggesztív, az olvasót termékeny együtt-gondolásra serkentő jelzésszerűség jelentős vesztesége árán (közöljük a japán eredetit is):

Nukada:

Kimi matsu to 5
Waga koi oreba 7
Waga yado no 5
Sudare ugokashi 7
Aki no kaze fuku. 7

Florenz:

Wie ich in Sehnsucht 5
Nach dir o Herr, hier harrete, 7
Ward meines Zimmers 5
Sudare leicht bewegt. 7
Vom Hauch des Herbsts getroffen. 7

(Sudare = könnyű bambuszsalu, Florenz jegyzete)

Bethge: In Erwartung

Ich wartete auf dich, von Sehnsucht fast
Verzehrt, – da ein Geräusch: du nahst, du nahst!
Zu früh gejubelt, sehnsuchtsbanges Herz!
Es war der trügerische Wind des Herbstes,
Der raschend durch den Bambusvorhang fuhr.

?

Die Verse stammen nach Ansicht japanischer Kommentatoren von Sigit
Wojen; Beweise fehlen aber.

Der Kuckuck.

Eine schwüle Sommernacht . . .
An des Kurawasi Stufen
Wartete ich mit Bedacht
Auf des Kuckucks Rufen.

Kan umspielte mich der West.
Warme Tropfen rannen - - -
Da! Ein Schrei in dem Geäst!
Und - er flog von dannen!

Tosinari.

Auch: Akikio. Der eigentliche Name: Fujiwara no Tosinari. Lieblich
des Kaisers Tsutsi, in dessen Palast er im Jahre 1205 n. Chr. im Alter
von 92 Jahren starb.

Allgegenwärtiges Leid.

Dunkel und voll Herzeleid
Ist die Welt den Reinen.

Und ich stoh den Lärm des Lebens,
Aber, ach, ich stoh vergebens.

In des Waldes Einsamkeit
Sah den Hirsch ich weinen!

JAMMER DER ERDE FUJIWARA NO TOSHINARI

Auf dieser Erde ward kein Weg gebahnt,
Dem Kummer und dem Elend zu entfliehn.

Selbst wenn ich in die tiefen Berge streife,
Wohin mich eine alte Sehnsucht zieht,
Tönt das Geschrei der abendlichen Hirsche
Wehklagend melancholisch an mein Ohr.

1. *Bánat* (Enderling 1906)

2. *Bánat* (Bethge 1911)

LE BONZE DÔINN

Tristement, je pense :
 Bien que ma vie
 Soit une chose qui existe encore,
 En vérité, mes larmes
 N'ont pu supporter ma douleur¹.

(*Sennzaishou*, XIII, Amour, 3, — *H.-i.*, n° 8.)

TOSHINARI

CHAMBELLAN DE L'IMPÉRATRICE DOUAIHÈRE

En ce monde,
 Aucune issue.
 Plongé dans cette pensée,
 Même dans les profondeurs de la montagne
 [J'entends] bramer les cerfs².

(*Sennzaishou*. — *H.-i.*, n° 83.)

FOUJIWARA NO KIYOÇOUKÉ

Si je vis encore longtemps,
 En vérité ce temps-ci
 Me semblera désirable :
 L'âge qui m'avait paru douloureux
 Maintenant m'est devenu cher³.

(*Shinn-Kokinshou*, XVIII, Divers, 2, — *H.-i.*, n° 84.)

LE BONZE SHOUNYÉ

Durant toute la nuit,
 Tandis que, soucieux, je pense,

1. Dôinn, encore un Fujiwara; poète médiocre, mais fameux pour son zèle. — Il veut dire tout simplement qu'il a pleuré.

2. Toshinari, ou Shounzei (1113-1204), le compilateur du *Sennzaishou*. — Comparez la poésie de Saroumarou (n° 5, ci-dessus, p. 107.)

3. Kiyocouké (fin du XIIe s.), fils d'Akiçouké (n° 79). — Expression poétique d'une réflexion très juste : nous embellissons toujours le passé, et de la sorte, quand le présent sera devenu le passé à son tour, nous l'aimerons mieux que nous ne faisons maintenant.

Der Staatsrat des Tokudaiji
 Schlag dort nicht laut schon
 Die Vogel-Glocke?
 — Ich wende mich: Der Mond
 Verblaßte. — Weiter nichts.

Der Mönch Doin

Mich trauert. — Ich denke:
 — Ich lebe noch. — In Tränen.
 — Ich denke. — Mich schauert.

Toshinari

Welt, in die wir geboren,
 Welt, aus dir führt kein Ausweg.
 Indes (der Alten Betrachtung)
 Tief in Bergen röhret das Rotwild.

Kiyosuke

Leb ich noch länger,
 Der heutige Tag bald
 Scheint mir ersöhnlich.
 — Ersöhnlich schon sind mir
 Heut gestrige Tage.

Der Mönch Shunye

Nacht, nichts als Nacht!
 Tag, nirgends Tag!
 — Du Spalt, du Tröster
 Im Schlafgemach,
 Ward noch nicht Tag?

Der Mönch Saigyô

Ich trag wohl Kummer,
 Tragen und Wandern.
 — Sprach da nicht das Mondlicht:
 »Weine!« — Ich weine.

3. Revon-oldal (1910)

4. Adler-Revon-oldal (1926)

[39]

最上川

あつき日を海に入れたり最上川

芭蕉

*Mogami-gawa**Atsuki hi no**Umi ni iretari**Mogami-gawa*

The Mogami River

Behold! the Mogami has sunk
The burning sun into the sea.

Bashō

The hot summer sun is now sinking into the Japan Sea, just opposite the spot where the mighty Mogami river is rushing into the main; and a refreshing, cool evening is steadily approaching. Bashō who was struck by this magnificent scene, probably on Mount Hiyoriyama at Sakata, the estuary port, figuratively says, 'The Mogami river has sunk the hot sun into the sea.' Therein consists the poet's technique of no common measure.

* * * * *

The Mogami river

Has washed the hot sunshine
Down into the sea.

Trans. by S. H. Wainright

HITOMARO

i-i 488

- ora no umi ni* 1 In the ocean of the sky
umo no nami-tatsu 2 Through a wave-rising of clouds
suki no bune 3 The ship of the moon
oshi no hayashi ni 5 Seems to be rowing along
ogi-kakuru miyu. 4 Through a forest of stars.

'ogi-kakuru, lit. 'starting rowing'.

HITOMARO

ū-i 565

- Masu-kagami* 4 When,
soko naru kage ni 3 Halting in front of it, I look
Mukai-ite miru 2 At the reflection which is in the
Foki ni koso depths
Shiranu okina ni 1 Of my clear mirror,
Au kokochi sure. 6 It gives me the impression of meeting
 5 An unknown old-gentleman.

Tūkōr (Waley 1919)

5. *Boldog folyó* (Miyamori 1932)

(1651—1704) die bedeutendsten sind. In Kyōto ausgebildet, hat Bashō seine Mannesjahre meist in Edo verbracht. In Wahrheit war er nirgends seßhaft, sondern geborener Wanderer, wie vor ihm seine Lieblinge Saigyō und Sōgi. Er teilt deren Zug zu Natur, Landleben, einfachem Volk, Einsamkeit. Schwere Erfahrungen hatten ihm früh Laotse, Chuangtse und den Zenbuddhismus vertraut gemacht. Letztes Motiv seiner Dichtung ist daher das Erschauern der einsamen Seele im süßen Gefühl der unaussprechlichen Stille, die den Lärm der vergänglichen Welt unhörbar und doch vernehmbar übertönt. Er gebraucht dafür dasselbe Wort „Sabi“, das wir in etwas anderem Sinne schon als Schönheitsideal der Muromachizeit kennen. Läßt solche metaphysische Tiefe ihn unzeitgemäß erscheinen, so atmet doch sein Haiku, in dem er dieselbe eher verhüllt als ausdrückt, ganz den Geist der Zeit: es ist wie diese frei von aller Steifheit, spielerisch, sinnlich und farbenfroh. Alles zieht es in seinen Bereich vom Größten zum Kleinsten, Natur und Menschliches, Rapsblüte, Katzenjunge, Heringsfang, Wanzen, Götterfeste, Kuchenbacken — nihil alienum. Es kennt kein Naserümpfen und atmet doch feinsten Geschmack. Auch das kleinste Bild wird durch Andeutung der Jahreszeit — freilich oft nur dem Kenner bemerkbar — in den Rahmen des Universums gestellt und erhält so Bedeutung. Bashōs Haikai blickt auf zu den Sternen, hat acht auf die Gassen. Es wirkt Erhebung, Verzückung im Anschauen geringer Dinge, verwandelt den Erdenstaub in das farbige Spiel des Absoluten.

Frühsonnengüsse Sammelt zu reißendem Lauf Der Mogamifluß.	Blendender Mondschein — Rund um den Teich gewandelt Die ganze Nacht lang.	An so mancherlei Kommt die Erinnerung wieder, Wenn Kirschbäume blühen.
Statt von dem Grashalm Herabzufallen, fliegt auf Das Leuchtkäferlein.	Den wilden Eber Durchweht es gerade so — Sturm auf der Heide.	Laß mich, den Müden, Deine Einsamkeit kosten Einsamer Kuckuck!
Laßt uns denn gehen, Und die Schneelandschaft schauen, Bis wir drin stolpern!	Schneegestöber — Einsame Alte bewohnt Das Haus im Dickicht.	Glut in der Herdstatt — An der Wand dort des Fremden Schattenebenbild.
Pflaumenblütenduft — Feierlich steigt die Sonne Überm Bergpfad auf.	Stürmende See — Quer über Sado spannt sich Die Milchstraße hin.	Auf den dürrn Ast Hat sich ein Rabe gesetzt — Herbstlicher Abend.
Grünweidenzweige Auf Schlamm herniederhängend — Ebbe im Kanal.	Die Nachtigall, ei! Macht auf den Reiskuchen dort Auf der Veranda.	Auf dem Wege hier, Wo nicht eine Seele geht, Neigt sich der Herbsttag.
Ruhe ringsumher — Bis durchs Felsgestein dringend Der Zikaden Lärm.	Kinderlein, kommt! Schon blühen die Melonen — Wolln wir sie schälen?	Stilles Winternest — Es wird dich wieder suchen Dies Rankengewächs.

Bashō's letztes Haikai

Tabi ni yamite Yume wa karenō wa Kakenuawaru	Vom Wandern müde — Auf verdorrtem Gefilde Jagt mein Traum umher.
--	--

Eigentlich bedürfte jedes dieser Haiku ausführlicher Erläuterung. Besonders das folgende, das dem Japaner als Krone der Haikaidichtung gilt, weil es in einem wundervoll greifbaren, halb banalen, halb

7. Bashō-haikuk (Gundert 1929)

Kosztolányi magyarítása elsőrangú, okos tömörítésével, a rövidre tördelt sorokkal, visszafogott pátozával, népi-archaikus szóalakváltozatával:

Várok reád. A vágy epeszt.
Te jössz, te jössz. Hallottam ezt.
Te vagy. Hisz ösmerem e neszt.
Nem, bús szívem, kora öröm.
Csupán az őszi szél gonosz
játékát üzi, az motoz
a könnyü bambusz-függönyön.

Bethgéből tucatnyi verset zsákmányolt Kosztolányi; az említettekén kívül Ismeretlen (kurtizán) *Holdját*, Mushimaro *Szomorúfüzét*, Ono no Komachi *Álomját*, Mitsune *Bánatát*, Névtelen költő *Aggkor* című versét (az *Idegen költők* japán költeményei felé mutató egyszerűséggel: „Jaj, amikor közel az Aggkor / s csoszog az ablakunk alatt...”), Saigyō Hōshi csupazene *Gondolatokját*, Tsurayuki nyelv-törőnek is remek *Hóját* („Ez a tavasz szagos hava”), egy Ismeretlentől származó további tankát, a Válast, mely – elemeiben már a német változatban is meglevő – ditirambikus sodrásával Goethe *Nyugtalan szerelem* című versének tolmácsolását meg az *Idegen költők Japán népdalainak* ujjongó-fájdalmas áradását előlegezi.⁶¹ Enderlingtől való a fentebb felsoroltakon kívül Hitomaro *Mikádója* (Enderlingnek – a kontraszt kedvéért – elmarasztaló ember minősítését Kosztolányi emlékezetesen a táj gyengéd-emberi képévé emeli benne⁶²), Hitoshi *Múlandósága* (m-jeinek felejthetetlen bús zenéjével), Horikawa alig felülmúlható egyszerűségű *Hűsége* (a nők egyenjogúsításának harcoss német híve⁶³ japán nőköltők kitűnő verseinek egész sorával ajándékozta meg kortársait) s valószínűleg Ishikawa *Holdja* (a „fövénysem” és az „ékszer” tanúskodik róla – „Körnchen”, „Juwelen” –); Kibino *Emléke* viszont Bethgére mutat (a „beteg” jelzővel s a „mint álom” kezdetű hasonlattal – „Kränklich”, „gleich einem... Traum”); egyébként hasonló szinten, műves mesterséggel cizellálta őket remekre a két német mester. S egy verset – hogy pontosak, méltányosak legyünk – Bethgétől Enderling „ellenében” vett Kosztolányi: Ozi ismét csak mesteri szózenéjű *Dalockkáját* (itt Enderling a körülményeskedőbb).⁶⁴

b) francia, francia–német közvetítők: Revon, „Adler–Revon”

Az Enderling és Bethge adta szövegeknek számban kétszerese az a verscsoport, melyet Kosztolányi francia, illetve áttételes: francia–német forrásból nyert. (Mutatót – tudtunkkal – első ilyen tárgyú publikációiban is az utóbbiakból közölt.⁶⁵) Közülük teljes biztonsággal csak egyetlen vers közvetí-

61 Vö. GOETHE, *Verse*. Bp. 1982. 64., IK. 254., 422.

62 Enderling bővítése – „Wohnt nicht im tiefen Tal bei schwachen Menschen” – nála „Tanyája nem a nyájas völgyi katlan”. Az eredetit és tömör francia változatát csak Rosnynál találtuk meg; itt közöljük: Oho-kimi-wa / kami-ni si-maseba / ama-gumo-no / Ikadzŭtsi-no uye-ni / ivori seru ka mo, Le seigneur supreme / le mikado / puisqu'il est / au rang / des dieux, a sa demeure au haut du / mont sacré du / Tonnerre, dans les nuages du ciel.

63 Vö. *Deutsches Literatur-Lexikon*. IV. V. Bern und München, 1972. 247–248. Enderlingről részletesebben 1. *Altpreussische Biographie*. Königsberg, 1941. (Itt C. Lange kiemeli nyelvek és művésztörténet iránti érdeklődését, egyre több tudásra ösztönző utazásait, pátos és póz nélküli stílusát. 164.)

64 Ozi tankája is csak Rosnynál található forrásaink közül, közöljük mindkét szövegét – a japánt Rosny központozásában –: Momo dzŭtō, Ivare-no ike-ni, naku ka mo-wo, Keō nomi mite ya, kumo gakure nam, – C'est en regardant les canards sauvages qui crient sur l'antique étang d'Iwaré que je m'éclipserai dans les nauges (je mourrai).

65 Vö. *Japáni versek*. Uj Idők, 1929. 46. sz. 585., majd hasonló címmel uo. 1930. I. félév 6. sz. 160.

tőjéül kell *Revont* hinnünk: ezt Adler – lábjegyzetben lévén – egyszerűen kifejejtette a maga német változatából – Fujiwara Ietaka *Szilvafa* című tankáját:

Si je demande passé
Au parfum du prunier
La lumière sans réponse
De la lune du printemps
Demeure sur ma manche !

Eszembe jut, egykor mi volt
a szilvafánál és a szilvafától
kérdem, miért maradt a Drága távol?
Fönn a kiholt
égen ragyog a hűs, tavaszi hold.

Kosztolányi Revon dísztelen, tömör puritánságát a maga eszköztára teljes fegyverzetével – sodró jambusokkal, egymásra telten visszhangzó rímekkel, költői kérdéssel, a hosszú sorokat izgalmasan megtörő röviddel, a várt választ szuggesztíven helyettesítő képpel – teszi át ismét csak mesterien magyarra.⁶⁶

Adler, a kortársai által maró – és minden bizonnyal jogos – gúnnyal elmarasztalt, dilettánsnak bélyegezett japanológus⁶⁷ költőnek sokkal jelentékenyebb lehetett: mint ilyenre, elismeréssel emlékeznek rá kortársai.⁶⁸ Utánköltőseiről a japanológus – főleg a fordításkötet mellé adott *Szakszótár*-ában tetőző – szakmai hibáin túl nem találtunk recenziót, munkájáról azonban így is árnyalt kép alakult ki bennünk. Az expresszionista művész az esetek többségében nem éri be a puszta, szó szerinti németre fordítással – ironikusan szól az európai japanológusok műveinek „hervadt katedravirágairól”⁶⁹; továbbköltő módjainak jellemzőit számbavéve egyúttal forrás voltát is bizonyítjuk.

Legjellegzetesebb eljárása a Bethgénéll, a *Várakozás*ban is tapasztalt, de itt jobban kiélezett monodramatizálás (megfelelőbb terminus híján nevezzük így), itt forrás volta minden kétséget kizáró. Ilyen Sammi *Légyottja* (a japán eredetit Dickins 1866-os átírása alapján közöljük):

Sammi:

Arima-yama
Ina no sawara
kaze fukeba
ide-so-yo yo h'to wo
wasure ya wasaru.

Adler:

– St! – St!
Übers Rohr! "Hab Geduld!"
Streichet der Wind!
Diesen Mann, ich vergässe sein?!
– St! – St!

Revon:

Du mont Arima
Sur la plaine des petits bambous d'Ina
Si le vent souffle,
En vérité, cet homme,
Comment pourrais-je l'oublier?

Kosztolányi:

Csitt.
A nád susog. „Várj egy kicsit.”
Imádom őt. A szél sivit.
Ugy várom. Ám nincs senki itt.
Csitt.⁷⁰

⁶⁶ Revon értelmezésénél Balázs Zsuzsa volt szíves segítségemre.

⁶⁷ Vö. KRAUSE, F. E. A., *Zur japanischen Literatur*. in *Orientalische Literatur-Zeitung*, Leipzig, 1926. 928–933. hasáb, valamint: O. NACHOD, *Adler Paul: Sachwörterbuch zur japanischen Literatur*. in *Literarische Wochenschrift*. Weimar, 1926. 754–755. hasáb.

⁶⁸ Adler költészetének Kasimir Edschmid adja szép jellemzését: „báronypuha és éjtékétén csillogó nyelve a teret és a vágyat nyugtalan zenei formában tükrözi”, „kísérletet tesz a földiség (Irdischkeit) burkainak áttörésére”, in *Expressionismus. Der Kampf um eine literarische Bewegung*. Herausgegeben von Paul RAABE. „Képei mélységes és fényes, fojtott formálásáról l. még uőt, in Ruediger ENGERTH, *Im Schatten des Hradzins. Kafka und sein Kreis*. – A Prágából Németországba elszármazott, majd emigrálni kényszerült költőt Kafka nagyra becsülte. „szabad embernek és költőnek” nevezte. Uo.

Adler Revon hosszú alárendelt összetett mondatából valóban verset alkot, intim-rövid, keretet adó csitító szavai közé ékelt töredékes mondataival, a nád megszemélyesített megszólaltatásával élő-dinamikus művet. Kosztolányi a harmadik sor ellentétézésével még feszültebbé teszi a remény és kétség közti hánykódást.

Adler tendenciája tartalmában félre is viheti a verset, így Dōin *Szerzetes* című tankája esetén (itt adjuk a nála gyakorlatilag hozzáférhetetlen japán szöveget, ugyancsak Dickins százhusz éves átírásában):

Omoi-wabi
satemo inochi wa
aru mono wo
uki ni tahenu wa
namida narikeri

Tristement, je pense :
Bien que ma vie
Soit une chose qui existe encore,
En vérité, mes larmes
N'ont pu supporter ma douleur.

Mich trauert. – Ich denke:
– Ich lebe noch. – In Tränen.
Ich denke. – Mich schauert.

Csak gyászolok. – Minek a szó. –
Élek még? – Sirba volna jó. –
Gondolkodom? – Irtóztató.

Minden bizonnyal Julius Kurth értelmezését kell elfogadnunk: a szerelmi boldogságról lemondani kényszerült szerzetesben van tartás, könnyei azonban gyengébbek nála;⁷¹ Adler és Kosztolányi valami nevenincs, fekete kétségbeesés felé viszik el indokolatlanul a verset.

Szerencsésebbek az ilyen túlzásoktól mentes, a franciát tömörítő, Revon hű – de néha talányos – változatát kristályos érzékletességre cserélő és az olvasót mégis ama termékeny együtt-gondolásra készítő átültetések; ilyen Fujiwara Okikatse *Haj* című tankája:

Mes cheveux noirs
Comme les vrais bijoux de la lande
Vont-ils donc changer ?
Au reflet du miroir
Est tombée la neige blanche.

Adler az elvont „reketyés igazi kincsét” energiás metaforára váltja, a túlzóra fokozott „feketét” aztán egy Revonénál egyszerűbb hasonlattal rögzíti, a tükör-képet is tiszta vonalúvá teszi; Kosztolányi a „vihár” és „hóvizatar” révén még több energiát sűrít a miniatűr remekbe:

Du mein nachtschwarzes Haar
So schwarz wie die Heide.
Was geschah dir? – Der Spiegel
Schon weiset auf Schneefall.

Ó éjfékete, szép hajam,
sötét, mint erdő a viharban.
Mi lett veled? Azt mondja tükröm,
hóvizatar van.

A költő Adlerről árulkodik az a mód is, mellyel az őszi tájat egy-egy impresszionista-szimbolikus részképpel nyugtalaná, anakronisztikusan modernné – dekadenssé – teszi; s ezek lesznek aztán a biztos közös jegy közte és Kosztolányi közt, így Ryōsen tankájában, az *Őszben* (zárójelben Miyamori 1936-os megoldását adjuk):

⁶⁹ Vö. SWB. 5. Ugyanott szól átdolgozásai „saját nézőpontjáról”, ezt azonban nem fejti ki.

⁷⁰ Kosztolányi elődjei előtt *Barátosi Balogh Benedek* fordításának idézésével tisztelgünk: *Dal Inaba-hegy szele / Halkan végiglebben / A bambusszal fedett / Arimai réten. / A suhogó bambusz / Nevedet suttogja, / Hogyan feledhetnék / Téged én valaha. BBB. 340.*

⁷¹ Vö. JK. 48. *Kurth* ennek szellemében fordítja a verset: *Trostlos Grübeln / Der Sehnsucht nagt mein Leben, / Und dennoch leb' ich! / Was selbst ich tragen konnte, / Die Tränen kann's nicht tragen! – A vers egyébként a Senzaishū gyűjtemény Szerelem c. ciklusában található, vö. R. 132.*

Dans ma solitude
Sortant de ma maison,
Quand j'ai regardé alentour,
Partout aussi le même
Crépuscule d'automne !

(Depressed by solitude, I rose
And wandered from my cottage room,
Only to see every side
The same autumnal evening gloom.)

Einsam aus meiner Hütte
Schreit ich. Ich sehe mich um:
Die gleichen Schleier des Herbstes
Segeln durch fernste Luft.

Magányos cellámból kilépek.
Ámulva nézem ezt a képet.
A lombokon bolygó, bíbor láz.
Köröskörül az őszi vitorláz.

A kulcsszó itt a „segeln”, s a „vitorláz” rímkenyszerének biztosan szívesen enged az *Őszi koncert*, az *Októberi igék* és a *Vörös hervadás* költője.

Sarumaru versében – *Iharfa* – a „vörös” jelző – bár szín-vonatkozás más átköltésekben is elő-előbukkan⁷² – és a szubjektív, a költőre vonatkozó kérdés igazít útba (itt Julius Kurth német szövegét adjuk zárójelben összevetésre):

Combien triste est l'automne
Quand j'entends la voix
du cerf qui brame,
En foulant et dispersant les feuilles des érables
Dans les profondeurs de la montagne !

(Wenn du das Schreien
Des Hirsches hörst, der rauschend
In tiefer Bergschlucht
Durch Ahornblättern schreit,
So ist der Herbst gekommen.)

Da der Hirsch nun schreit
Tief in den Bergen
Strampfend, streuend rings das Ahorn-Rotlaub
Kam vom blossen Lauschen mir die Wehmut?

Adler Revon indító tételét a vers végére veti, megválaszolatlanul (el)zengő költői kérdésbe fordítva; Kosztolányi elhagyja a levéltiprás mozzanatot, így a levélhullás nála az idő múlásának jelképévé tágu, aláfestve, támogatva a lázas-romantikus, anapesztusi verszenével:

Hogy bőg a hatalmas
hegységében a szarvas.
Hullatja vörös levelét az iharfa:
mért zajdul a bánatom őszi viharja?

Adler expresszív képi ötlete, a „vándor” válik Takamura (helyesen Abe no Nakamaro: Adler elírásból a Revon-antológia következő szerzőjének nevét ruházza rá az igazira) *Holdjában* Kosztolányi átköltésének vezérmotívumává (a japán eredetű Miyamori tanka-kötetéből adjuk):

Ama-no-hara
Furikase mireba
Kasuga naru
Mikasa-no-yama ni
Ideshi tsuki kamo.

Tandis que je regarde au loin
La Plaine du ciel,
Ah ! c'est cette même lune qui surgissait
De la montagne de Mikasa
Dans Kaçougha !

An Chinas Himmel
Ganz ferner Wandrer,
Bist du es doch, Mond
Meines Mikasa! Mond ob Kasuga!

Kina egén
mint egy szegény
vándorlegény
bolyongsz búsán, bomoltan,
én hontalan, japáni holdam.

⁷² Julius Kurth „Ahornblüt”-ján kívül Miyamorinál is – „ / ... / among the coloured leaves” –, valamint Bryannél is – „through the crimson leaves” –.

Minden rendelkezésünkre álló utánköltés csak a felismerést (s talán reményt is adót: Nakamara hazautaztában írja a verset, de hullámsírban leli halálát) tartalmazza: Kína fölött is a – hazahúzó – japán hold ragyog; Kosztolányi az Adler adta vándorképet fejt ki, ihletetten – hiszen ő maga is átélte a szűkebb szülőföldtől való elszakadás minden fájalmát –. Mesterien zárja le a három magas hangrendű, rövid, játékosan ál-vidám sort az utolsó kettő, szenvedelmes-zaklatott felsorolásaival, mély hangrendjével, rímeivel, alliteráló explozíváit követő tompa h-ival. (Itt Adler m-jei is ihlethették a költőt; a japán helyneveket mint fogalmat, érvényességet beszűkítő elemeket könnyen mellőzhette.⁷³)

Érzékeltes és mégis sejtetően több jelentésű képi elemmel él Adler Kii *Dána* című tankájának átültetésekor; ez a vers végén csattanóként kiugró „brokát”:

Je sais la réputation
Des vagues légères
Du rivage de Takashi.
Je n'en approcherai pas : mes manches
En seraient mouillées !

Der Ruf der leichtfließenden Wellen
Des Kanales ist mir bekannt!
Ich hüte mich: Meine Ärmel
Sind von besten Brokat!

Nem csábulok a csengő, csacska szóra.
Meg is adom okát.
Nem áztatom könnyel ruhámnak ujját,
mert az nemes brokát.

A vándorlás motívuma indítja Adlernél Saigyō Hōshi *Búját*; ennek szinonimái tükröződnek – a Revonhoz képest áttetsző mellérendelésen túl – Kosztolányinál is:

Tandis que je pense
A des choses tristes, est-ce la lune
Qui m'a dit : "Pleure !"
Sur mon visage inquiet,
Hélas ! mes larmes !

Ich trag wohl Kummer,
Tragen und Wandern.
– Sprach da nicht das Mondlicht:
"Weine!" Ich weine.

Cepeltem a búmat,
vittem szakadatlan.
„Sirj” mondta a holdfény
s én sirva fakadtam.

(A „nicht” valószínűleg Adler elírása, vagy a hangzás – valami belső rím – kedvéért fogalmaz így.)

Lényeges tartalmi egyszerűsítések is jelzik Adler kezenyomát. Ilyen jellegű a tankák közül a *Barát* – Ismeretlenről – (Revonnál az ég felhője megy el, Adler és Kosztolányi a képet a barát eltűnésével vonják párhuzamba – „So der Freund flieht”, „Eltűn a barát is” –); ilyen az ugyancsak Ismeretlenről származó, Kosztolányinál kötetzáró fontosságúvá emelt *Hab* is (itt Adler megtartja Revon párhuzamát, de az ő nagyon elvont fogalmazását – ahogy a folyón eltűnik a hab, úgy válok önmagamra – érzékletesíti):

Der Schaum auf der Welle
Enteilt. So enteilt ich
Zerteilt. Keiner hält mich.

A vizen a tajték
nem jut a partig.
Eltűnik. Én is.
Semmise tart itt...

⁷³ Kasuga Nara – a birodalom akkori fővárosa – külvárosa, a költő régi otthona; *Miyamori* hozzáfűzi: a közlekedési eszközök elmaradottsága miatt Kína és Japán olyan messze voltak egymástól, mint két különböző bolygó, vö. M/2. 173. – A helyi vonatkozások elhagyását már Kosztolányi orosz műfordításait vizsgálva is tapasztaltuk. Vö. ZÁGONYI Ervin, *i. m.* 677.

Kosztolányi Adlerből merített átköltései jó részében nem ilyen szembezőkő a német eredet, fogódzóink a vers egy-egy elemére korlátozódnak: stílusra, szókincse, mondatszerkesztésre. Stílus, szókincs rokonsága tanúskodik Adlerről Akisuke *Holdjában* (a tegezézés megszólításon túl a befejezés szinonimáinak intenzitása: "Le vent d'automne", "Von rasendem Herbststurm", „az őszi orkán"); Hitomaro *Éjében* (Hauser és Revon aranyfácánja után – „Goldfasanen", „Du fais an doré" – Adler és Kosztolányi élnek az ezüsfácánnal – "So lang wie der langhangende Schweif Silbefrasanes" –; itt Adler "langhin stelzend"-jét adja vissza a „csak bódorog botolva" fogalmazás is); Kintō *Vtzesésében* (a „De a dicső dalt aggja, fiatalja) még egyre hallja" passzus jelzője – a minket Arany *Szibinyáni Jankjára* emlékeztető részletezésben – s kicsit maga a felsorolás is Adlert echózza: „Annoch, dennoch / Hörst das Ohr / Das ruhmvolle Rauschen"). A *haikuk* közül – itt még nehezebb a dolgunk: bármi díszítés csak elmossa az eredeti jelzésszerű voltát⁷⁴ – ilyen Bashō *Olaja* (Adler és Kosztolányi megszemélyesítésre váltják Revon nominális stílusát: „La lune a ma fenêtre", "Der Mond schaut zum Fenster", „De ablakomba akkor behajolt / a Hold"); Buson *Multja* (Kosztolányi teljes metaforája – „Lassu napok begyűjtött gabnarendje" – Adlert mintázza le: „Hört du aufgepeichter / Langsamer Tage"; ha konkrétan is, az *Évnapra* Aranyát idézően, s előre mutatva a *Szeptemberi dhítat* magtár-naptár párhuzamára); Bashō – valójában Jamazaki Sōkan – *Teleholdja* (a verskezdet szavával és központozásával: „Der Vollmond –", „Ó, telehold –"); Ryōta lélek-vándorlásos *Fenyője* (itt a magasság képzetek szinonimái mutatnak vissza Adler ihlető szerepére, szemben Revon fényutalásával:

Oh ! le clair de lune !
Si je change en renaissant,
(Que je sois) un pin de la cime !

Wie hoch der Mond!
Wiedergeboren,
O, würd ich Kiefer am Berge!

Fönn jár a Hold.
Most hág az ég fennkölt ormán Ő.
Jaj, bércetön mért nem vagyok fenyő?

A mondatszerkesztés teljes „leképezését" láttuk Dōin *Szerzetésénél*, Sammi *Légyottjánál*; hosszabb-rövidebb mondattani megfelelések másutt is szólnak Adler mellett. Teljesen Adlert tükrözi Moritake *Szirom* című haikuja (Revon alárendelt összetett mondatát ő itt is dinamikus, rövidebb formákra töri szét):

Une fleur tombée, à sa branche
Comme je la vois revenir :
C'est un papillon !

Die Blüte kehrte zum Zweig,
Die dort fiel? – Sieh hin !
– Ein Falter ist es!

Virágszirom szállott lebegeve
ott a fagalyról? Tévedés.
Egy tarka lepke.

⁷⁴ A *haiku* irodalma szintén légiónyi. A tanka első részéből – kami no ku, Oberstolle, Oberstrophe – keletkezett, vö. FL. 269., JK. VI–VII.; ez volt a *hokku*; a *haiku* eredetileg komikus vers, tizenhét szótagban, a *haikai* humoros, a fogalmak aztán átfedődtek, vö. FL. 440., CH/2.91., 98., 101–102., WP. VI–VII., G. 120 – a haikai – haiku – jelző, szuggeráló, a költőt eltöltő képzetből egy vonást kiemelő és a legtakarékosabban szavakba formáló, a többi az olvasó – asszociációi segítségével működő – fantáziájára bízó jellegéről l. G. 121–122., A. 294. (A „mindent" mondja ki tizenhét szótagban; „a földi port – Gundert szavaival – Bashō az abszolút(um) színes játékára változtatja át".)

(A japán közmondást – A virág nem tér vissza ágára – cáfolja az eredeti, ezért a „zum Zweig”, Kosztolányi nyilván nem kívánt magyarizkodni, innen a „fagalyróp”.)

Bashō *Játékja* (az első versszak valójában Kikaku haikuja s csak a második Bashōé a tanítványa mí-melt kegyetlenségétől, hogy ti, a piros szitakötő letépett szárnya ajakpirosító lehetne, megjátszott rettenettel elirtózó mesteré⁷⁵ második szakaszának – haikujának – felkiáltásával idézi Adler első kérdését, az „arany” megfelelése mellett:

A un piment
Ajoutez des ailes :
Une libellule rouge !

Goldstift?
Leih ich Dir Flügel?
Nun Libelle!

Aranypirosítód!
Mi lesz belőle, ha szárnyat köt ő?
Piros szitakötő!

Ide tartozik még Etsujin *Tájépecskéje* (Revon alárendelt összetett mondatát egymás mellé sorolt rövidékké tagolja a német és a magyar változat), Hitomaro idézett *Éje* (a hosszú hasonló mellékmondatot bevezető főmondat központozásában is azonos: „Lang ist die Nacht –”, „Hosszu az éj –”).

S – végül – az adleri eredezés legfurább esete: a német átköltő figyelmen kívül hagyta, hogy a Revonnál lapalji jegyzetben közölt vers – tanka – a második oldal lábjegyzetében folytatódik, s az első három sorból kerekített verset; Kosztolányi pedig fájdalmas gesztusú egésszé formálta:

Combien m'attriste le chant
Des grillons des pins
De mon lieu natal,

(új oldalon):
Dominé par les herbes
de fougère
Quand je pense à vous.

S a szerelmes versből született hazafias költemény:

Sang des Heimchen!
– Oh Heimat! In die Heide
Meine Wange versank heimlich!

Most a tücsök cirippel.
Jaj, én hazám. Magányos arcomat
a puszta földön rejtem itt el.

A valószínűleg Revontól származó verseket könnyebben számba vehetjük. Ilyen Fujiwara *Vándorútonja* (a „fehér zúzmará” inkább az ő „gelée blanche”-ára, mint Adler „in früher Kälte”-jére mutat), Sanuki *Szirtje* (Kosztolányi most – eltérően fentebbi példáinktól – nem Adler tagolt mondat szerkesztését, hanem Revon egyetlen hasonló mellékmondatos körmondatát látszik visszaadni), a haikuk közül Bashō *Légy* című, buddhista részvétű háromsorosa, szókincsével és a Revon jelzői mellékmondatát tükrözni tűnő melléknévi igenéssel (az eredetit Chamberlain átfűrésében adjuk):

Hana ni asobu
Abu na kui so
Tomo-suzume

Moineau, mon ami !
Ne mange pas l'abeille
Qui se joue sur les fleurs !

Sperling, mein Bruder,
Verschone du die Tiere
Im Blütenkelch!

Veréb barátom, kérnék egy kegyet.
Ne kapd be a virágra röppenő
Bús, kis legyet.

Ilyen még Hokushi *Tűzvész utánja* (indítása inkább revoni: „(Ma maison) a brûlé”, “Brand! – Immerhin”, „Házam leégett”).

Aligha megállapítható, kié az elsőség Bashō *Vajákolása* esetében (az első sor Revonra mutat: „A hold ma éjjel izzón tündökölt”, Au brillant clair de lune”, a második „fehér cseresznyés kert”-je viszont Adler „blühender Kirschpark”-jára, bár a cseresznyére Revon is utal lábjegyzetben). Ilyen Issa – Kosztolányinál Ismeretlen – *Verebek* című haikuja is (legfeljebb a többes szám sejtethi Revont).

S végül alighanem kideríthetetlen két Bashō-haiku elsődleges forrása: Kosztolányi oly mértékben továbbalkotja a verseket, hogy végképp elmosódnak bennük a közvetítő szöveg konkrét elemei; ezek az *Aggastyán* és a *Bogánics*:

Toute la famille,
Sur le bâton (appuyée), en cheveux blancs,
Visitant les tombeaux !

Die ganzen Greise
Am Stab, die Weisshaare
An den Ahnengrabern!

Fehérhaju, bús aggastyán mereng a
családja sírján. Háza puszta most.
Jaj, bong a donga és leng a gerenda.

A pusztuló ház-kép Kosztolányi toldása, az utolsó sor tartalmában szinte halandzsa, hangulatában azonban erősen zenei, haláláraitelt udvarházak, valami agg Toldi bánatát adja.⁷⁶

A *Bogánics*ban Kosztolányi, a *Zsvajgó természet* költője⁷⁷ átjelkesíti, részvevő ironiával, a „fehér mályvát”; kandi kíváncsisága áldozatául esik (a japán szöveget ismét Chamberlainből közöljük):

Michi-no-be no
Mokuge wa uma ni
Kuware-keri

Au bord du chemin
La guimauve en arbre, par le cheval
A été mangée...

Am Strassenrande
Die Stockrose – Speise ward
Dem Pferdemaul!

Kíváncsi bogánics rég vigyázza már,
hogy jön és hogy megy az utas;
és legelő egy számar.⁷⁸

(Itt jegyezzük meg, ami már eddig is kézenfekvő volt: Revon és Adler egyaránt szinte végletesen tömörök, Kosztolányi – a haikukban – hozzájuk képest mindig bővít.)

Ilyen differenciálhatatlan eredetű még a pacisirtadal jelképezte szépségbe hangjaival diszsonánsan beleszóló prózai valóság két rajza: Buson *Prózája* és Yaha *Fülemüléje*, valamint Issa *Békája* (itt a központosítás, az alakzatok teljesen azonosak a francia és a német változatban).

⁷⁶ Rokon a *Rézkarc egy régi udvarházzal* nemesi portájának képével, valamint az *Emlékezet* „Regényes és ábrándos” változatával. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Összegyűjtött versei*. Bp. 1964. 660., 520. (A továbbiakban: ÖV.)

⁷⁷ *Illyés* még a „különös nevű kínai és japán költők” „szeméből” – Kosztolányit véve igazi, rejtőző szerzőnek – is „a *Zsvajgó természet* szerzőjének élénk tekintetét” látja „felénk csillogni”. Vö. IK. 8.

⁷⁸ A vers keletkezését Chamberlain idézi fel: a Zen szektúra áttért Bashō tudós – tanító – társa, egy apát („abbot”) fívol dolognak véli a versköltést, s próbára teszi a költőt: tudna-e valami tartalmat alkotni az útszélén látott mályváról. A válaszként költött haikuval Bashō győz, maga az apát értelmezi: a közéletre, hírnévre, dicsőségre vágyó ember (hiszen magatartása ellentmond az etikai elvek leglényegének) éppúgy nyomorúságba zuhan, mint a ló felfalta útszéli mályva. Vö. CH/2. 112. – *Tandori Dezső* mai átköltése első személyű fogalmazásával elmossa az eredeti gondolatát: Útszéli mályva. / Észrevettem virágát, / bekapta a lovam. Vö. *Japán haiku versnapló*. Fordította TANDORI Dezső. Válogatta, japán eredetiből magyar prózára fordította és az utószót írta *Halla István*. Bp. 1981. A továbbiakban: TD. (Itt közöljük az *Aggastyán* Tandori-variánsát is: Az egész család: / megöszült mind, bottal jár; / sír-látogatás. TD. 50. – Munkájának vizsgálata külön dolgozat témája lenne.)

Revonból, Adler-Revonból bőven merített Kosztolányi. Nincs filológiai nyoma annak, hogy az Astonnál is fellelhető néhány Bashō-haikut az angol variánsból vette volna. Viszont csak nála talál(hat)ta meg Ekiken egy versét, valamint Jamazaki Sōkannak itt az ő nevével is jelölt egyik haikuját. A *Múltat* – Ekiken tankáját – egyaránt meríthette az angol szövegből is, meg az őt híven visszaadó franciából is (nálunk közönyvtárban egészen az utóbbi időkig csak a francia kötet volt meg; őrá mutat a szerző nevének írása is):

Yekken:

The past
Seems to me
Like a single night:
Ah! the dream
Of the more than eighty years!

Mult Ekiken

A mult, a mult
a porba hullt.
Mint röpke éj, oly gyorsan elhaladt.
Jaj, mit álmodtam nyolcvan év alatt.

Ekiken :

La passé
Ma semble
Comme une nuit unique :
Ah ! le rêve
De plus de quatre-vingts ans !...

Kosztolányi műve makulátlan remek: az első két sor telt és mégis tompa rímeivel a kérlelhetetlen tényt rögzíti, a másik kettő – a sorhosszal ellentétes, vele felelő szopora ritmus révén – ennek tempóját érzékelteti – Csokonai is ilyen mértékben írt a „futós idő”-ről –, a voltaképpen kérdő, de központozásában lemondó-kijelentő, „jaj”-jal bevezetett utolsó mondata ennek a majd évszázados „álom”-nak kétes, ingatag, máris megfoghatatlanul elfutott voltát ragadja meg.

A másik Ekikennel jelzett vers szerzője valójában hölgy, Sei Shōnagon, műve, melyből való, a *Makura Zōshi* („Pillow Sketches”). A vers – vagy inkább prózai felsorolás – Revonnál, illetve Adlernél is megellelhető, de már az első sor – „Un chien qui aboie pendant le jour”, „Einen Hund, der bei Tag statt bei der Nacht bellt” – jelzi: nem ők a forrás. Itt csak az angol változatot és Kosztolányi szövegét közöljük:

Deary Things

A nursery where the child has died.
A brazier with the fire gone out.
A coachman who is hated by his ox.
The birth of a female child in the house of a learned scholar
A letter from one's country home with no news in it.

Szomorú dolgok

A ház, ahol meghalt egy kisgyerek.
A kályha, mely kihült és nem meleg.
Pásztor, kit ennen-nyája nem szeret.
Írástudó, kinek csak lánya lett.
Pedig fiut várt, és miatta dűl-fül.
És a levél, mely nem hoz hírt hazukrol.

Astonból való Yamazaki Sōkan, a haiku egyik első művelője humoros verse is, a *Holdvilág esőben*:

Even in the rain, come forth,
O midnight moon!
But first put on your hat.

Même par pluie montre-toi
O lune de minuit !
Mais d'abord mets ton chapeau.

Mutasd nekünk szép arcod hát
éjféli Hold, bárhogy hull az eső.
De meg ne hülj. Tedd föl a sapkád.

Kosztolányi, az olvasó nyájas vezetője – gentle, nyájas, édes – ahogy ő mondogatta szeretettel Shakespeare-ről – nem kívánja olvasóját bizonytalanságban hagyni, ezért lehet a harmadik sor betoldása.

Költőnk valószínűleg nem élt Dickins és William N. Porter bevezetőben említett műveivel, Chamberlain alapvető haiku-tanulmányának és vers-gyűjteményének feltételes ismeretére egy nyom mutat: eddigi kutatásaink során csak nála szerepel – a Kosztolányi életében megjelent fordítások közt – Bashō *Harmat* című haikuja és nyugat-európai megfelelője:

Tsuyu toku-toku
Kokoromi ni uki-yo
Sosogaba ya

Where the dew drops, there would I fain
Essay to wash this frivolous world

Ó harmat, én aranyosom.
Várj, míg nyomorú életem
tűnő vizedbe megmosom.

A jelentős eszmei-tartalmi eltérés – a világ-vádolás bűnbánó szubjektivitásba fordulása – azonban megkérdőjelezi Chamberlain forrás voltát.⁷⁹

Arthur Waley-től ered az 1931-es japán versfordítások négy – kutatásunk elől sokáig makacsul rejtőzködő – jelentős darabja. Kosztolányi megkülönböztetett figyelemmel fordulhatott feléje, hiszen – mint jeleztük – kínai versfordításai remekeinek hosszú sorát is neki köszönheti.⁸⁰ A négy költemény súlyát az is jelzi, hogy a ciklus élén állanak – csak Fujiwara Ieta *Szilvafája* és Horikawa *Hüség* ékelődik közéjük –; az első Hitomaro *sedokája* (6, 7, 7, 6, 7, 7 sorelosztású vers), a gyűjtemény japán részének nyitánya, a jelen múltba tűnésének fájdalmával. (A költő korban is a legidősebb, legelső, így Kosztolányi a kezdetekkel indul – később aztán felborítja az időrendet.) Waley talán közvetítőnek is a legideálisabb, mértéktartásával, puritánságával. (Szabó Lőrincet már a *Meztelenül* „higgadt és kemény” prózaversei is rá emlékeztetik, figyelemre méltóan.⁸¹) Közöljük – nálunk hozzáférhetetlenek – mind a négy verset:

Hitomaro: Tükör
When
Halting in front of it, I look
At the reflection which is the depths
Of my clear mirror
It gives me the impression of meeting
An unknown old-gentleman.

Amint eléje lépek
s szemlélem a tükörben
a tiszta-fényű körben
a mély és furcsa képet,
ugy rémlik, hogy az, messze, túl
egy ismeretlen öregúr.

⁷⁹ A *Harmat* keletkezéséről is Chamberlain szól: az ifjúkora küzdelmei után a Yoshino hegyének patakjában fürdő, árnyas völgyei közt megpihenő, mesterére, Saigyō Hōshira emlékeztető költő írja a verset. (Mai német átköltését Gundert utolsó nagy művében találtuk meg, *Hammitzsch* fordításában: Im Tautropfenfall / einmal nur den Staub der Welt / wegspülen können! Vö. Wilhelm GUNDELT, *Lyrík des Ostens*. München, 1982. 464. Első kiadása 1955., Zalaegerszegi Megyei Könyvtár; a továbbiakban: G/LdO.)

Minamoto no Shigeyuki: Tél
 Winter has at last come
 Unmistakably, even to my cottage
 In the land of Tsu
 Which lies hidden
 Among the rush-leaves.

Saigyō Hōshi: Álom
 Since I am convinced
 That Reality is no way
 Real,
 How I am to admit
 That dreams are dreams?

Sakanoye: Szerelem
 Unknown love
 Is a bitter a thing
 As the maiden-lily
 Which grows in the thickets
 Of the summer moor⁸²

Ejött a tél Csú országába végül,
 kunyhómba is, bármily magában állt.
 Akárhogy is rejtőzködött,
 a káka, szittyó, sás között,
 mégis reá talált.

Én jól tudom, hogy itt minden csaló
 s ami valónak látszik, nem való.
 Ha így találok,
 mért higgyem el,
 hogy az álom az álom?

Oly bús az árva-árva szerelem,
 mely csak sovárog, senkitől se tudva,
 mint lilium a lápos tereken
 körötte a bozót, a gaz, a dudva.

Kosztolányi átköltései a japán ciklus legidőtállóbb darabjai közé tartoznak, a költői eszközök mértéktartó feldúsításával: a *Tükör*-ben az odalépés gesztusával, a látott kép távolságának szinonimáival, a tükör és a kép jelzős árnyalásával (az „öregúr” megfelelője, az „old-gentleman” Waley bővítése, a japán „okina” – Waley szótára szerint is – csak „old man”, nála is, Kosztolányinál is anakronisztikus), a *tél* dinamikus megszemélyesítéseivel – rejtőzködés, rátalálás –, a „káka, szittyó, sás” részletező realizmusával az egyébként mitikus vízióvá tágított képben (az egzotikus-sejtelmes „Csú országa” végül is csak „kuni”, „country, province”, azaz Waley szótára és jegyzete szerint „Tsu meleg tája”); az *Árva szerelem* energiásságát szintén a gyengéd-beleélő megszemélyesítések, az alliteráció és a zárósor nyomatékos felsorolása adja. (Tematikában is sok szál fűzi őket Kosztolányi világához: a *Tükör*, a *Hajam* későbbi testvére, a *Tél* szituációja a *Februári óda* „vicsorogva” megjelenő sorsának előképe, az *Álom* a valóság-látszat dialektikájának – C. F. Meyer és Fofanov egy-egy versében már megragadott – dialektikájával viaskodik.⁸³)

d) a legfrissebb forrás: Gundert anyaga

Gundert pazar irodalomtörténetének eredetiből merített verskészlete Kosztolányi első japán publikációival egy időben, 1929-ben lát napvilágot (bár mutatót belőlük – tudtunkkal – csak 1931-ben ad⁸⁴). Tőle származik a *Kínai és japán versek* japán anyagának egyötöde, két tanka s Bashō tizenöt, jórészt csak nála megjelölhető haikuja (néhányukat még Miyamori 1932-es nagy antológiája se adja). Egykorú német recenzensei és a tudós japanológus jubileumát ünneplő mai szakemberek meleg elis-

⁸⁰ Így – már a *Kínai és japán versek*-ben – Po Csü-ji költeményeit, Pao Csao döbbenetes háborúellenes látomását, a *Vörös hegyeket* stb., stb.

⁸¹ „Mintha az öreg Po-chü-y-t olvasnám a Wiley (így)-féle angol prózai fordításban (...) rideg fájdalom és közönségesség mind, verseknek csak vasvázai és csontvázai, és mégis igazi költészet!” *Kosztolányi Dezső*. Nyugat, 1938. 12. sz. 390., vö. még: *A költészet dicsérete*. Bp. 1967. 296.

⁸² Közöljük a kései Gundert 1955-ben napvilágot látó átültetését is: In der Sommerau / dichtestem Grün erblühte / Feuerlilie: / Keiner ahnt ihre Liebe. / O des bitteren Loses! G/LdO. 410.

⁸³ Ezek a *Sirdlyok*, illetve a *Néva*, vö ZÁGONYI Ervin, i. m. 685.

⁸⁴ *Japán versek*. Új Idők, 1931. I. félv. 10. sz. 587. (Itt van az *Astontól* származó *Múlt* és a *Holdvilág esőben* is.)

merésben részesítik munkásságát, fordítói tevékenységét is: „egy idegen nép gondolatvilágát nemcsak érthetővé, élővé tette, hanem (...) a maga hazai irodalmát is gazdagította”⁸⁵; a „sváb pietista keresztény” családból származó misszionárius-tudós feleségével és egyéves kislfiával istenhátamögötti japán faluba költözik, s a parasztokkal együtt termeli a rizst, innen is nagy Japán-ismerete;⁸⁶ kiemelik, hogy nemcsak a szótagszámhoz hű, hanem sorról sorra is követi az eredetit (ezt aztán néha a fordítás szépsége és érthetősége sinyli meg).⁸⁷

Az egyik tőle átvett tanka Okura buddhista verse, az *Élet*,⁸⁸ hibátlan, végérvényes magyarítás:

Dies Erdenleben
Wem soll ich es vergleichen?
Wie wenn von Booten
Frühe hinausgerudert,
Keine Fährte zurückbleibt.

Nevezd meg,
mihez hasonlít a Vég és a Kezdet?
Mint amikor kis csónakon sok ezrek
az óceánra kieveznek,
s nem jönnek vissza, mert mind belevesznek.

(Kifejező az olvasóhoz fordulás, a nagybetűs sarkítás, a második sor ellentétezése, az óceán hiperbolisztikus megnevezése.)

A másik *népdalként* elkönyvelt ötsoros a *Gyermeksír*: valójában Mushimaro – Bethgéből már lefordított – *Szomorúfűzével* azonos; Kosztolányi vagy félreértette Gundert szövegét, vagy – játékos improvizációval – új témát – és költeményt – bontott ki belőle:

Auf dem Grab der Baum
Neigt zur Seite sein Geäst
Eben, wie man's hörte,
Muss dem Burschen Chinu sie
Hold und gewesen sein!

A kis Kinu sírjára, nézd, mi lágyan
hajol le ottan a fa ága.
Haló porát legyezve leng felette,
mivel míg élt – a fákat úgy szerette
a Drága.⁸⁹

A Gundertből merített *haikuk* egy csoportjában a német mester hű az eredetihez, s Kosztolányi kevesebb-több alkotói szabadsággal tolmácsolja őket. Ilyen például a *Csönd*:

Ruhe ringsumher –
Bis durchs Felsgestein dringend
Der Zikaden Lärm.

Nyugalmas, csöndes est...
Csupán a tücskök vad zenéje harsog,
hogy szirteket repeszt.

Vagy – Kosztolányi részéről – több, felajzottabb hevülettel – talán a rímkényszer miatt is –, így a *Babonás holdfény*:

Blendender Mondschein –
Rund um den Teich gewandelt
Die ganze Nacht lang.

A holdsugár, mint ezüstös dült
s én hajnalig járkáltam künn a tónál,
akár egy őrült.

⁸⁵ Herr Prof. Dr. Wilhelm Gundert, in *Deutsche Mitteilungen d. Deutschen Gesellschaft f. Natur-u. Völkerkunde Ostasiens*. Bd. 41. Wiesbaden, 1960. 122.

⁸⁶ Vö. Dietrich SECKEL, *Wilhelm Gundert zum Gedenken*. In: *Yüan-wu, -Bi-yän lu*. Meister Yüan-wu's Niederschrift v.d. Smaragdenen Felsenwand... Verdeutsch und erl. v. Wilhelm GUNDELT. München, 1960. 154.

⁸⁷ K. M., *Die japanische Literatur von Wilhelm Gundert*, in: *Nachrichten aus der Deutschen Gesellschaft für Natur-u. Völkerkunde Ostasiens*. (Tokyo), 1931. 26. sz. 32.

⁸⁸ Gundert később pontosítja a szerzőt: nem Okura – „Japán első filozófusa”, vö. *Okasaki*, i. m. 27. –, hanem *Sammi no Mansei*, a VIII. század elejéről. Vö. G/LdO. 592.

⁸⁹ A két szerelmes legény – Chinu és Unai – életre-halálra való összekülönbözése miatti bánatá-

S egy harmadik, mely Gundert „so” kulcsszava nyomán bont ki hanghatásában is mesteri párhuzamú verset, a *Vihar a pusztán*:

Dem wilden Eber
Durchweht es gerade so –
Sturm auf der Heide.

Vihar zörömböl szakadatlan.
Fél a szívem benn s künn is így remeg most
a vadkan.⁹⁰

Két versnél hűtlenség gyűjt újabb hűtlenséget: Gundert is továbbkölt – szellemes-diszkrétén –, s ezt építi tovább Kosztolányi (itt a japán eredeti mellett Miyamorit közöljük). Egyik a

Boldog folyó:
Atsuki hi wo
Umi ni iretari
Mogami-gawa

(Behold! the Mogami has sunk
The burning sun into the sea.)

Frühsommergrüsse
Sammelt zu reissendem Lauf
Der Mogamifluss.

Táncolva száguld, a hulláma csattog.
A Nyár, az izzó, édes, buja Nyár
rá csókokat dob.

Kosztolányi messze kerül Bashőtől; inkább az élet delén álló magyar költő, majd a *Szeptemberi áhítat* önkívületes álmódója – „Az alkonyat csókot hajít a ködnek” – panteizmusát látjuk itt.

Könnyedebb-játékosabb a *Magány*:

Hototogisu
Kieyuku kata ya
Shina hitoshu

(Lo! there is an island
Where the cuckoo vanished from sight.)

Lass mich, den Müden
Deine Einsamkeit kosten
Einsamer Kuckuck!

Jó volna innen messzefutni
és élni oly magányosan,
akár te, elhagyott kakukfi.

Gundert a „sziget” a magány szinonimáira váltja fel, megszólítja a madarat, Kosztolányi a rá oly jellemző elmenetel-menekülés mozzanattal és megejtő játékoságú rímmel teszi emlékezetessé a költeményt.⁹¹

Itt kell utalnunk azokra a haikukra is, melyeknek elvben több közvetítőjük lehet, de feltételezhetően Gunderttől valók: semmi sem szól a filológiai eredetetés ellen, s abban a verscsokorban is benne

ban szerelmük megöli magát; a két fiú is utánahal, sírjuk jobbra-balra a lányétól; a kedves sírján nőző szomorúfűz Chinu felé hajlik, így árulja el, hogy a boldogult Chinu irányában kellett, hogy nyájas és jó („hold und gut”) legyen. Vö. G. 31–32.

⁹⁰ *Tandori* mai fordítása az eredetit képezi le, megegyezve Gundert pontosságával: A vaddisznót is / ugyanúgy tépázza meg / a szélvihar, ó. TD. 57.

⁹¹ Gundert 1955-ös antológiájában már szigorú hűségű átköltéseket ad, szabadabb értelmezéseit itt nem is közli, a *Magányt*, a *Boldog folyót* se. (*Tandori* variánsa: A kicsi kakuk / valamerre eltűnik. / Van ott egy sziget. TD. 38. – Kosztolányi biztosan örömmel fogadta volna a „sziget”-mozzanatot; számára is – jelképesen – valami menekvés, kiút réve. („Európa költői (...) szeretnének szebb sziget felé vitetni”; vö. *Negyven pillanatkép. 2. Költők. ÖV. 512.*)

vannak, melyekből Kosztolányi a fentieket merítette. Ilyen a *Tejút* (zárójelben Chamberlain és Florenz variánsait adjuk):

(A rough sea, and the Milky Way
Stretching across to Sado's isle.

O du wogenstürmendes Meer!
Über Sado erschreckt sich quer
Der Fluss des Himmels.)

Stürmende See –
Quer übers Sado spannt sich
Die Milchstrasse hin.

Hogy zug a tó.
De fönn az égen az arany Tejútnak
nyugodt, nagy ive látható.

A vers nemcsak Kosztolányi érett, higgadt – három lényegmondó jelzővel – továbbdísztító művészetét mutatja, hanem előrevetíti a *Hajnali részegség* szituációját is: úgy áll majd budai szobája ablakában, ahogy Bashō nézte – szintén „könnyeit morzsolva” – hajdan Sado szigetén ablakából a tenger odamorajló hullamai felett fénylő holdat és a tejutat.⁹²

Az *Őszi est* szerző-együttese még tovább ágazik: itt Hausserrel, sőt Astonnal is számolhatnánk) a nálunk valószínűleg akkor sem elérhető Chamberlainról és Dickinsről nem is beszélve). A sötét zenéjű magyar megoldáshoz Aston, Florenz, majd Gundert variánsát mellékeljük:

On a withered branch
A crow is sitting
This autumn eve.

Auf dürrem Ast
Liess sich ein Rabe nieder
Im Herbstabendzwielicht.

Auf den dünnen Ast
Hat sich ein Rabe gesetzt –
Herbstlicher Abend.

A száraz ágon komoran időz
egy óriás, fekete holló.
Megjött az ősz.

Az *Utolsó haiki* szövegéhez Revon és Adler változatának ismeretében választja Kosztolányi Gundertet (a verscímen kívül – „Bashōs letzte Haikai” – az előrevetett határozók, azok sorrendje, az alany és állítmány versvégre helyezése tanúskodnak erről):

Tombé malade en voyage,
En reve, sur une plaine déserte
Je me promene !

Schwerkrank auf meiner Reise,
Im Traum wandelt' ich
In (überweite) Wüste.

Von Wandern müde –
Auf verdorrtem Gefilde
Jagt mein Traum umher.

A vándoruttlól fáradtan, betelten
kopár mezőkön, zörgő avaron
kószál a lelkem...

A *Hónak* viszont valószínűleg Adler a forrása (az összes többi közvetítő az esés, bukás, bukfacezés korántsem sötét kicsengésű szavával zárja a hóba-hívás elragadtatott hangú versét – az angoloknál „tumble”, Revon szava „nos tomlerons”, Gunderté „bis wir drinn stolpern”, Kosztolányi tragikus-felajzott, a *Harsány kiáltások tavaszi reggel* önkívületét télre váltó csattanójához⁹³ Adler látszik alapot adni:

Nun wollen wir gehn,
Den Schnee anschauen,
Solange – es geht.

Nézd, a fehér hó mint ragyog.
Ki hát a hóba. Hadd imádom,
hadd nézem, amíg megfagyok.

⁹² Vö. FL. 465.

⁹³ Vö. ÖV. 501.

e) a többféle variánsból (vagy Curtin Hidden Page-ből?) eredeztethető,
illetve ismeretlen származású versek

Itt már szemlénk végére értünk: pár költemény annyira túllép a rendelkezésünkre álló külföldi variánsokon, hogy az összes forrás számbavételével sem juthatunk egyértelmű eredményre. Ezek *haikuk*, jelzőszerű tömörségük csábíthat fordítót, költőt – persze, nem mindig büntetlenül – továbbalkotó munkára. Az idesorolható három Bashō-vers – a *Csatatér*, a *Prücsök*, a *Tó* – közül a középső általánuk fellelt összes variánsát közöljük itt, kicsit hiányt is pótolva: végig így lett volna ideális eljárunk:

Aston:

The cry of the cicada
Given no sign
That presently it will die.

Otto Hauser:

Die Zikade zirpt,
Und nichts verrät,
Dass sie noch heute stirbt.

Revon :

Qu'elle doit bientôt mourir,
A son aspect il ne paraît pas,
La voix de cigale !

Curtis Hidden Page:

O cricket, from your cherry cry
No one could ever guess
How quickly you must die.

Chamberlain:

Nothing in the cicada's voice
Gives token of a speedy death.

Florenz:

Wie bald sie schon sterbe,
Verrät dir nicht das muntre
Zirpe der Semi.

Adler-Revon:

Ihres Lebenspfades
Kürze verrät nicht
Der Zikade Stimme.

Kosztolányi:

Ó kis prücsök, beh vidám a dalod.
Ki sejti, hogy majd nemsokára
halott leszel, te is halott?

Kosztolányi fordító művészete összes fegyverét felsorakoztatja itt: fájdalmas és nyomósító indulatszavaival, a megszemélyesítő hozzá-fordulással, a gyengéd „kis” jelzővel, a vers végére vetett költői kérdéssel és ismétléssel; Curtin Hidden Page szövege mellé rendeltük: mondat szerkesztésének, költői eszközeinek nagyfokú hasonlósága miatt őt kell költőnk közvetítőjéül hinnünk.

A *Csatatér* tíz nyugati átültetésének összevetése is Page-et sejteti. Az összes fordító „nyári fűről” beszél – „summer grasses”, „les herbes de l'été” – kivétel Adler és Page, a „tavasz fűvével”, illetve „virágaival”; Page mellett szólnak a továbbbértelmezés elemei, a „vén” – „old” –, a harcosok számának megnevezése (ezt Kosztolányi még hiperbolisztikusan meg is emeli). Adler és Page mellett közöljük a cikkünkben eddig teljes szöveggel meg nem szólaltatott – és tanulságosan rimes formával dolgozó – mestereket, Dickinst, W. Portert és Bryant is:

Dickins:

Nought but sommer grasses tall
fallen warriors' dream recall.
(*The vanity of glory*)

Bryan:

Like summer grasses
fades the fallen soldier's dream;
so all fame passes!

W. Porter:

A sleep within the grave
The soldiers dream, and overhand
The summer grasses wave.

Adler-Revon:

(*Auf ein Schlachtfeld*)

O Frühlings Gras:
Spross der Träume
So manchen Kriegers!

Curtis Hidden Page:

Old battlefield, fresh with spring flowers again –
All that is left of the dream
Of twice ten thousand warriors slain.

Kosztolányi:

Vén harcmezőn Tavasz gyűjt sugarat.
Százhuszezer harcosnak életéből,
mint egy futó álomból ez maradt.

Minden bizonnyal Page nyomát őrzi a *Tó* is – itt kilenc variáns áll rendelkezésünkre –, részletezéssel, jelzőivel, a magány, a némaság bővítő megfogalmazásaival; Kosztolányi Page-en is túltesz hangutánzó és hangulatfestő elemeinek sokaságával (persze, a vers Page-nél harminc szótagos lesz, Kosztolányinál harmincegy: haiku helyett tanka terjedelmű⁹⁴):

O lonely pond in age-old stillness sleeps...
Apart untirred by sound or motion ... till
Suddenly into it a lithe frog leaps.

Öreg halastó szendereg a langyos
magányba némán... Most beléje cuppan
loccsanva egy loncsos varangyos.

Kosztolányi hozzájuthatott Page kötetéhez amerikai barátai – talán ottani lelkes szószólója, Rényi József – közvetítésével; a műről a magyar szakirodalomnak is van a harmincas évek elején tu domása.⁹⁵

Felderítetlen eredetű még Hakashū Kitahara *Vörös* című ötsorosa, *shintai*shija, valamint Niko Horiguchi hat háromsorosra fordított költeménye. Kitaharával már Maybon idézett könyvében találkoztunk, verse itt azonban nincs meg, s Bonneau is csak más shintaishi-eket – „les forme libres” – közül „a vízió”, „a vulkántűz” költőjétől.⁹⁶ Miyamori második antológiájában néhány tankával szerepel.⁹⁷ Niko Horiguchiról csak Bonneau tájékoztató – Réz Pál 1965-ös mintaszerű, úttörő bibliográfiája az *Idegen költők* új, összesített kiadásához még nem tud róla semmi adatot –; az *Anthologie japonaise* egyik fényképén látjuk „a mai Japán egyik csillagának” számára írt dedikációját „Nico Daigaku Horigutsi” aláírással. Bonneau „az Én” általa nagyra becsült költőjétől csak hosszabb „szabad” fajú verseket ad itt is, a gyűjtemény külön, mai költőket tartalmazó füzetében is, irodalomtörténetében is.⁹⁸ Képzeltető, hogy Kosztolányi – még felderítendő – folyóirat-anyagból merítette kette-

⁹⁴ A japán eredetűt illetően Miyamorit még az is tüzetes, mentegeti, magyarázkodásra készíti, hogy Bashō – a *Vadkacsában*, Kosztolányi is lefordítja majd – mindössze a szótagszámot cseréli meg: az 5,7,6 helyett 5,5,7 beosztással él. Vö. M/1. 180., IK. 414. (Julius Kurt pedig *Őszi est*-fordításához fűzi hozzá büszke szerénységgel, hogy ennek második sora Bashōnál is kilenc szótagos, vö. JK. 72.)

⁹⁵ Vö. P(RÖHLE) V(ilmos), *Japán irodalom*, in *Világirodalmi lexikon*. Bp. é. n. (1931–33.) II. 978. Pröhle cikkéből szereztünk tudomást a Chamberlain-haikukat tartalmazó: *Japanese Classics*ről is; vö. a 24. jegyzettel.

⁹⁶ Vö. BO/AJ. 209–217., BO/SJ. 375–378., BO/LJ. 241–242. – Maybon Kitahara versformájáról is szól, i. m. 153.

⁹⁷ Vö. M/2.737. – A *Vörös* (Vörös felhők járnak az égen. / Vörös bor van a kupámba régen. / Miért várom, vágyom a végem? / Vörös felhők járnak az égen.) mai német fordítását az 1955-ös Gundert-antológiájában találtuk meg, Gundert–Debon fordításában: *Tiefrot am Himmel* címen. (Am Himmel der tiefroten Wolke Farbenspiel. / In der Flasche des tiefroten Weines Frabenspiel. / Warum soll dieses Leben traurig sein? / Am Himmel der tiefroten Wolke Farbenspiel.) – Gundert adja meg a költemény versformáját is.

⁹⁸ Vö. BO/AJ. 197–207., BO/SJ. 369–374., BO/LJ. 242–243.; a külön füzet – az *Anthologie de la poésie japonaise* anyagát tíz részben adó sorozat utolsó darabja: *Yoshino*, Tome dixième et dernier, *Lyrisme du temps présent*. Paris, 1935., Bibliothèque Nationale – luxuzórikus külseje mellett sem ad új anyagot.

jük között verseit, s talán innen vette Mucsu Hito – mint Réz Pál kimutatta, Mutsuhito császár (1862–1912) – *Víz* című versét is.⁹⁹

4. Összegezés, az *Idegen költők* (1942) japán versei elé

Kosztolányi 1931-es *Kínai és japán versek* című kötetének japán verseit az irodalmi köztudattal ellentétben nem Asatarō „*Noyamori*” – valójában *Miyamori* – japán professzor angol nyelvű antológiájából, hanem más angol, francia, német forrásokból merítette.¹⁰⁰ A majd száz vers egyötödét Paul Enderling és Hans Bethge századeleji német átköltéseiből, kétötödét Michel Revon professzor francia nyelvű antológiájából, illetve ennek Paul Adler cseh – német expresszionista költő által németre áttett változatából vette (a Revontól közvetlenül származó versek száma elenyészően kevés), további egyötödét Wilhelm Gundert japán irodalomtörténetének német nyelvű anyagából, a többit William George Aston hasonló angol művéből, illetve ennek francia változatából, valamint Arthur Waley, illetve – feltételezhetően – Basil Hall Chamberlain, továbbá Curtis Hidden Page angol szövegeiből. Többszörös áttételeességgel kellett számolnunk Bethgénél (ő verseink esetében főleg Karl Florenz, illetve Enderling anyagát költi tovább rímtelen jambusú költeményekké; Florenz eredetiből merít, formahűen), valamint a versek zömét adó Adlernél (ő megtartja Revon eredetig megőrző tömörségét, de rímtelen szabadversű sorait sokszor expresszionistává hangolja át). Curtis Hidden Page eredetiből veszi anyagát, de sokszoros bővítésekkel dolgozik; ideális közvetítő felé Waley és Gundert mutatnak, tartalmi és formai hűségükkel.

Kosztolányinak sikerült sokféle anyagát egységessé ötvöznie. Fordítói elve az egységesség jegyében törtéző alkotó továbbköltés lehetett; eszerint tömöríti üdvösen Bethge terjedőségét, illetve dönt – mindkettejüknél meglevő szövegváltozat esetén – Enderling könnyed, tiszta, nyugat-európai verselésű dalszerűsége mellett. Az ötsoros *tankát* – főleg Adler nyomán, de a jobb rím-építkezés kedvéért is – sokszor négy sorossá alakítja, a *haikuk* sorelosztását megtartja, a szótagszámot itt azonban lényegesen – harmadával-negyedével – megnöveli. Az egységesség eszköze az erőteljes jambikus verselés, az érzékletes, a verset valóban „ékszertartó tokként” összefogó, s azon túl is sokféle funkciójú rímelés, a zeneiség és a szemléletesség megannyi – bővítő – eleme. Kosztolányi nemcsak olvasó, hanem nagy költő is, aki a vers – mint maga mondja bevezetőjében –, „ezer meg ezer” értelmezhetősége közül a maágét fogalmazza meg, s így – paradox módon – be is szűkíti az értelmezhetőség terjedelmét. „Hűtlen” átköltések ezek: túlhajtottságuk több esetben messze van a japán eredetitől (ebben Adler expresszionizmusa, de a maga világlátása is ludas). Átköltései nemcsak egy addig szinte feltáratlan irodalomról adnak ma is élvezetes, időtálló, anyaga gazdagságában nálunk máig felül nem múlt híradást, hanem költőnk alkotói világára is előremutatnak, sok-sok szállal. A hátrahagyott japán versekben – ők következő publikációnk témája – is „az elmúlás flótái sírnak” majd (hogy Conrad Ferdinand Meyer szép szavával éljünk), s az elmúlás ellenében egy-egy pillanatra feltündöklő csoda lesz a

☞

⁹⁹ Réz Pál eredeztetését l. *Idegen költők*. Bp. 1965. 645., 963. A *Víz* Kosztolányinál: Ha korsóm öblét csendbe lakja, / a korsóhoz simul alakja. / De mégis a víz az erős. / Őtőle robban szét az ő / kőszirt évezredes alapja. *Revonnál*: Bien qu'elle se conforme / Au vase, / C'est la force / De l'eau de pénètre / Les rochers mènes, *Adlernél*: „Schweigsam” wie sonst auf Erden / kein Ding sogar ”dem Gefässbauch”, / Bricht doch das gleiche Wasser / Gewaltig durch alle Felsen! Vö. R. 450., AR. 409. (Revonra mutatna a „simul”, „az erős”, Adlerre a „korsóm öble”.)

¹⁰⁰ *Kárpáti Aurél* a szakirodalomban nem emlegetett és információját talán magától a költőtől szerző utalása – „Kosztolányi fordításai jórészt angolból készültek” – az egész kötet vonatkozásában igaz: a gyűjtemény számban azonos, de terjedelemben nagyobb részét kitevő *kínai* anyag táplálkozik tudomásunk szerint – a felsorolt, *Klabundt*ól nyert átköltések kivételével – angolból. Kárpáti együtt értékeli a könyv kínai és japán költőit, kicsit az utóbbiak rovására. Vö. *Kínai és japán versek*. Kosztolányi Dezső fordítása – Genius. Nyugat, 1932. febr. 16. 285. (Megállapításához nyilván a teljes anyag számbavétele után lehet majd érdemben hozzászólnunk.)

vigasz; ezek mégis jelentős újságot és többletet tartalmaznak majd: forrásait illetően egységesebb lesz az anyag, s a versekben a humor, a dísztelen realizmus, a – sokszor fájdalmas, végső bölcsességű, gnómaszerű – tömörség felé lép tovább Kosztolányi.

Ervin Zágonyi

LES TRADUCTIONS DE POÉSIES JAPONAISES DE KOSZTOLÁNYI – REFLÉTÉES PAR LEURS SOURCES

Kosztolányi a puisé le texte original japonais de son volume *Poésies chinoises et japonaises*, paru en 1931 contrairement à la croyance publique, non pas dans l'anthologie de langue anglaise du professeur japonais Asatarō Miyamori, mais dans d'autres sources occidentales. Les quatre cinquièmes de ces poésies au nombre de presque cent sont transmis de l'allemand: une cinquième partie de ces poésies se nourrit des transpositions de Paul Enderling et de Hans Bethge, deux cinquièmes d'une variante allemande de la collection française de Michel Revon (le nombre des poésies venues directement de Revon est infime), encore une cinquième partie dérive de la matière de Wilhelm Gundert; Kosztolányi a pris seulement le reste de l'anglais: des textes de William George Aston, ou bien des variantes françaises de ceux-là, et en outre des variantes d'Arthur Waley, et – hypothétiquement – de celles de Basil Hall Chamberlain et de l'Américain Curtis Hidden Page. Chez Bethge, nous devons tenir compte d'une transmission répétée; il paraphrase la matière de ses antécédents allemands dans des iambes sans rimes, et chez Adler aussi, qui conserve le laconisme de Revon, mais qui transpose ses solutions dans l'expressionnisme. Par leur fidélité de contenu et de forme, Waley et Gundert sont des transmetteurs idéaux. Kosztolányi donne un caractère uniforme au matériel de ses sources multiples. Dans les tankas il vise à la concision, – c'est pourquoi il décide, au lieu de Bethge, en faveur d'Enderling, il allonge considérablement le nombre des syllabes des haïkus. Une versification prononcément iambique, les rimes à des fonctions multiples et les éléments complémentaires de la musicalité et de la clarté sont tous les instruments de l'uniformité. Ils sont souvent des adaptations "infidèles": leur intensité s'explique non seulement par la conception du monde d'Adler, mais par celle de Kosztolányi aussi. Les traductions japonaises de Kosztolányi nous fournissent non seulement une information riche, d'un haut niveau et non surpassée jusqu'aujourd'hui, mais elles se rattachent par maints fils au monde de créateur de notre poète aussi.

Hopp Lajos

A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚK TÜKRÖZŐDÉSE A LENGYEL IRODALOMBAN

A bécsi diadaltól Buda visszavívásáig, 1683–1686*

A korabeli háborús események lengyel irodalmi szemszögből történő bemutatásakor, a tárgyalat európai összefüggéseken belül különös figyelemmel kell lennünk Lengyelország törökellenes háborúban betöltött szerepére a hetvenes évektől. A Bécs ostromától Buda visszafoglalásáig, s Magyarország török uralom alóli felszabadításáig terjedő időszak tükröződése a lengyel barokk irodalomban csak a hetvenes évekre visszatekintő, török elleni küzdelmeket megörökítő irodalom folytonosságában válik teljessé. Ha ezúttal le kell mondanunk az előzmények ismertetéséről, hangsúlyozni kívánjuk az 1683 előtti évtized lengyel turcica-irodalom fejlődéstörténeti fontosságát, különös tekintettel a következő évtized törökellenes irodalmára.

Annyi mégis elmondható, hogy a török elleni küzdelmek hősi tematikájának újbóli kibontakozása a tatárok elleni (1672) és a török elleni chocimi (1673) győzelem idején kezdődött a lengyel királyság székébe emelt törökverő hetman, „kamenyiczi generális” hősiességének magasztalásával. A Zrínyi kortársaként korábban emlegetett hadvezér, a magyar korona várományosai közt is számításba vett államférfi, a Nemesi Köztársaság trónjára került III. Jan Sobieski személye és politikája kulcsfontosságú a bennünket érdeklő lengyel irodalmi források feldolgozása kapcsán. Már a bécsi diadal (1683) előtt nemzeti hőssé emelkedett („Mars Poloniae coronatus...” – „Poloniae Caesar, Dux Militiae Fortunatissimus...” – „Fulmen orientis...” – „Polonus laureatus...” – „Clipeus Christianitatis to jest Tarcza Chrzeszcijaństwa...”) – hírnevét Európa-szerte ismertté tette a királyi udvarból kisugárzó barokk latin politikai publicisztika.¹ Ezért is rendkívüli eseménynek számított Sobieski és Szelepcsényi György találkozása Morvaország fővárosában (Brno) 1683. augusztus 29-én, ahol az esztergomi érsek fényes fogadást adott a Bécs felé vonuló lengyel király tiszteletére. Ezt a napot sokan följegyezték; emlékezetes nap a királyi kalendáriumban; M. Dyakowski, M. Katski diáriumban; F. P. Dalerac, a király francia bizalmasa munkájában.² A barokk dicsőítő jelzőkkel elhalmozott, s a barokk művészetekben dicsőített nemzeti hős a bécsi győzelmet követően Európa („Atlas Europae”) és a kereszténység hőségévé („Salvator”, Mózes), megszabadítójává vált.³

*Elhangzott a Budavári Emlékbizottság és Esztergom város Tanácsa által rendezett „A magyarországi felszabadító háborúk és Európa” c. konferencián 1986. április 2-án.

¹ Konstanty Marian GÓRSKI, *Król Jan w poezji polskiej XVII wieku*, in *Pisma literackie z badań nad literaturą polską XVII i XVIII wieku*. Warszawa 1913. 1–187; Jerzy ŚLIZIŃSKI, *Jan III Sobieski w literaturze narodów Europy*. Przedmowa Jan Wimmer. Warszawa 1979. 15–49, Józef GIEROWSKI, *Historia Polski*. Warszawa 1982. 242.

² *Kalendarz Króla Jana z roku 1683*, in Józef KALLENBACH, *Czasy i ludzie*. Warszawa 1905. 346; Jan SOBIESKI, *Listy do Marysieńki*. Opr. Leszek KUKULSKI. Warszawa 1962. 500; 29 VIII 1683: ŚLIZIŃSKI, 58, 364–365; Milan ŠMERDA, *Wyprawa wiedeńska Jana Sobieskiego a kraje czeskie* in *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka Rocznik XXXV* 1980. 246, 249.

³ ŚLIZIŃSKI *i.m.* 16. 34–35, 46–49, 62, 67–68, 76, 85; Tadeusz MYŚKA, *Zwycięzca spod Wiednia król Jan III Sobieski w literaturze polskiej*. Kurier Literacko-Naukowy nr 37, dodatek do Ilustrowanego Kuriera Codziennego 11 VIII 1933, nr 252; Wojciech FIJALKOWSKI, *Gloryfikacja Jana III w sztuce czasów baroku*, in *Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego*. Acta Universitatis Wratislaviensis No 726. Ser. Historia XLVII Wrocław 1984. 19–45.

1683 szeptemberében – írja róla monográfusa, Z. Wójcik – ő volt a hosszú törökellenes magyarországi felszabadító háború legenergikusabb szószólója a haditanácsban, s túl ezen – párkányi győzelmével és Esztergom bevételével – példamutató kezdeményezője.⁴ Nem térhetünk ki a lengyel király Bécs felszabadításában és a magyarországi háború kezdetén játszott történelmi szerepének császári udvari és lengyel megítélésére vonatkozó, régi keletű polémiára.⁵

A fordulatra idézzük Sobieskinek a sorsdöntő bécsi csata másnapján a nagyvezír sátrából a királynéhoz írt levelét: „Ma megindulunk az ellenség után Magyarországra. Az elektorok (választófejedelmek) nem akarnak tőlem elmaradni. Ez rajtunk az Isten áldása, amiért dicsőség és hála legyen neki mindörökké... a szász és a bajor herceg szavukat adták nekem, hogy eljönnek velem a világ végére is... C'est une armée véritablement ressemblante (à celle), qui le grand Gofred menoit à la Terre Sainte... írok a két litvániai hetmának, akik Magyarországra mentek...”⁶ Innen küldi győzelmi jelentését XI. Ince pápának és XIV. Lajosnak, valamint figyelmeztető levelét Thökölynek, aki Sobieski tanácsához tartva magát, távolmaradt a bécsi csatától,⁷ utána pedig cseklézi táborból Korponán keresztül a Tiszáig visszahúzódva sorra indította követeit a lengyel királyhoz. Sobieski intette a kuruc vezért, ne szalassza el a megegyezést, mert a császár a török leverésével nem fog tárgyalni vele. A királyi levélíróval meg is kezdtük a tárgykörünkbe vonható különféle műfajú forrásanyag földözését.

Marcin Kątski tábornok is azt írta szept. 14-én naplójába, hogy a lengyel had másfél mérföldnyire a Duna mentén Presburg irányába indult, s a király a haddal ment.⁸ A világraszóló bécsi diadal után érthető volt, hogy a lengyelek nem kívántak visszatérni a morvaországi úton, a hadi dicsőség növelését remélték a szövetségeseikkel megindítandó magyarországi törökellenes hadjáratban. S jöllehet a haditanácsban vita folyt az ellenség üldözésének és a háború folytatásának mikéntjéről, a lengyel seregek Pozsony irányába húzódtak. Hieronim Lubomirski herceg tábori papja, a lublói Johann Kincel, volt podolini diák, akit a tábornagy tolmácsi szolgálatra magához hívatott, ezzel zárja a város fölmentésé-

⁴ KOVÁCS István, *Sobieski János híres győzelmei és balsikeres uralkodása*. Zbigniew Wójcik évfordulós monográfiájáról. Tiszatáj 1984. 33–37; Z. WÓJCIK, *Jan Sobieski*. Warszawa 1983.

⁵ A lengyelek szerint Sobieski hadi sikereire féltékeny Lipót kiáltványában kisebbiteni, elhallgatni igyekezett a király érdemeit; a császári propaganda hatására előfordult, hogy az ausztriai és német historiográfia és szépirodalom – a nemzetközi visszhangtól eltérően – lekicsinyelte Sobieski és a lengyelek szerepét; vö. Jan WIMMER, *Przedmowa*, in ŚLIZIŃSKI, *i. m.* 7 és 235, 243–244, 249–251; a 100 éves évfordulón megjelent hivatalos álláspontot képviselő történelmi munka szerint a lengyelek kizárólag saját érdekeikért harcoltak, s a szept. 12-i haditervet nem Sobieski, hanem Lotharingiai herceg dolgozta ki, s elmarasztalta a lengyel hadakat is; egyes történészek Sobieski makacsságának, s az ostromlott városból elmenekült, majd visszatérni akaró császár áldozatkészségének tulajdonítják a főparancsnoki tisztségnek a királyra ruházását. Gottfried UHLICH: *Geschichte der zweiten türkischen Belagerung Wiens, bei der hundertjährigen Gedächtnisfeier*. Wien 1783; Michał MARCZAK, *Z dawnej literatury austriackiej o odsieczy wiedeńskiej*. Kurier Literacko–Naukowy 1933. nr 37. 11; Hugo HANTSH, *Die Geschichte Österreichs*. Graz 1962. II, 49; ŚLIZIŃSKI, 258, 364–365.

⁶ *List króla Jana III do Królowej, w namiotach wezyrskich, 13 IX 1683 w nocy*. Jan Sobieski, *Listy do Marysienki*. Opr. Leszek KUKULSKI. Warszawa 1973. II, 218.

⁷ *Datum in tentorio Magni Vezirii, ad Viennam, 13-a 7-bris 1683*. Idézi a korabeli önéletríró: *Felső-Ozoróczy és Kochanóczy Ottlyk György önéletrása*. 1663–1711. *Történelmi naplók*, 1663–1719. Közli THALY Kálmán (az eredeti kéziratból). MHHS XXVII. Bp. 1875. 17–18; Zygmont ABRAHAMOWICZ, *Sobieski és Thököly*, in *A Thököly-felkelés és kora*. Szerk. BENCZÉDY László. Bp. 1983. 111–117; *Gróf Bethlen Miklós önéletrása*. Kiadta SZALAY László. Pest 1858. I. 536; *Pápai Páriz Ferenc naplója*. Kiad. KONCZ József ItK 1892. 513.

⁸ *Diariusz Wyjazdów z Krakowa pod Wiedeń Jana III. Roku 1683*. W Krakowie 1784 és új kiad. 1983. 31. „Die 14. Septembr. Nasze zaż Polskie Woysko ruzyt się z smrodów o półtory mile nad Dunaiem ku Prezborkowi y Król Imć poszedł z Woyskiem.” M. Kątski tüzértábornokra vö. GIEROWSKI, *i. m.* 228.

ről tudósító levelét szeptember 15-én: „... in Hungariam tendimus.”⁹ Szeptember közepén emlékezetes esemény történt, amely a további magyarországi fejlemények szemszögéből különösen figyelemre méltó. Az ostromlott Bécsből udvarával együtt elmenekült, majd a diadal színterére nyomban visszatért Lipót császár és a győzelem babérjait szeptember 13-án Bécs városában learató lengyel király találkozásáról van szó. „A császár már innen csupán másfél mérföldnyire hajózik a Dunán; de látom, hogy nem őszintén akar találkozni velem, s híre jár, hogy saját ünnepségére kívánna a leggyorsabban a városba menni, pour chanter le Te Deum ...”¹⁰ Erre másnap szept. 14-én került sor a választófejedelmek és más hercegek társaságában. A császár csak ezután akart találkozni a Magyarországra készülő Sobieskivel, aki feleségét, Maria Kazimierzát szept. 15-ét követő levelében tudósítja erről.

A császár és magyar király a bajor választó kíséretében érkezett, néhány tuat udvari gavallér, hivatalnok és miniszter volt vele, mögötte darabontok, előtte kürtösök, inasok s lovászok. „Képét nem írom le, mert ismerős. Pejlován ült, szemmel láthatóan spanyol paripán. Gazdagon hímzett justaucorps (testhez álló zeke) volt rajta, francia kalpag csattal és fehér s téglavörös tollakkal, zafir kapocs gyémántokkal, s úgyszintén egy spádé. Elég emberségesen üdvözöltük egymást: néhány udvarias szóval köszöntöttem latinul; ő is ezen a nyelven válaszolt eléggé udvarias módon. Egymással szemben megállva, bemutatam neki fiamat, aki hozzá közeledve, üdvözlésére meghajolt. A császár kezét sem emelte kalapjához; aminek láttára majdnem megdermedtem. Ugyanígy viselkedett az összes szenátorral és hetmánnal is, szövetségével, a herceggel, a belzi palatinus úrral szemben is. Mégsem illett másképpen (hogy a világ meg ne botránkozzék, ne érezzen kárörömöt, vagy ki ne nevéssen), éppen csak pár szót mondtam még neki; ezután megfordultam lovammal, mindketten meghajoltunk, és utamra indultam. Őt pedig a russiai palatinus kísérte a sereghez, mert ő maga így kívánta; és megszemlélte hadunkat, amely szörnyen fel volt dúlva, és hangosan panaszkodott, hogy legalább kalappal jutalmazta volna oly nagy austraďákat és veszteségüket.”¹¹ A naplóró Kątski generális szerint az „ausztariai gőg” („pycha austracka”) megsértette a hadak becsületét.¹² A császár számlájára írt kevély viselkedés egyaránt sértő volt a királyi családra, a nemesi és vitézi rendre. A szándékolt schwechati „afront” lényege, hogy a Sobieski-családra féltékeny Habsburg Lipót nem vett tudomást – a lengyel trónra vagy erdélyi fejedelemségre szán – a bécsi győzelemben atyja oldalán résztvevő Jakab királyfíró. Az „afront” politikai epizódja lényegtelen udvari etikett mozzanatként fordul elő, vagy hiányzik a császári krónikások följegyzéseiből, a lengyel szemtanúk viszont nem feledkeznek meg róla. Csak a távoli emlékiró, J. Ch. Pasek festett erről idillikus jelenetet: „Ama szerencsés győzelem után a monarchák hamarosan összetalálkoztak *ad mutuum amplexum*, Leopold a keresztény császár III. János lengyel királlyal, hogy ... milyen nagy volt az öröm, gratuláció... mily kedvesen üdvözölték a királyt, milyen hálással fogadták ezt a szolgálatot, erről majd bőven írnak a historikusok... Azután a császári és a lengyel seregek Magyarországra mentek a török üldözésére...”¹³

A Magyarországra menetel előtti állapotokról másféle kép tárul elénk Sobieski előbb idézett szeptember 17-i leveléből. „Ezután a találkozás után egyszerre minden megváltozott, mintha minket sohasem ismertek volna. Eltávoztak mellőlem a császári megbízottak, a követ, aki mindjárt a veszély múltán

⁹ J. Kincel piarista pap (megh. 1683. okt. 4-én Pozsonyban); németül, magyarul, szlovákul, lengyelül beszélt, s augusztus elején ment H. Lubomirski táborába Bécs alá. FRIEDREICH Endre, *A Thököly-kor az egykorú piarista krónikákban*. Századok 1934. (pótfüzet) 598–603.

¹⁰ *List króla Jana III do Królowej*, i. m. 1973. II, 217–218; a császár Linzbe meneküléséről, Franciscus WAGNER, *Historia Leopoldi Magni Cesaris Augusti*. Augsburg 1719. 588.

¹¹ *Listy do Marysieńki*, i. m. 1973. II, 221–222 (17 IX 1683); ŚLIZIŃSKI, i. m. 55–58, 237–238, 242; Jakub SOBIESKI, *Diarium obsidionis Viennae*. Bibl. Czart. Ms sygn. 1379. Lengyel ford. Nowy KORBUT. Warszawa 1965. III, 260; HÓMAN Bálint és SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*. IV. k. írta SZEKFŰ Gy. Bp. 1935. 207, 211.

¹² KĄTSKI, i. m. 31: „Die 15. Septembr. We Źródę Cesarz Jmć iechał do Króla Jmci, z którym powitał się na koniu w polu przed naszym Źykiem, wzaieinnie sobie powinszowali. – Obiechał potom w Źyku wszystkie Chorągwie, których nieco pycha Austracka urażęła, bo okrom Króla przed nim zgoła nie Źdiał kapelusza. – Powrócił potom do Wiednia, a Król Jmć pomknęł się o pół mile daley.”

¹³ Jan Chrysostom PASEK, *Pamiętniki*. Oprac. i wstępem opatrzył Roman POLLAK, Warszawa 1955. 353: „Poszły potem wojska cesarskie i polskie do Węgiel szukać Turków...”

úgy megváltozott, hogy senki, aki őt ezelőtt ismerte, nem ismert rá, mert nemcsak hogy fennhéjázó lett, hogy mindenkit került, de ráadásul leitta magát és arcátlanul fecsegett. Semmi élelmet nem adnak, amire a szent Atya pénzt küldött Bonwizi főtisztelendő úr kezeihez, aki Linzben maradt. A spanyol követ, aki olyannyira óhajtotta nálam az audienciát, amit megkapott, s a magánkihallgatásra helyet biztosítottak neki, most meg sem szólal... Olyanok vagyunk itt, miként a pestisesek, felénk se néz senki, bezegg a hadjárat előtt nagy sátram úgy telve volt néppel, hogy moccan sem lehetett benne... Betegeink szeméten fekszenek... sebesültjeinkről nem tudunk gondoskodni... pénzemet nem akarják elfogadni... hősi halottaink elhantolására csak a pogányok hullahalmi közt adnak lehetőséget... szeke-reimet kirabolják... lovainkat erőszakkal elveszik... a kommandáns elrendelte, hogy mától kezdve a városba lengyelt ne bocsássonak be, s megparancsolta, hogy tüzeljenek rájuk.”¹⁴ A kölcsönös bizalmatlanság légkörében megnyilvánult ellenséges érzület sejtetni engedte, hogy a lengyelség nem kívánatos vendég és szükségtelenné vált szövetséges Bécs falain kívül is. A császáriak sem feledték a király főlényes szavait, amikor az elsőprő erejű támadás előtt szent mise végeztével Sobieski röviden szólt lengyel alárendeltjeihez: „Ugyanaz az ellenség áll velünk szemben, akit Hocinnál megvertünk. Most idegen országban vagyunk, de nem idegen ügyért harcolunk. A hazánkért és a kereszténységért harcolunk, nem a császárért, hanem az Istenért harcolunk...”¹⁵ A közvetlen veszélyhelyzet elmúltával a császári hadvezetés igyekezett érvényt szerezni az 1683. április 1-i szerződésben foglaltaknak, hogy a török-ellenes hadakozásban a császár seregei Magyarországon, a lengyelek Podoliában és Moldvában harcolnak.¹⁶ A Buda megostromlására kész Sobieski növekvő katonai és politikai ambícióinak visszaszorításával csökkent ugyan az esélye a lengyel király magyarországi ügyekbe történő beavatkozásának, de a bomladozó szövetség hátráltatta Buda török alóli felszabadítását is.

A politikai és katonai nézeteltérések újabb mozzanataként hatott a király emberének szeptember 16-án történt visszaérkezése Thökölytől, ennek követe társaságában; a lengyel naplóíró a következő napon már a kuruc megbízott királyi audienciájáról számol be; s egy hét múlva Sobieski pozsonyi látogatásáról, majd ismét Thököly követének jöveteléről.¹⁷ A levéltár szeptember 28-án így ír feleségének: „Édes lelkem, Thökölyt én nem kedvelem, de nagy szánalmat érzek a magyar nemzet iránt kegyetlen megpróbáltatásai miatt.”¹⁸

Sobieski ekkor már magyar földön jár, s a Győrön át Budára futott Kara Musztafa nagyvezír nyomában a győri vár alatt találkozik egy magyar huszár regimenttel, élükön br. Esterházy János vicekapitánnyal. A lengyel tüzértábornok barátságos hangnemben ír erről a szeptember végi találkozóról. „Szerdán a felséges Király mérföldnyire megközelítette Jaworynát vagy Rab (Raab)ot; elébe kijött háromszáz magyar huszárból álló magyar Praesidium kommandánsa, Esterházy generális úr. És m...

¹⁴ *Listy do Marysieńki i m. II, 222–223; ŚLIZIŃSKI, i. m. 57–58, 235; Kalendarz Król z roku 1683, i. m. 347–358; Starhemberg tüzérparancsára, Acta Joannis III Regis Poloniae a 1683. Ed. Jerzy Franciszek KLUCZYCKI. Cracoviae 1883, 400–401; FRAKNÓI Vilmos, X. pápa és Magyarország főlzahadítása a török uralom alól. (A vatikáni levéltár diplomáciai irón alapján) Bp. 1886. 71–72.*

¹⁵ „Ten sam nieprzyjacieli – powiedział – któregośmy pobili pod Chocimiem, stoi naprzeciw nas. Jesteśmy wprawdzie w obcym kraju, ale przecież walczymy nie za obcą sprawę. Walczymy za naszą ojczyznę i za chrześcijaństwo, walczymy nie za cesarza, lecz za Boga.” *Vö. Rzeczpospolita w dobie Jana III.* Red. Adam RUTKOWSKI. Warszawa 1983. Lapszám nélkül (Odsiecz Wiednia – Wystawa).

¹⁶ WIMMER, *Przedmowa*, in ŚLIZIŃSKI, i. m. 8–9; KOVÁCS Endre, *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában*. Bp. 1973. 183.

¹⁷ Die 16. Septembr. „P. Giża powrocił od Tekielego y Poseł iego z nim.” – Die 17. „Poseł Tekielego miał u Krola Imci Audyencyę.” – Die 24. „Krol Imç w Prezburgie.” – Die 27. „Poseł Tekielego w ten dzień przyjechał do Krola Imci.” KĄTSKI, i. m. 32–34; FRAKNÓI, i. m. 73; ANGYAL Dávid, *Késmárki Thököly Imre*. 1657–1705. Bp. 1889. II, 70–77; Wacław FELCZAK, *Historia Węgier*. Wrocław–Kraków 1983. 153–154.

¹⁸ „W Tekolim. moja duszo. ja się nie kocham, ale nad narodem węgierskim mam wielkie miłosierdzie, bo są okrutnie utrapieni.” (28 IX 1683) *Listy do Marysieńki, i. m. 1962. 514 és 530, 544 is; ABRAHAMOWICZ, i. m. 111.*

ez az Esterházy régi és derék katona, és az emberei mind ugyanolyan vitézek, kiváltképpen inter alios Csáki úr, igen díszes megjelenésű magyar úr. A Király őfelségét lóról leszállva fogadták, kezét csókolta neki, majd az erődbe vezették, amelytől minket még egy oldalág választott el, de mi rajta hídon át mentünk Jaworynába...¹⁹ Innen Komárom érintésével jutottak el Párkány alá, hogy a császári hadvezetés által célul kitűzött Esztergom bevételében részt vegyenek.

A szemtanúk leírása szerint Kara Mehmed, az új budai pasa rajtaütése olyan zavart okozott, hogy a király is halálának veszedelmebe került. Számosan örökítették meg azt a tumultuózus harci jelenetet, amikor a király oldalán, a dragonyosok élén küzdő Władysław Denhoff (wojewoda pomorski) palatinus október 7-én elesett az első párkányi csatában. Sobieski személyes tónusú, szomorú hangulatú levelében számol be a királynénak a történekről, tisztjeinek, vitézeinek s az általa nagybecsült főúri fegyvertárs hősi haláláról.²⁰ A háborúban edzett Kątski generális tolla elnehezül, amikor erről ír; számosat megnevez az elesettek közül, elsőként a palatinust, Siemanowski és Kalinowski huszár főhadnagyokat, s másokat; főképpen a dragonyosokban esett nagy károkat és bátor tisztjeiket sajnálja.²¹ A bécsi győzelmet követő egy hónapon belüli első rosszul végződött összecsapás riadalmat keltett a lengyel hadak között, „többen ajánlották királyuknak, térjenek vissza hazájukba, s ne ont-sák vérüket idegen földért”.²² Pásek később, a szerencsétlen ütközet résztvevőinek elbeszélései alapján adja elő a pomerániai palatinus megrendítő halálának mozzanatait, hozzáfűzve, hogy két nap múlva, a második párkányi győztes csatában az egyesült lengyel és császári seregek dicsőséggel övezték az elesettek emlékét.²³ A közeli élmény hatása alatt készült az a két „relatio”, amelynek szerzői Denhoff környezetéből tudósítják a gdanskiakat palatinusuk halálának színteréről és körülményeiről.²⁴ Az alkalmanként személyesre váltó hangnem, s érzelmi elemekkel telített prózastílus a legfőbb irodalmi értéke a háború tragikus napjait idéző emberi megnyilatkozásoknak. Erről tanúskodnak a Párkány és Esztergom körüli harcok más művészeti emlékei is.²⁵ Sobieski lelkesült sorokat írt a törökellenes küzdelem lángelkű apostolának tartott Marco d'Aviano kapucinus barátának: „... nem szabad fel-

¹⁹ KĄTSKI, *i. m.* 35: Die 29. Septembr. – 39: Die 2. Octobr. Sobieski Komáromba érkezik.

²⁰ Sobieski, *Listy do Marysieńki*, *i. m.* 1962, 554, 556 (okt. 10; 558, 570 (okt. 21); J. WIMMER, *Tradycje wojskowe rodu Sobieskich*, in *Slaski Kwartalnik Historyczny* Sobótka 1980, 159; Wacław ODYNIĘC, *Władysław Denhoff – rzecz o żołnierskim honorze*. Studia... Acta... 1984, 235–244.

²¹ „Opisywać particularitates tej potrzeby nie chce się piórem.. Nobilita Clades śmiercią wielkiew Człowieka, Wojewody Pomorskiego; Poruczników Husarskich, P. Siemianowskiego i Kalinowskiego, i innych. Największa jednak szkoda w Dragoniach, z którymi nie mało Officjerów godnych nieśmierci wawy poległo.” *Diarius...* *i. m.* 1983. 41; ODYNIĘC, *i. m.* 241.

²² MESZLÉNYI Antal, *Buda felszabadítása 1686*. Bp. 1936. 84.

²³ J. Ch. PASEK, *Pamiętniki Wstępem i objaśnieniami opatrzył W. Czapliński*. Wrocław 1979.

²⁴ 546–548; KĄTSKI, *i. m.* 41–42.

²⁵ 24 ODYNIĘC, *i. m.* 243; Wojewodzkie Archiwum Państwowe Gdańsk DZ. 300 R/Kk 8, k. 63 és k. 67 (Krakkó október 20.).

²⁶ 25 Bitwa pod Parkanami, Pandolfo Reschi ok. 1684 (Muzeum Narodowe, Varsó); Bitwa pod Parkanami (Ismeretlen festő műve, Muzeum Wojska Polskiego, Varsó); ugyanitt M. Altomonte olajfestménye is; Bitwa pod Parkanami, 1683. Rézmetszet (Muzeum Czartoryskich, Krakkó); Párkány ostroma, 1683. Rézmetszet és karc (Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.); Párkány ostroma Sobieski lovasképével. J. U. Kraus rézmetszete J. J. Waldmann rajza után (MNM, Bp.); Lengyelek bevonulása Esztergomba. Olajfestmény (Muzeum Narodowe, Krakkó); M. Altomonte Sobieski udvari festőjének „Żółkiew plébániatemplomában festett nagy vásznai (1945-ig még láthatók voltak) Odsiecz Wiednia i Bitwa pod Ostrzychoniem – Bécs ostromát és Esztergom bevételét ábrázolják. Fennmaradtak rajzai, a két kép elkészítésével kapcsolatos vázlatok.” Mariusz KARPOWICZ, *Sztuka Warszawy czasów Lubomirskich*, in *St. H. Lubomirski, pisarz, polityk, mecenas*. Pod red. Wandy ROSZKOWSKIEJ. Wrocław–Warszawa 1982. 84; uő. *Polskie itinerarium Marcina Altomontego*. Rocznik Historii Sztuki 1966. t. 6. 97–159.

hagynunk a harccal és az imádsággal; nekünk Budát, a háborús dicsőség központját kell megrohamoznunk, mert csak ez fogja az ellenség gőgjét végleg megtörni.”²⁶

Az útirány azonban Esztergom volt, s míg odaértek újra feltűntek Thököly biztosai, ezúttal olyan tapasztalt kuruc diplomaták, mint Absolon Dániel és Gerhard György, élükön gr. Homonnai Zsigmonddal.²⁷ Sobieskinek ezért is, meg katonai hadászati kérdésekben is állandó vitái voltak Esztergom alatt Lotharingiai Károly császári fővezérrel. Mégis 1683. október 21-én az esztergomi táborból fennkölt szavakkal írja feleségének: „Kedves nekem az élet az Isten, a kereszténység és a haza szolgálatában, kedves az én drága szívemnek, gyermekeimnek, rokonaimnak és barátainknak; de a becület („honor”) is, amelyen az egész kor erkölce nyugszik, kedves kell hogy legyen...”²⁸ Az egy hetes ostrom után október 27-én bekövetkezett Esztergom megvétele volt a szövetséges csapatok Sobieski részvételével elért győzelmi sorozatának ezévi betetőzése. Az esztergomi „Te Deum...” ünnepi hangulatát azonban disszonáns hangok zavarták. Erre utal Sobieski a győzelem napján a királynéhoz írt levelében, amikor Károly herceg Thököly követeivel szembeni elutasító, fagyos magatartásáról is szól.²⁹

Amíg a bécsi ostrom előtt a császári diplomácia kényszerből hajlandónak mutatkozott a lengyel király közvetítő szándékának elfogadására, a győzelmi fordulatot követően, Párkány és Esztergom megvétele után, a császári hadvezetőség már nem nézte jó szemmel Thököly követeinek feltűnését Sobieski mozgó főhadiszállásán. A király még mindig hajlott a közvetítésre, ami a megváltozott körülményeket tekintve, a kuruc magyaroknak kedvezett. De a győztes császári generálisok elzárkóztak a tárgyalások újakezdése elől. A naplóíró lengyel tűzértábornok az eredménytelenül végződő találkozó napján tömören összegezi: „Tanácskozás volt Thököly dolgáról, akivel a Császáriak nem akartak semmiféle szerződésre lépni, amint ezt kijelentette a Lotharyngiai herceg és Starhemberg generális, aki a tanácskozás után elbúcsúzott király őfelségétől és elindult Bécs felé.”³⁰ November 5-én Lotharingiai Károly ipolysági főhadiszállásán nem volt hajlandó szóba állni a lengyel királyi tanácsosok kíséretében érkező Thököly-követséggel. A császári megbízottak – jelentéstétel végett – kérték a királytól a javasolt föltételek átadását. Mire a lengyel udvari főemberek tiltakoztak az eljárás ellen, hangoztatva, hogy uralok nem minisztere a császárnak, hanem egy független ország királya. A föltételek elutasítása egyet jelentett Sobieski békeközvetítésének, mint illetéktelen beavatkozási kísérletnek visszautasításával.³¹ Thököly ugyanis a császár és magyar király lázadó alattvalója, vele alkotmányjogi vitát nem folytat, s ebben külső hatalom nem közvetíthet. Nem sikerült a lengyel hadak magyarországi téli szállásának biztosítása sem, hiszen a kijelölt körzeteket Thököly csapatai pusztították. Sobieski a körülményeket mérlegelve, elhatározta, hogy seregével északkeleti irányban visszahúzódva, hazatér. Útján magyar és

²⁶ Sobieski levelének több kiadása is van; *Lettera et Relatione scritta dalla Maesta del Re di Polonia al padre Marco d'Aviano Cappuccino in Vienna*. Venetia et Napoli 1683; *Copia di lettera scritta...* Venetia 1683; KOSSÁNYI Béla, *A Báthory Sobieski emlékkiállítás katalógusa*. Bp. 1933. 136–137. nr 269–270; MESZLÉNYI, i. m. 85; KELENYI B. Ottó, *Budai impresszumok nyomtatványok 1688–1708*. Klny. Főv. Szabó E. K. Évkönyve III. k. 1933. Bp. 1933. 10, 15.

²⁷ KAŤSKI, i. m. 50: Die 13. Octobr. „Pořowie od Tekielego Graff Humena y inni do Krola Imci przyiechali.” Vő. még Thököly „Serenissima Regia Maiestatis Domine Clementissime! ... Datum ex Castris ad Paloita sitis die 13. Octobris 1683.” Autográf aláírás: „Servus humillimus Emerico Thököly.” *Acta za Jana III*. 1681–1693. Bibl. Czart. Sygn. 428. Fol. pag. 554, nr 163–164; SZEKFŰ, i. m. IV, 210–211; KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp. 1976. 26.

²⁸ *List króla Jana do Królowej*, 21 X 1683. *Listy do Marysieńki*, i. m. 1962. 570.

²⁹ ABRAHAMOWICZ, i. m. 115; Esztergom megvételéről. PÁPAI, i. m. 513.

³⁰ KAŤSKI, i. m. 57: Die 29. Octobr. „Consilium byřo strony Thekielego z ktorym w řadne traktaty wehodzić nie-chcieli Cesarscy tak Xięę Lotharyński tak General Staremberg deklarował, ktory post Consilium poęegnař Króla Imci odieźdźaię do Wiednia.”

³¹ KAŤSKI, i. m. 50–56. FRAKNÓI, i. m. 73–77; MESZLÉNYI, i. m. 85–86; KOVÁCS, i. m. 1973. 184; Thököly követeinek megbízólevelére vő. Bibl. Czart. Sygn. IV. 428; és ANGYAL, i. m. II, 79–80–85; *Acta Historica Res Gestas Poloniae illustrantia*, vol. VI. *Acta Regis Johannis III. ad res anni 1683*. Ed. F. KLUCZYCKI I K. WALISZEWSKI. Cracovia 1883. 485–487, 493, 523, 527–528, 540; ABRAHAMOWICZ, i. m. 115.

lengyel krónikások kísérik: „A lengyel király penig a harc után Felső-Magyarországon által, a rettenetes praedával, s nyereséggel Lengyelországban általmegyen s nagy pompával Krakkóban beérkezik.³² Sobieski Krakkóba menet 1683 őszén a borsodmegyei Szendrő várában szállt meg. A várórség parancsnoka, Gvadányi (Guadagni) Sándor látta vendégül a királyt és fiát, s a kíséretükben levő lengyel tanácsosokat és tábornokokat.³³ Ottlyk György büszkén ecseteli a Kassáig és Eperjesig húzódó harcokat, „az hol a kuruczok elég kárt tettek lengyelekben, gyakran kicsapván, oldalt és hátul őket sokat vágták, és fogtak benne”. Amikor pedig a lengyelek megszállták Eperjes környékét, s a király „per accordam” megadásra szólította föl a kuruczokat, Ottlyk, aki Thököly udvari lovas karabélyos testőrezredének ezredese volt, dicsekvően írja: „Mindennap kijártam katonákkal és lengyelekben sok kárt tettem; annyi rabot hoztam be városba, hogy minden városi embernek lengyel szolgája volt, mezőkben penig bőven heverték a lengyel testek; az mint híre volt, hogy csak in transenna is 13 vármegyében, 15 ezer lengyele elveszett. Eperjes alúl lengyel király Szeben alá ment, kit is erőtlensége miatt mindjárt megvívé, és maga praesidiumát bennhagyá. Hadaival penig elment Szepességre Lublóra, és onnan Lengyelországba.”³⁴ A fennmaradt dokumentumok arra mutatnak, hogy Sobieski nem tanúsított ellenséges indulatot a lakossággal szemben, de keményen üldözte az észak-magyarországi részekben átvonuló seregét csipdeső-támadó portyázó kuruc csapatokat. Földidézhetők Sobieski levelét Mária királynénak, valamint János király parancsát Magyarországon átvonuló hadainak parancsnokaihoz.³⁵ Közben az ősz folyamán utoljára próbálkozott Thököly követsége a királyi „mediáció és pártfogás” ügyében.³⁶ Éppen november 11-én írta a király a királynénak, hogy „szegény Thököly” Munkácsra menekült, és „csaknem mindenki elfordult már tőle”. Sobieski a hajthatatlan ellenfelek között nem tudott semmit elérni; szomorú tapasztalatait így összegzi december 6-i levelében: „Leírhatatlan, mekkorát csalódtam a császárhoz és Thökölybe vetett reményeimben...”³⁷ December 7-i levelében mégis a Thökölyvel történő tárgyalásos egyezséget ajánlotta Lipót császárnak. A lengyel király kíséretével és hadai nagyobb részével december 13-án kelt át a határon, és több mint négy hónapi távollét után karácsonykor érkezett vissza krakkói udvarába.

Sobieski „in persona” részvétele a bécsi diadalban és a magyarországi felszabadító háború eddigi

³² *Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja* Az eredeti kéziratból közli KAZINCZY Gábor. Pest 1852. 144; számos írás maradt fenn erről a viszontagságos útról, köztük sárosi és szepesi krónikák; a podolini Kraus Mihály (1628–1703) *Historia provinciae Scholarum Piarum Poloniae* c. kéziratosa krónikája (Bp. Piarista It.) a bécsi, párkányi, esztergomi események leírását (amely lengyel történetírók munkáin alapszik) a lengyel hadak felvidéki keserves visszavonulásával folytatja (660–662 és 663–670); FRIEDREICH, i. m. 592; PASEK, i. m. 1955. 359–260–271–273.

³³ Sobieski vendéglátóját 1686 tavaszán grófi rangra emelte, s a király engedélyével Gvadányi a lengyel fehér sast is címerébe foglalta. BOROVSZKY Samu; *Szendrő vára*. Bp. 1908. ÉTT XXII, 2. sz. 27.

³⁴ OTTLYK, i. m. 17–21; ír még az Ungvár körüli harcokról és a lengyelektől nyert zászlókról, i. m. 22–23.

³⁵ KOVÁCS, i. m. 1973. 183–184: „Ez a nemzet szüntelenül Istenhez fordul, a mi védelmünk alá helyezi magát, belénk veti minden reményét – s ezért öldössük őket? Még hozzá azokat, akik bennünket eltartanak és eltartani fognak? ... szigorúan meghagytam ..., hogy a szegény embereknek hagyjanak békét...” – utal a fegyelmezetlen litván csapatok garázdálkodására. Sobieski novemberi hadparancsa is fennmaradt (Bp. OL Múzeumi törzsanyag). ZÁVODSZKY Levente, *Szobieczi litvánjai a kuruc Trencsén megyében*. Hadtört. Közl. 1915, 175–187.

³⁶ KĄTSKI, i. m. 62: Die 11, 12, 13. Novembr. „Od Thekielego. Znowu przyiechali kommissarze o medycyę y protekcę cupplikaęc krolowi Imci.” A nádor Lipótnál és Sobieskinél is tiltakozott lépései ellen; IVÁNYI Emma, *Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között*. in *A Thököly-felkelés és kora* i. m. 1983. 146 (Esterházy Pál irataiból).

³⁷ ABRAHAMOWICZ, i. m. 115; FRAKNÓI, i. m. 77–79 (Buonvisi és Sobieski levelezéséről is); KLUCZYCKI, i. m. 561–566; BALANYI György, *A Szentcsék és a magyarság szerepe Budavár visszafoglalásában*. Katholikum Szemle 1937. 541–549; VANYÓ Tihamér, *Relationes Nuntiorum Apostolicorum Vindobonensium de Regno Hungariae 1666–1683*. Pannonhalma (Pannonhalmi Főiskola könyvei) III, 108.

szakaszában tartalmi s szemléleti vonatkozásban egyaránt érzékelhető a korabeli eseményeket tükröző lengyel irodalomban. Távozsása kihat a magyarországi felszabadító háború lengyelországi visszhangjának intenzitására, tematikájának alakulására.

*

A nyolcvanas években a lengyel kéziratoss és nyomtatott forrásanyag rétegződése hasonló a többi európai irodalmi források rétegeihez. Ismeretes, hogy a nemzetközi eseményeket nyomon követő európai sajtó nemcsak a hírközlés, hanem a publicisztika befolyásoló eszköze is volt. Lengyelországban ezidőtájt még nem létezett hazai sajtó, amely tájékoztatott volna a törökellenes háborúk fejleményeiről. Csupán egyes külföldi sajtótermékek, ausztriai, német, holland, olasz s francia újságok³⁸ bécsi és magyarországi beszámolóit olvashatták. A lengyelországi újság sajátos típusa ekkor az ún. „gazeta pisana” („gazety pisane”), a kéziratoss vagy „írott újság” volt. A nem nyomtatott újság nemcsak szűkebb udvari s magnás körökben, hanem a nemesség és patricius polgárság köreiből is elterjedtnek mondható. A nyolcvanas évektől Krakkótól s Lwowtól Varsóig és Torunig szinte minden nemzetközi híreket hozó „írott újság” foglalkozott a magyarországi kuruc fölkelés, illetve a törökellenes háborúk eseményeivel. Forrásaik között meghatározó a bécsi és a római sajtó szemléleti hatása. Általában elmondható, hogy Thökölyről és híveiről, akiket „rebelliseknek” és „a császár hálátlan alattvalóinak” neveznek, s a török szövetség következtében Lengyelországra is veszélyesnek tartanak, elítélő hangon szólnak; a győzelmekről együttérző keresztényi lelkesedéssel számolnak be.³⁹

A nyomtatott sajtót alkalmi nyomtatványok, bel- és külföldön terjesztett röpiratok pótolták. Sobieski egynehány levele is közéjük tartozik. „Ez a levél a legjobb újság, amelyből az egész világon újságot csináltak, megírva, „que c'est la lettre du Roi à la Reine...” – írja a nyilvánosságra kerülés tudatában a királyi levélíró feleségének szánt szeptember 13-i híressé vált levelében.⁴⁰ Kinyomtaták Lipót császárnak címzett december 7-i levelét is, amelyben a Thökölyvel való megegyezést ajánlja; Sobieski kancellárjának 1684. január 10-én Thökölyhöz intézett levelének különkiadása is politikai célt szolgált. A röpirat azt veti Thököly szemére, hogy nem vette komolyan Sobieski közvetítési kísérletét, továbbá sérelmezi, hogy a kurucok portyázó hadai kárt tesznek a téli kvártélyba húzódó maradék lengyelekben. Az ingerült levélíró fenyegető hangja valódi helyzetre utal, de olyan vádak cáfolására is szolgál, mintha a lengyel politika túl engedékeny volna a pogány török szövetségével szemben.⁴¹

Az alkalmi röpiratok között fordítások is előfordulnak, mint például a bécsi ostromról és a győztes napról tudósító *Relacja walnego od Turków oblężenia Wiednia roku Pańskiego 1683*. A néhány levélből álló rövidített *Relacja...* szerzőjének a császári kancellária valamelyik irnokát tartják. Sobieski kiról a lengyelek számára megfelelő méltató hangnemből emlékezik meg. Rövidre fogott bevezetőjében a magyaroknak a keresztény császár elleni rebellióját a hódító muzulmánok terjeszkedésétől töröknek a Lengyel Korona területeibe maró harapásai után a „Keresztény Császárság” elleni hadjáratával hozza összefüggésbe. Elmondja, hogy a magyarok a Jagelló-dinasztia kihalása után

³⁸ KELÉNYI B. Ottó, *A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében*, in *Tanulmányok Budapest múltjából*. Szerk. NÉMETHY Károly és BUDÓ Jusztin. Bp. 1936. V, 60–62; KÖPECZI, i. m. 31–52–68.

³⁹ Pl. WAP Tor. II, XIV, 39, k. 48: gazeta pisana z Warszawy z 8 VIII 1681. Ez a toruni gyűjtemény más (Niemirowa, Piotrkowa, Kraków, Jaworowa, Wiedeń s „gazety pisane z terenów cesarstwa, etc. Toruń) helyről keltezett „írott újságokat” is tartalmaz. H. Piskorska: *Materiały do dziejów Jana III Sobieskiego w Archiwum m. Torunia*. Rozčníki Historyczne Poznań 1938. R.14. 120–123; J. ŁANKAU, *Prasa staropolska na tle rozwoju prasy w Europie 1513–1729*. Kraków 1960; Kazimierz MALISZEWSKI, *Problematyka turecka w polskich gazetach pisanych w czasach panowania Jana III Sobieskiego*, in *Studia...* Acta... 1984. 97–105, 109.

⁴⁰ *Sobieski, Listy do Marysieńki*, i. m. 1973, II, 218; már 1683-ban számos nyelven megjelent nyomtatásban, ŚLIZIŃSKI, i. m. 53; Julian KRZYŻANOWSKI, *Historia literatury polskiej*. Warszawa 1966. 369–371.

⁴¹ KÖPECZI, i. m. 241.

szári hatalom alá kerülve, régóta lázadoztak a császár ellen. Ennek okai között főleg említi: úgy érzik, hogy idegen uralom nehezedik rájuk, s országukban az idegenek a kormányzások haszonélvezői, míg ők megvetett s gyűlölt alattvalók a császári udvarban; a házasságok és hozományok családi ügyeibe is beleszól a császári mandátum, beleértve a párválasztás és pénzbeli dolgok külföldi vonatkozásait is; a harmadik, hogy a császár a kálvinisták által megszerzett templomokat, egyházi javakat, joghatóságot, kiváltságot, mindenféle jogelsőbséget visszavett. Mindezzért s más egyebekért a magyarok feltámadtak a császár, saját királyuk ellen, s a Porta védnöksége alatt Bécs alá vezették a törököt.⁴² A rebellesek vezéréről. Thökölyről egy bécsi kém augusztus közepi jelentése kapcsán írja, hogy Pozsony alól visszazsorították; másik híre, hogy Sobieski lengyel király hadai élén az ostromlott főváros segítségére siet.⁴³

A *Relacio* végén a győzelmet követő második napon a Sobieskihez küldött császári követ jelentésére hivatkozva írja többek között: „Ugyanez a követ előadta a fölséges császárnak, hogy a király a török vezíri sátorban talált, magyar uraktól a nagyvezírnek írt leveleket mutatott és olvasott föl, amelyekben szerencsét és további sikereket kívántak neki.” Szeptember 15-én a császár és a király találkozásáról szólva, nem említi a más lengyel forrásokban szemtanúk által följegyzett kínos incidenst, s a katonai szemle mozzanatával be is fejezi. Az utolsó két mondat talán már a fordító tollát dicséri, mivel más ausztriai s német szövegekhez képest túlzó hévvel magasztalja a halhatatlan Sobieski győzelmét és a lengyelek vitézségét, s végső óhaja, „hogy Isten és a szent hit dicsőségére örökké tündököljön a lengyel haza és az arany szabadság”.⁴⁴ Szintén lefordították lengyelre Johann Peter Völckeren diáriumát: *Vienna a Turcis obsessa a Christianis eliberata sive Diarium Obsidionis Viennensis* című E. R. Starhembergnek ajánlott munkáját. A Śliziński által császári történetírónak tartott szerző, a magyarországi ügyekben tájékozott publicista, azelőtt Frankfurt am Mainben volt holland rezidens. A diáriumról mintha a keresztény szolidaritás erősítése jegyében mentegetné Thököly és Apafi erdélyi fejedelem törökellenes háborúban tanúsított magatartását.⁴⁵

Egy másik rétege a bécsi ostrommal kapcsolatos, meglehetősen vegyes irodalmi szintű kéziratok barokk politikai költészet.⁴⁶ Sok lengyel szerző örökölte meg latinul a hetvenes, nyolcvanas évek háborús eseményeit, de rutinos verselményeik általában nem vagy csekély irodalmi értékűek.⁴⁷ Szemléletében eltérő jelenség a sajátos hangú korabeli gdanski német s latin nyelvű barokk költészet. A túlnyomórészt protestáns, elsősorban luteránus lakosságú északi város alkalmi költői közül számosan írtak szokványos dicsőítő verset és orációt a chocimi törökverő, s az új lengyel király tiszteletére. Megszólaltak a bécsi győzelem után is, jóllehet a császár türelmetlen, protestánsellenes valláspolitikáját ellenző Dancka városának lakossága aggodalommal vette tudomásul Sobieski és Lipót szövetségét.⁴⁸ Az emlékiró Pasek, aki a bécsi ostrom és azt követő harcok idején a városban tartózkodott, a törökkel szövetséges kuruc vezért a katolicizmus ellenségének tartotta, saját szemével látta, hogy

1016 A hely és év nélkül Varsóban megjelent *Relacja... 1683 végén vagy 1684 elején került forgalomba Ossolineum* syn. XVII–14019.) Az unikum teljesebb verziója, *Diariusz całego oblężenia wiedeńskiego od Turków... a Pamiętnik Warszawski* hasábjain jelent meg 1809-ben. Vö. *Relacja walnego od Turków oblężenia Wiednia roku Pańskiego 1683*. Wydaw. komentarzem i postawiem opatrzyły Lubomir W. DZICHA. Wrocław 1983, 5–6.

⁴³ *Relacja... i. m. 12.*

⁴⁴ *I. m. 21.* „Daj Boże, żeby ta żarliwość, odwaga, męstwo i dzielność w Koronie Polskiej za honor Boski, za wiarę świętą, za calość Ojczyzny polskiej, za złą wolność śiekowała.”

⁴⁵ Petrus VALCKEREN (Johann Peter Völckeren): *Diarium... Bécs 1683, 163*; a latin diarium bruxelles-i kiadása 1684-ben, német fordítása is ekkor Linzben jelent meg; olasz, angol, francia fordítása is megjelent; ŚLIZIŃSKI, *i. m. 237*; KŐPECZI, *i. m. 232-234, 240.*

⁴⁶ ŚLIZIŃSKI, 73–74; Juliusz NOWAK-DŁUŻEWSKI, *Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej XVI–XVIII w.* Warszawa 1966. 66–67.

⁴⁷ ŚLIZIŃSKI, 68.

⁴⁸ ŚLIZIŃSKI, 258–266–281; a gdanski német költészet későbbi kritikusa éppen azt kifogásolja bennük, hogy a bécsi győzelem kapcsán tévesen tartják Sobieskit a legnagyobb hősnak és a kereszténység megmentőjének. Herbert HERTEL, *Die Danziger Gelegenheitsdichtung der Barockzeit*, in *Danziger Barockdichtung*. Herausg. Heinz KINDERMANN. Leipzig 1939. 206.

drága pénzen árulják Thököly képeit a templomok körül, s Thökölyért imádkoznak.⁴⁹ A korabeli latin panegyrikus prózában is szép számmal akadnak nyomtatott retorikus írások, de kevés irodalmi értéku található köztük, listájuk ma sem teljes.⁵⁰

A lengyel királyi udvarban foglalkoztatott művészek, írók, költők, titkárok, udvari festők és historikusok közül többen megfordultak magyar földön Sobieski kíséretében. „Midőn a király erre a hadjáratra készülődött – emlékezik vissza Pasek – oly kívánság ébredt minden emberben, hogy bár csak mielőbb, a leggyorsabban, mint a madár odarepülhetne. Ez már az eljövendő szerencse jele volt; a király maga is olyan ábránddal indult el, mint aki bizonyos és kétségtelen győzelemre számított, mert historikusokat, aretalógusokat (panegyristákat) vitt magával, hogy saját és a lengyel nemzet dolgait megírják és dicsőségét hirdessék. Kochowskit sem más elképzelés miatt hívta a háborúba, hanem hogy körülnézzen és méltóképpen megírja a győzelem történetét.”⁵¹ A barokk prózaíró, költő és „historiographus privilegiatus” eleget tett királya óhajának. *Commentarius belli adversus Turcas ad Viennam et in Hungariam* már a következő évben megjelent Krakkóban, sőt ennek egyszerű verses formában készült lengyel epikus változata is: *Dzieło Boskie albo pieśni Wiednia wybawionego i innszych transakcji wojny tureckiej w r. 1683 szczęśliwie rozczętej*.⁵²

Wespazjan Kochowski lengyel udvari historikus munkája részben átélte bécsi és a magyarországi hadjárat személyes élményei, másrészt különféle korabeli források, köztük a császári udvari historiográfia szellemében a magyarokról terjesztett írások ismerete alapján készült. Az ország leírásakor, Pannonia tájainak s a Duna-menti részek lakóinak jellemzésekor például olyan régóta ismételt célatos politikai közhelyeket alkalmaz, hogy a magyarokra „természetüknek fogva” jellemző: „hitzegők és állhatatlanok uralkodóikkal szemben”, különösen Habsburg királyaikkal szemben. De említi a magyarok vitézkedését a császári hadseregben. Thökölyt a keresztényesség ellenségeként mutatja be, aki a török szövetségeseként hazáját is romlásba vitte. Ám tévesen állítja, hogy Lipót császár az északeleti részek kormányzatát fejedelmi címmel Thökölyre bízta volna. Abban, hogy a kuruc főkelők sérelmeit is tárgyyszerűen felsorolja, számos tényező közrejátszhatott; többször tanúja lehetett a király magyarországi főhadiszállásán Thököly követei érkezésének, s a közvetítésre vállalkozó király mellett, mint udvari történétíró, tájékozott volt a korabeli politikai irodalomban. Sobieski közvetítő kísérleteinek sikertelenségéért csak Thökölyt marasztalja el, a császár magatartásáról és a bécsi diplomácia lépéseiről nem tesz említést, pedig Sobieskinek ezzel kapcsolatosan is voltak tapasztalatai és fenntartásai. S mivel Bécsben azt is rossz néven vették, hogy a főváros felszabadítása után és a magyarországi hadmozdulatok idején a lengyel király egyáltalán újra fogadta a kurucok követtségét, Kochowski elhatározta a lengyel politikát Thökölytől. Szerinte királya átlátott a vele alkudozó kuruc vezér manőverein, s közvetítése azért nem járt sikerrel, mert Thököly nem akart elszakadni a Portától.⁵³ A sandomierzi katolikus nemes, aki az „özönvíz” idején kopjával kezében s Lengyelország patrónája szűzmáriás; zászlaja alatt küzdött az idegen vallású svédek és erdélyiek ellen, az eretneknek bélyegzett Thököly s követői iránt türelmetlen színezetű ellenreformációs beállítottsága miatt sem tudott olyan realpolitikai álláspontot képviselni, mint királyi megbízója. Nyomatásban terjedt népszerű munkájának hőse Sobieski, akinek haditetteit leírja és megéneкли egészen észak-magyarországi viszontagságos hazatéréséig.

Más műfajba tartozik M. Dyakowski lengyel királyi komornik sokáig kéziratban maradt udvari *diáriuma*. A történeti és személyes részletekben kedélyes elbeszélőnek mutatkozó naplóíró legjót

⁴⁹ Jan Chryzostom PASEK, *Pamiętniki*. Oprac. Roman POLLAK. Warszawa 1963. 373; ŚLIZIŃSKI, 64.

⁵⁰ ŚLIZIŃSKI, 68–69, 74.

⁵¹ PASEK, *Pamiętniki*, i. m. 1963. 375. „I Kochowskiego nie inszą intencją na tę inwitował wojnę, tylko żeby przypatrzeć się i umiał condigne opisać zwycięstwo.” ŚLIZIŃSKI, i. m. 59.

⁵² *Cracoviae 1684; Hungarica*. Ungarn betreffende im auslande Gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander APPONYI. München 1927. Bd. IV, 177, 400; ŚLIZIŃSKI, i. m. 59–60; Stanisław WINDAKIEWICZ, *Epika polska*. Kraków 1939. 52; uő: *Poezja ziemiańska*. Kraków 1938. 121–133.

⁵³ KŐPECZI, i. m. 240–241; W. KOCHOWSKI (1633–1700) „historiograf jego królewskiej mości”, KRZYŻANOWSKI, i. m. 353–358.

lapjai az emlékiró Pasek anekdotikus prózai előadására emlékeztetnek. Belső udvari emberként járatos volt politikai, diplomáciai, katonai ügyekben, s olyan vélemények és események tanúja lehetett, amelyekről más korabeli krónikások nem tudósítanak. Thökölyt is emlegeti, s magyar földön járva, a párkányi és esztergomi napokat is, a királya közelében átélte őszi hónapok élményeit.⁵⁴

„A bécsi diadalt követő években Sobieski csillaga halványulni kezdett...”⁵⁵ – amihez a Szent Liga tagjaként vívott sikertelen moldvai hadjáratok hatása, de a bécsi propaganda is hozzájárult, mindinkább a császár személyét tolvaj előtérbe, aki Buda felszabadításának nemzetközi ünneplésével teljessé vált: Leopoldus a „Mars orientalis et occidentalis”.⁵⁶

Az Európát újra betöltő győzelmi visszhangot a lengyel királyság templomaiban is, Czeszochowában és Krakkóban egyaránt a „Te Deum laudamus...” hálaadó éneke kíséri. Ami az irodalmi visszhangot illeti, a korábbiakhoz viszonyítva mérsékeltébb. A keresztényi együttérzést kifejező híradások és tudósítások szintjén túlemelkedő szokványos retorikus panegyrikus írások száma a bécsi győzelmi alkalomhoz fűződő irodalomhoz képest csökkenő tendenciát mutat. Olyan szintű irodalmi megnyilatkozást, amilyen például Kochowski, Pasek vagy korábban Waclaw Potocki művei voltak, eddig nem sikerült fölfedezni köztük. Az alábbi, a keresztényi szolidaritás mellett a Habsburg-ház dicsőségét zengő nyomtatvány hangja nem mondható, hogy jellemző volna a lengyel királyi udvar légkörében keletkezett költői és prózai írásokra.

Andrzej Stanisław Bukowski (†1709) krakkói kanonok, az egyetem geometria professzora, divatos panegyrikus retorikával dicséri az „igen felséges ausztriai házat” (Augustissima Domus Austriaca). A prózai „panegyricus” tudós szerzője megvetéssel szól a „rebellisekről”, akik „gyűlölettől” („invidia”) vezetettén, a török táborába sodródtak. Ismert magyarellenes klisékkel díszített, retorikus szárnyalású üdvözlő beszéde I. József Pozsonyban (1687. dec. 9.) örökös magyar királlyá történt koronázását ünnepli. Visszatekint az egy esztendeje, Buda visszafoglalásával elkezdődött felszabadító háborúra, a török uralom visszahúzóására. A fennhéjázó ellenség a mélybe sodródik, mint leomló sziklák a hegycsúcsokról. Az egykor félelmetes „tráciai Mars” zajló hullámokba merülve, életéért remeg. „Az a bizánci sárkány, amely égő lehelletével a vele szomszédos földek népeit a halálba akarta hurcolni, most a legfelségesebb császári sasok körmei közt gyötrődik, s azokban a habokban, ahol azelőtt tanyázott, nyomorultan nyög. Ez a királyságokra éhező falánk szörnyeteg, mely azelőtt követelőzően és bűnös esztelenséggel a vele határos tartományokra szomjazott, immár, ha szomjazik, saját gonosz vérért issza.” A krakkói nyomtatvány lelkes szerzője szerencsét kíván (az ekkor kilenc éves) I. Józsefnek, aki nagy s nemes lükületével „régii állapotába és egykori megbecsült voltába” („in pristinum erigere statum, et in primam ducere aestimationem”) akarja vezetni Magyarországot; szerencsét kíván az országnak is, amelynek ez a férfiú lesz királya. S befejezésül a felszabadított dunai tájat, a pogány török uralomtól megmentett ősi fővárost, Budát is aposztrofálja.⁵⁷ A. Buchowski panegyrikus orációja

⁵⁴ *Diarzusz wiedeńskiej okazji roku 1683, opisał Mikołaj Dyakowski, pokojowiec króla Jana III.* Első kiad. Piszczółka Krakowska 1821. t. 3. Wyd. J. U. NIEMCEWICZ, *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce.* Puławy 1830, t. V. – Mikołaja DYAKOWSKIEGO, *Dyariusz wiedeńskiej okazji.* Wyd. i wstęp J. Długosz, i J. A. KOSIŃSKI. Warszawa 1983. – Józef Długosz, Józef A. KOSIŃSKI, *Wyprawa wiedeńska w oczach pokojowca JKM,* in *Studia... Acta...* 1984, 89–95; ŚLIZIŃSKI, *i. m.* 74.

⁵⁵ Zofia LIBISZOWSKA, *Fascynacja w Europie Janem Sobieskim w XVII i XVIII w.* in *Studia... Acta...* 1984, 14; *Historia dyplomacji polskiej. 1572–1795.* Pod red. Zbigniewa WÓJCIKA, opr. Józef GIEROWSKI, Jerzy MICHAŁSKI, Henryk WISNER, Z. WÓJCIK. Warszawa 1982. 232–238; PASEK, *i. m.* 1955. 375–377–383 (1684–85–1686).

⁵⁶ KELÉNYI, *i. m.* 88; SZEKFÜ, *i. m.* IV. 208–209–214; FELCZAK, *i. m.* 154.

⁵⁷ A. St. BUCHOWSKI, *Panegyricus Serenissimo ac Potentissimo Principi et Domino, Josepho I. Dei Gratia Regi Hungariae...* Coronam et Fasces 'Regios in Primo Posonium Regni Hungariae Metropolitanum ingressu capessenti. Cracoviae, 1687. A munka verse bevezetőjét „Joannes Petrus Joanelli Baro, in Alma Univ. Crac. Studiosus”, alkaiosi strófiákban írta, aki egy Krakkóban diákoskodó magyarországi főúri ifjú lehetett. ANGYAL ENDRE, *Lengyel és magyar barokk,* in *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Szerk. CSAPLÁROS I., HOPP L., Jan REYCHMAN, SZIKLAY L. Bp. – Varsó 1969. 238–239; ŚLIZIŃSKI, *i. m.* 82.

a „Domus Austriaca” méltatásán túl a magyarok sorsa iránti érdeklődésről, de történetük meg nem értéséről tanúskodik.

A krakkói panegyrista a Habsburg-ház örökös magyarországi királyságának elismertetését ünnepli, azt a rendkívüli alkotmányjogi változást, amelyet Sobieski rendi ellenzékének hathatós támogatásával a császári diplomácia sikeresen megakadályozott a Nemesi Köztársaságban.⁵⁸ A bécsi győzelemben apja oldalán résztvevő Jakab királyfinak nem lehetett része I. József dicsőségében.

A Buda felszabadítását követő győzelmek „táplálták azt a hitet, hogy szükséges és helyes volt a keresztények összefogása”. De ekkor már nem is annyira a Szent Ligáról, hanem a császár és a Habsburg-dinasztia dicsőítéséről van szó. Az ismét kibontakozó ausztriai pamfletirodalom a magyarok dolgait a Habsburg hatalmi érdekek szemszögéből ítéli meg; a rebellióval szemben az uralkodó köteles az isteni és emberi törvények szerint fellépni. A protestánsok (eretnekek) üldözése a magyarországi rebellió felszámolásával függ össze, tehát politikai és nem vallási kérdés. A lengyel király közvetítését kereső Erdély császári fennhatóság alá vonása is bekövetkezik, mint a magyar szent korona alá tartozó országrész, „a magyar Szent korona területeinek jogfolytonossága” alapján. „Ilyen körülmények között a legyőzötteket, köztük mindenekelőtt Thökölyt és kurucait egyszerű volt nemcsak rebelliként, hanem a kereszténység árulóiként is elítélni.”⁵⁹ A „Sacratissima Caesarea...Majesté Apostolique” politikájával összeszövődött ellenreformációs törekvések egybeestek a nantes-i ediktumnak a „Christianissima Majestas... Roi Très-Chrétien” által történt visszavonásával, valamint a lengyelországi arisztokráta rendi anarchiában erősödő türelmetlen valláspolitikai térhódításával. Így aztán az erdélyi lengyel orientáció s a fejedelemség sorsa is megpecsételődött.

A bécsi győzelem és Buda visszafoglalása tizedik évfordulója körül megjelent írásokban mintha az évtizede lappangó polémia lobbanna föl. A nemzeti piedesztálra állított lengyel király bécsi érdemeit Kochowski újabb művében különösen két szempontból hangsúlyozza. Az udvari historikus irodalmi főművének tartott legköltoőbb alkotásában, a *Psalmodia polska...* – Krzyzanowski által a költő „lírai emlékiratának” nevezett művében, a történelmi fejlemények genezisést a lengyeliség missziójában, az Istentől Bécs alá rendelt Messiás küldetésében látatja. Sobieski barokk költői apoteozisa azt emeli ki, hogy a király nemcsak Európa és a kereszténység ügyéért harcolt, hanem a szomszédos népek török rabság alóli felszabadítója is volt.⁶⁰ Pásek ezt a gondolatot másképpen is megfogalmazta. Az emlékiró azt hallotta „egy érdemes úr, francia ember szájából, hogy a lengyelek sunt genitores Germaniae – s folytatja – a királynak, a mi urunknak, van miért köszönetet mondani, hogy maga in persona eldöntötte a háborút, s vállalkozása nagy jót tett a kereszténységnek...”⁶¹ S hogy a legrangosabb lengyel barokk íróknál maradjunk, idézhetjük Wacław Potocki (1621–1696) gondolatait is. A lengyel barokk epika legkiemelkedőbb törökellenes alkotásának szerzője már régebben is az egész kereszténység hőseit ábrázolta Sobieski személyében.⁶² Az ariánus Potocki politikai meggyőződése szerint Habsburg-ellenes álláspontjáról ismert. (A jezsuita befolyás alá került III. Zsigmond Waza iránti ellenszenvét az is táplálta, hogy királyra meghajolt a habsburg és pápai befolyás előtt.) A *Transakcja wojny chocimskiej*, a Chocimi háború átdolgozott változatában jellemzi a Habsburgok terjeszkedő hatalmi politikáját: „Maŕto im Węgry, Czechy i niewolnik śląski...” – „Kevés neki Magyarország, Csehország és a sziléziai rab...” A kétfejű osztrák sas („orzeł rakuski”) most szeretné megszerezni a harmadikat, a lengyel sas fejét. Ime a „cupido plura possidendi” („a minél több birtoklás vágya”) jelképes kifejezése. Később a *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego* alegorizáló versében, a

58 GIEROWSKI, *i. m.* 217–218, 256.

59 KÖPECZI, *i. m.* 199, 201; MESZLÉNYI, *i. m.* 112.

60 Trybut należyty wdzięczności wszystkiego dobrego dawcy Panu i Bogu, albo Psalmodia polska, za dobrodziejstwa Boskie dziękujaca. Przez jedną z najlżejszą kreaturę R. P. 1693 napisana a do druku podana R. P. 1695; kritikai kiadásban újra megjelent J. Krzyżanowski gondozásában (Kraków 1926); ŚLIZIŃSKI, *i. m.* 61–63, 80; KRZYŻANOWSKI, *i. m.* 1966. 359–361.

61 PAMIETNIKI, *i. m.* 1963, 380; ŚLIZIŃSKI 65.

62 *Merkuriusz nowy wygranej Sobieskiego* (1672–1673-ban keletkezett); *Wojna chocimska* (befejezve 1673-ban, megj. Lwów 1850); ŚLIZIŃSKI, 20–22; Marian KACZMAREK, *Sarmacka perspektywa stawy*. Nad Wojną chocimską, Wacława Potockiego. Wrocław 1982. 5–8.

Sobieskiek címeréről szólna, a mitológiai hősök, Herkules és Achilles és mások címerpajzsához hasonlítja, s a Sobieski-családot lengyel dinasztiaként magasztalja.⁶³

Jan Damascen: Kaliński, orációk és alkalmi költemények írójaként ismert piarista rektor három évtized távlatából szerezte témánkhoz fűződő latin eposzát.⁶⁴ Eklektikus szemléletűnek minősülő kompilációs munkájában Bécs felszabadításától Esztergom visszavételéig foglalkozik a magyarországi eseményekkel, Thököly históriájával, a párkányi csatával. *Viennis memorabili Turcarum obsidione...*⁶⁵ hosszadalmas verselménye több mint tízezer sorra terjed, s Sobieski hadjárata verses krónikáját foglalja hexameterben írt eposzi keretbe. A terjengős hadikrónika különösen a lengyel király és vitéz hadai részvételét emeli ki a bécsi győzelemben („clypeus propugnatorque Viennae”). Az allegóriákkal és csodás barokk elemekkel, sztereotípiákkal megtűzdelt előadásban a császár dicsérete sem hiányzik; a 8. ének elején Lipót és I. József magasztalása ennek bizonyossága. Ám a császár kegyessége nem használt az ellene rebelliót indító Thököly és hívei mozgalmának lecsillapításában. S nem járt eredménnyel a töröktől elszakadni nem akaró kuruc vezér és Sobieski alkudozása sem. Kochowski említett korábbi munkájára támaszkodó verselő viszonylag nagy teret szánt az általa ismert magyar ügyeknek.⁶⁶

A szerző tizenkét könyvből az 5. 6. 7. könyvet a magyarországi bonyodalmak ismertetésére szánta. Abból a valódi helyzetből indul ki, hogy a Bécs irányába tartó, Stedeldorfba (Städteldorf) érkező Sobieski – az 5. énekben – belemerül a magyarok históriájának olvasásába. A fölkelők sérelmeit a Petrőczy kiáltványának nevezett, mintegy száz soros distichonokban megírt részlet foglalja össze. A magyarok panaszait egyébként Kochowski is felsorolta, Kaliński azonban mindezt részletesebben előtárja, anélkül, hogy Thököly rebelliójának megítélésében eltérne forrásától.

*

A barokk iskoladráma sajátos műfaji hagyományaival alkalmas volt a lengyel nemzeti történeti események és az egyetemes vallásos ideológia jegyében fogant törökellenes témák ábrázolására. A drámai funkció erősen kötődött a látványos propagandisztikus hatáshoz és a hősök panegyrikus bemutatásához. A bécsi diadaltól kezdve főleg a lengyelországi jezsuita és piarista, részben protestáns iskolákban vitték színre a törökellenes küzdelmek újabb győzelmi eseményeit és kiemelkedő személyiségeit. Wilnóban már 1684 februárjában színre került *Victoria Mariae seu Vienna Austriae ab obsidione liberata* – szabályos és jellegzetes jezsuita iskoladráma,⁶⁷ öt felvonásban (actus), négy interludiummal és chorussal, prologussal és epilógussal ellátott időszerű kollégiumi színjáték. A Bellona Turcica által megtámadt Genius Viennae védelmét Angyal (Angelus Praeses Viennae) látja el, a Rex Poloniae paj-

⁶³ *Poczet herbów...* Kraków 1696 (még a bécsi ostrom idején keletkezett); *Transakcja...* vö. KACZMAREK, i. m. 60–93; ŚLIZIŃSKI, 23–25.

⁶⁴ J. Damascen (Damascenus) Kaliński (1663?–1726) Podolinban tett fogadalmat; halálakor a dąbrowicki piarista kollégium rektora volt; *Vita et scripta quorundam e Congregatione S. P. in Provincia Polona professorum, qui operibus editis nomen suum memorabile fecerunt.* [Red. Simon BIELSKI] Varsaviae 1812. 21.

⁶⁵ *Viennis memorabili Turcarum obsidione Felicissimo Leopoldi I. imperio Insigni Ioannis III. Victoria Principum S. R. I. Auxilijs Ducum, Procerorumque Poloniae Fortitudine, Asiae exitio gloriosa...* Domini D. Joanni ... Koniecpolski Palatino o Syradiae eiusdemque Belli Viennensis, in theatro Martis Actori meritissimo ... Varsaviae Anno 1717. 4° in Collegio Scholarum Piarum, 415; APPONYI, i. m. IV, 316, 388; KŐPECZI, i. m. 241.

⁶⁶ FRIEDREICH, i. m. 591–610; ŚLIZIŃSKI, i. m. 83–84; KRZYŻANOWSKI, i. m. 1966. 377.

⁶⁷ *Victoria Mariae ...* w jezuickiej wileńskiej Akademii 12 lutego 1684. Górski, i. m. 168–171; ŚLIZIŃSKI, i. m. 75; *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej.* Tom II. Programy drukiem wydane do r. 1765. *Część I. Programy teatru jezuickiego.* Opr. Władysław KOROTAJ, Jadwiga SZWEDOWSKA, Magdalena SZYMAŃSKA. Wrocław–Warszawa 1976. 431–432; „...ab iuventute rhetorica in Acad. Vilnensi S. I. in scenam producta 1684 12 Februarii. Druk. Wilno 1684, in 4°.

zsát nyújtva feléje, amelyen a Bugurodzica (Istenanya) olvasható. A személyek közt található: *Principes Germaniae, Starembergus, Vezirus, Bassi, Magus, Nuntius, Exercitus Poloniae-Heroes, etc. Turcicae-Milites*, mely utóbbiaknak a Duna lesz hullámsírhuk. A lengyelek szűzmáriás zászlók alatt elért győzelmét a király Szűz Mária pártfogásának tulajdonítja. Az utolsó kórusok értelme: az ellenséget legkönnyebb a Bogurodzica segítségével legyőzni; a dicsőség állandósága a hitben gyökerezik. Mindez összhangban áll a darab forrásával, Sobieski 1683. szept. 13-án a királynénak írt levelével, amelyet a szerző, Pater (Krzysztof) Puciłowski egyéni fantáziával iskolai előadásra alkalmas latin nyelvű drámává aktualizált.

Az előbb említett királyi levélből készült egy másik latin drámaváltozat (dramat historyczny) is: *Vienna Austriae caput, augustissimi Leopoldi Romanorum imperatoris sedes, dextra serenissimi et invictissimi Ioannis III Poloniarum regis ab obsidione Othomanica vindicata* négy felvonásban. A verses antiprológus panegyrikus hangvételű; az utolsó jelenet pedig a harcmezőt elhagyó győztes királyi sereg diadalmas visszatérést mutatja be Kroze (Crosis) jezsuita kollégiumában.⁶⁸

Gygyancsak itt mutatták be az év derekán a *Triumphus orbis christiani de confrica potentia Othomanica deletisque ad Viennam exercitibus paganorum, virtute Ioanni Poloniarum regis institutus Romae*⁶⁹ három felvonásos latin s lengyel nyelvű, győzelmi zenével s táncsal fűszerezett, mitológiai elemekkel díszített drámai (panegyrikus udramatyzowany) feldolgozást. XI. Ince jelenlétében Róma a nagyszerű bécsi diadal hősenek fogadására készül; barokk allegóriák és feliratos oszlopok közt feltűnik a prédával megrakott hadiszekér, a diadalmaskodó Religia Christiana a megkötözött Mahomettel, János király és Jakab királyfi sasok által vont diadalszekere, lengyel hadi kísérettel, élén „magyar gyalogsággal”, végén moldvaiakkal. Szemben Lipót császár udvari híveivel. Mindkét uralkodó győzelmét Istennek tulajdonítja. A lengyel királynak sorban hálát adnak: Polonia, Moldavia és Hungaria, amit a római ifjúság tánca követ. Az utolsó jelenet teljes egészében: Hungaria (Węgierska Ziemia) felszabadul a török járom alól.

Említhetünk egy piarista kollégiumi színjátékot is még az 1684. évből: *Fortuna słowem Janowym przywrócona. Po zwycięstwach wiecznie obowiązana Polsce* – amelynek ötödik felvonásában a Mars Polonus szolgálatába szegődött Fortuna segítségével felszabadítják a töröktől ostromlott Bécs városát.⁷⁰

Történeti irodalmi témával kombinálva, a keresztesháborúkat főlidézve, Sobieski immár Bouillon Gottfried hősi szerepében jelenik meg: *Imago victoriae ab Ioanne III rege Poloniae de Turcis relatae in Godifredo Bullonio* öt felvonásos latin és lengyel nyelvű sajátos jezsuita iskoladrámában.⁷¹ Az egységes színpadi cselekményű és az allegorikus-szimbolikus cselekményű drámai típusokból kontaminált (dramat alegoryczno-panegyryczny) drámaváltozat népes jelenkori és középkori szereplő gárdája kíséretében Gottfried és Sobieski egymást váltogatva, párhuzamos jelenetekben lépnek színré, ⁷² a nézők

⁶⁸ *Dramat staropolski*, II, cz. 1. 121: „... sub auspiciis perillustris magnifici d-ni Leonis Połubiński, palatiniadae Novogrodensis etc., ab illustri etc. iuventute coll. Chodkieviciana S. J. in scenam proposita Crosis, anno 1684”. Druk. b. m. 1684. in 2°.

⁶⁹ *Dramat staropolski*, II, cz. 1. 119–120: „... nunc vero Crosis in Coll. Chodkieviciano S. I. sub auspiciis Iosephi Georgii Chrzastowski ab iuventute eiusdme Coll. in die Festo Corporis Christi in scenam datus.” Druk. b.m. przed 1. VI. 1684, in 2°; a „Peditatus Ungaricus” – „piechota węgierska” elnevezés a Báthory idejétől meghonosodott „magyar gyalogság” mintájára szervezett gyalogos katonaságot jelzi.

⁷⁰ A cím folytatása: „Najjaśniejszemu królewiczowi Aleksandrowi Najjaśniejszego i niezwyčajnego Jana III polskiego króla synowy imię jemuż dostojęństwa nieśmiertelne niosaca w uroczystość S. Jana przypisana od mōdździ Collegium Wierzbowskich scholarum Piarum w Zwierzeńcu Gorskim scenami wyrażona Roku szczęśliwszego wieku 1684.” ŚLIZIŃSKI, *i. m.* 74–75; latin és lengyel nyelvű programja a varsói piarista nyomdában jelent meg.

⁷¹ *Dramat staropolski*, II, cz. 1. 328–330: „... adumbrata atque in publico theatro Comitiorum tempore scenice representata ab iuventute Coll. Varsaviensis S. I. anno 1685...” Druk. Warszawa (przed 16. II. 1685), 2°.

⁷² *Imago victoriae...* – *Obraz zwycięstwa Jana III w osobie Gotfryda z Bulion, wystawiona przez jezuitów w Warszawie w 1685.* Roman PÓLLAK, *Gofrediana*. Pamiętnik Literacki 1935. 437; GÓRS-

közt helyet foglaló király és a varsói szejmen (1685 nyarán) résztvevő rendek előtt. A drámai téma egyik szála: A török járomban sínylődő magyar királyság sorsáért aggódó Austriát az isteni gondviselés vigasztalja, s a biztató jövő jeleként hármás (szimbolikus) számjeggyel egy pajzsot küld le az égből; ebből megérti, hogy III. János meg fogja segíteni az ostromlott Bécset, s eldönti a Mars Turcicus és Mars Christianus küzdelmét. Austria és Hungaria hálaadó diadalmenetet rendeznek a lengyel királynak a városban, de az okos és legyőzhetetlen vitéz nagylelkűen Istennek ajánlja a dicsőséget.

Ez év elején új témájú darab is születik, amelyet Buda sikertelen ostroma inspirál: *Omen felicitatis et victoriae christianitati in Europa pro Deo militanti*⁷³ – műfaji változtatásban történeti kép, jelkép (widowisko alegoryczno-historyczne) három ún. omen olyan megszemélyesített alakokkal, mint Nymphae, Sybilla Cumaea, Neptunus, Tritones, Anni praeteriti, Tempora anni, Pax, Furor, Discordia, Menses duodecim etc., a Szent Liga tagjai. Az első omen-ben Austria kesereg a Buda alatt elesett hősök felett. De az égen jelek látszanak, amelyeket Astronomia szerencsét hozóknak tart, s ezt Fortuna is megerősíti. A másodikban a nimfák Sybillától a Bellona Veneta jövőjéről kérnek jóslatot. A harmadik omen-ben Saturnus és Apollo háborúra készülnek. A „Múlt századok” vigasztalják Poloniát, Marsnak ajánlják az ellenség legyőzését, de a „Harag” és az „Egyenetlenség” Törökországba küldik. A „Tizenkét Hónap” saját címerével díszíti a lengyel pajzsot és jelzi rajta az eljövendő győzelmeket. Saturnus és Apollo hozzáadják saját jelüket, mint az elkövetkező győzelmek jóslatát.

A törökellenes drámai tematika időszerűségét tanúsítják az olyan történeti témájú jezsuita darabok is, amelyek a múltat idézik. Az *Athleta Christi prudentia et virtute militari suos et Europae totius triumphans hostes*⁷⁴ – például Skanderbeg győzelmeiről szól. Az első felvonásban Fama előadja Mars Polonusnak Skanderbeg históriáját; a másodikban Polonia és Macedonia előszámlálják saját hőseiket; végül a mecénás címerével foglalkozik. A protestáns iskolai színjátás az antikizált nemzeti hős alakját jelenítette meg *Das triumphierende Alter unter dem Bilde alter Helden der Griechen und Römer zu untertänigster Beehrung des durchlauchtigsten und gorssmächtigen Joannes des Dritten, Königs in Polen, in einem Staats-Liebes- und Heldenspiel*⁷⁵ – a tourni gimnáziumban, a magyarországi születésű Paweł Pater által szerzett iskoladramában.

Sobieski halálakor visszatekintő történeti darabokkal gyászolták a kereszténység hőseit. Toruńban a *Der königliche Majestät Herr Johann des Dritten Königs zu Polen und Beschützer des Vaterlandes höchst traurigen dem ganzen Königreiche und zugehörigen Landen höchst zu beklagenden Todes-Fall*⁷⁶ – szomorú darabot adták elő. Brestben az *Immortalis inter literas Joannes serenissimus Rex*

KI, i. m. 167; ŚLIZIŃSKI, i. m. 75–76; a tasso (Jerusalemme Liberata) téma század eleji hagyományához, Piotr Kochanowski átültetésében, Goffred abo Jeruzalem wyzwolona. Kraków 1616; KRZYŻANOWSKI, i. m. 1966, 298.

⁷³ *Dramat staropolski, II, cz. 1. 327; „... sub auspiciis Ioannis Pauli Sapiaha et Josephi Sapiaha, Francisci filiorum, ab Apolline Coll. Varsaviensis S. I. scenice porrectum.” (Warszawa przed 27. I. 1685), 4°.*

⁷⁴ „... sub auspiciis Ighatii Gadomski, ludis postgymnasticis in scenam datus ab iuventute Coll. Varsaviensis S. I. Druk. (Warszawa 1687), in 2°. *Dramat staropolski, II, cz. 1. 333–334.* Az előző évben a pozsonyi jezsuiták mutatták be a császár előtt korábbi témájú történeti darabot: *Drama... ad Salvatorem Joannes Hunyadi Belgradi propugnator gloriosus, septembris die vigesima tertia 1686.* A Buda felszabadítása utáni párhuzam nyilvánvaló. STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai I. 1561–1773.* Bp. 1984, 378; 1687-ben szintén Pozsonyban: „19. Novembris 9 óraker étszaka Pálffy János uram házánál tartott udvari comédia, melyben magam is nagy nehezen bepracticáltam magamat. Ebben representálták: Arma victoriosa Suae Majestatis contra hostem, per formam aurea tuba decantante triumpho, mind szép énekszó és muzsika alatt producálván personákat; utoljára József Herczeg hugával, egynehány pár cavallér dámákkal, formás és rendes tánczczal elvégezték epilógust.” OTTLYK, i. m. 73.

⁷⁵ „... von der studierenden Jugend in Thorn, auf öffentlicher Schaubühne vorgestellt.” Toruń 1695; ŚLIZIŃSKI, i. m. 82.

⁷⁶ „... sollte am 2. Tage Augusti A 1696 durch aufführende gewisse Trauer-Personen bei einem mässigen Castro doloris wehmütigst beklagen die bei dem Gymnasio in Thorn studierende Jugend.” Toruń (1696); ŚLIZIŃSKI, 83.

*Poloniae defunctus symbolice declaratus*⁷⁷ – jezsuita drámával emlékeztek. A przemyski jezsuita kollégiumban *Umbra luctus publici ex fato Ioannis III Poloniarum regis proiecta in theatrum, honori haeredis Ioannis Sobieski*⁷⁸ – antikizáló panegyrikus drámát (dramat panegiryczny) mutatták be, Xenophón és Marcin Kromer (De origine et rebus gestis Polonorum, lib. 2.) felhasználásával; bécsi győzelmével hazájának és családjának dicsőséget szerző király magasztalásával. A varsói kollégiumi előadásnak magyar vonatkozása is van. A *Lachrymae Poloniae in Scutum Ioannis III collectae atque iuventuti Collegium Varsaviensis S. I. oblatae* – műfaji természeté szerint színre vitt latin epitafium (inszenizowane epitafium). Fama értesülve a lengyel király halála miatti általános európai gyászról, elrendeli Apollónak és Pallasnak, enyhítsék Polonia gyászát. Polonia siratja a haza atyjának halálát, s az emberek könnyeit a király címeres pajzsában gyűjti össze. Mars és a megmentett országok, Austria és Hungaria vigasztalni próbálják Poloniát, hogy arány betűkkel véste föl az elhalt hős nevét. Genius Scientiarum és Immortalitas a végén azt kéri, hogy tartsák meg őt emlékezetükben.⁷⁹

A törökellenes régi győztes harcok emlékét idézi föl egy magyar vonatkozású történeti dráma (dramat historyczny) a Sobieski halálát követő esztendőben. *Mars Othomanicus a Marte Pannonico e? Epirotico in Hungarico bello fatalibus bellariis tractatus*⁸⁰ – főszereplői: Scanderbegus, Hunniades Ioannes, Principes Europaei, Mustafa Bassa, Primores et exercitus. Othomanicus, Mars Europeus, Charon, etc. A Bellona Othomanicával történt összecsapásban Fortuna Pannoniae megtöri Fortuna Turciae erejét, amihez – Bellona prólogusa szerint – Skanderbeg és Hunyadi szövetezése segítette Bellona Christianát. A csatamezőn a leghatalmasabb lengyel családok címerei is megtalálhatók. Jupiter az égben, Neptunus a tengeren, Mars a földön dicsőíti a török legyőzőit.

Három évtizedes távlatból emlékezik Sobieski bécsi diadalára a varsói piaristák iskolájában előadott dráma: *Fulmen orientis Johannes III Rex Poloniarum wezyro cladem primum Austriae et Christianitati ad Victoriám secundum per illustri magnifici domino D. Alexandro Skulski notario terrestri varsaviensi ex augurio oratorum Collegii varsavien.*⁸¹ A program lengyel nyelvű szövege nemcsak a kereszténység hőseit ünnepli benne, hanem a török rabságban szenvedő népek és a kétségbeesett Austria reményét győzelemre váltó lengyel királyt is, akinek a megmentett Austria „pokornie dziękuję” – „nagy alázatosan köszönetet mond” (Akt III, Inductio 2–5.). Az immár tovatűnt dicsőséget idéző történeti téma polémikus elemivel⁸² a nemzeti hagyományörzés forrásává vált.

A lengyelországi iskolai színjátszás emlékeinek tanúsága szerint a témakör egészét, s az egyes darabok témáját tekintve, több a drámai feldolgozások száma, mint a hazai kutatás által eddig föltárt korabeli magyarországi iskoladrámák esetében.

⁷⁷ „... a rhetoribus Bresten 1696 in Octobri.” Stanisław Windakiewicz: Teatr kollegiów jezuitkich w dawnej Polsce. Rozprawy PAU 1922. t. LXI, nr 2; ŚLIZIŃSKI, 82.

⁷⁸ „... a Coll. Premisliensis S. I. iuventute representata.” Druk. Lwów Coll. S. I. (1696), 2° *Dramat staropolski*, II, cz. 1. 256–257.

⁷⁹ *Dramat staropolski*, II, cz. 1. 339–340 (Druk. Warszawa Coll. Schol. Piarum, 10–31. VII. 1696. 2°).

⁸⁰ „... feriis antecinerilibus in scenam datus ab iuventute oratoria Coll. Varsaviensis S. I. Anno 1697): (Druk. Warszawa Coll. Schol. Piarum, przed 20. II.) 1697). 2° *Dramat staropolski*, II, cz. 1. 341–342.

⁸¹ „Scholarum Piarum ad honorem et fortunam omniosum z dnia 20 lipca 1714.” ŚLIZIŃSKI, i. m. 76.

⁸² Vö. az 5. sz. jegyz. is; a század folyamán, különösen a 100. évforduló évtizedében, a felvilágosodás korában erősödött a vita, vö. Kazimierz BARTKIEWICZ: *Krytyka odsieczy wiedeńskiej w czasach oświecenia*. Studia... Acta... 1984. 268–269; Adam GALOS, *Obchody rocznicy wiedeńskiej w XIX wieku*. Śląski KH Sobótka 1980. i. m. 433–439; a 200. évfordulón a német s főleg osztrák irodalmi forrásokban feledtek meg Sobieski s Lengyelország történelmi szerepéről, ŚLIZIŃSKI, i. m. 86–107–112, 129–132, 257; Aleksander NOWOLECKI, *Na pamiątkę 200-letniej rocznicy odsieczy wiedeńskiej 1683*. Kraków 1883; Władysław WISŁOCKI, *Sobieściana*. Bibliografia jubileuszowego obchodu dwóchsetnej rocznicy Potrzeby Wiedeńskiej z 1683 r. Lwów 1884; SZEKFU, i. m. IV, 593–595.

Lord Paget magyar pártfogoltjai

„1702-ben” írja R. Várkonyi Ágnes *Erdélyi változások* című könyvében „az Erdélyen át hazautazó konstantinápolyi angol követ, Paget öt diákot vitt magával Londonba, egy szászt és négy magyart”.¹ A kitűnő történész e köztudott tényként közölt mondata mutatja, hogyan terjednek a legendák. Ugyanis már bevezetőben meg kell mondanunk, hogy a Lord Paget kíséretével Angliába érkezett ifjak közül csak kettő volt erdélyi – őt viszont magyarországi, pontosabban debreceni illetőségű volt. A magyarországiak közül háromnak a kilétét már Esze Tamás azonosította egy 1964-es tanulmányban,² jóllehet ugyanebben az írásában megpróbálta felvázolni egy olyan erdélyi tollforgatónak a pályáját is, aki minden jel szerint sohasem járt Angliában és nem is tartozott Lord Paget pártfogoltjai közé.

A tévedésben főleg Bod Péter a ludas; ő adta ugyanis meg azt az Esze és mások által is átvett információt, ami hamis vágányra terelte a kutatókat. Bod szerint „Paget Villám Angliai követ Konstantinápolyból jövén 1700-dik eszt. Erdélyen ment keresztül; kért egy tanuló Deákat, a’kit magával elvívén Angliába, ott tanítván a’ maga költségén és viszá küldené. Kapusi Sámuel a’ Fejérvári Kollégyiomból adta vólt melléje Almási Bénéjámint...”³ Bod szövegéből látni, hogy ezúttal erősen másodkézből dolgozott. 1702 helyett 1700-at ír és azt állítja, hogy Paget Fehérvárt kért egy diákot, Aki Almási Benjámin lett volna. Ezzel szemben Lord Paget maga nem is járt Gyulafehérvárt, helyette Edmund Chishull lelkész és naplóíró útítársa látogatott csak el oda másodmagával; Kaposival ugyan találkozott, de diákról, aki onnan ment volna velük tovább, a (jóval később) kiadott naplóban nem esik említés.⁴ Így aztán elképzelhető, hogy Almási nem ott, hanem később Kolozsvárt csatlakozott Pagetékhöz; Kaposi talán valóban ajánlotta őt, de akkor már nem volt a fehérvári iskola növendéke. Ami viszont biztosra vehető, az a „sok tudós Almási” közt kiigazodni nem igen tudó Bod botlása – Paget pártfogoltja ugyanis nem Benjámin, hanem István volt.

Ez szerintem kiderül már az oxfordi Bodley könyvtár vendégkönyvének 1703. július 5-i bejegyzéséből, ahol is emellett a dátum mellett a következő négy magyar neve áll: „Samuel Patai, Michael Budai, Stephanus Patai, Stephanus Almasi, Hungari”.⁵ Vagyis a három debreceni mellett valóban van egy Almási is, aki alighanem nem akarta külön bonyolítani a dolgot azzal, hogy magát a „Transylvanus-Hungarus” jelzővel társaitól elkülönítse. Ez az Almási azonban István. Hogy ezek az Oxfordot látogató magyarok mind Lord Paget pártfogoltjai voltak, azt látni abból a hivatalos bejegyzésből, ami hajószállási engedélynek felel meg; ezt az engedélyt Harwichben állítják ki (a régi naptár szerint) 1703. november 19-én: Samuel Patai, Michael Budai and Stephen Patai, three Hungarians, servants to my Lord Paget”.⁶ A három debreceni tehát csak mintegy fél évet töltött Angliában, vagy még annyit

1 R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdélyi változások*. Bp. 1985. 400.

2 ItK 1964. 484.

3 Idézi ESZE, ItK, 1964. 483.

4 Edmund CHISHULL, *Travels in Turkey and Back to England*. London. 1747.

5 Bodleian Library, Oxford, MS.Lb.8:5:6 „Nomina Peregrinorum et aliorum in Bibliothecam admissorum ab anno Christi 1682...” 21/v.

6 *Calendar of State Papers. Domestic Series of the Reign of Anne. Vol. II. 1703–4*. London. 1924. 341.

se, attól függően, hogy magával Lord Pagettel, vagy esetleg Chishullal érkeztek-e 1703 április, vagy májusában.⁷ De Almási István nincsen közöttük. Későbbi távozási engedélyt sem találtunk nevére, bár ez még nem jelent semmit, hisz nem minden kikötőben állítottak ki ilyeneket. Viszont lehetséges, hogy a négy diák közül egyedül ő maradt ott Angliában, ahol legközelebb 1707-ben találkozzunk a nevével (tehát körülbelül ugyanakkor, amikor Almási Benjámín Esze Tamás szerint éppen a dési református eklézsia rektora lett),⁸ méghozzá Cambridge-ben. A Trinity College pénzügyi igazgatójának, az ún. Senior Bursar-nek a számadáskönyvében tűnik föl a neve, lévén az 1708-as tanév első külföldi segélyezettje: „To Stephen Almasi, a Transilvanian, by order of a Meeting £1–0–0”.⁹ Ez a tanév 1707 őszén kezdődött, tehát az erdélyi születésű Almási István ekkor még/már Cambridge-ben volt.

Itt alighanem útiköltségre gyűjtött, hiszen 1708-ban már Utrechtben találjuk. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár egy nagyalakú angol könyvének az elejére possesszorként az ő neve van beírva, mellette „Utrecht, 1708” áll; ezt egy későbbi tulajdonos ugyan áthúzta, de mégis olvasható. Ezt a könyvet, a puritán Thomas Gataker 1637-ben kiadott prédikáció-gyűjteményét (*Certaine Sermons*) az angolul akkor már bizonyára jól olvasó Almási vagy Hollandiában vette, vagy csak ott írta bele nevét a korábban Angliában Vásárolt könyvbe.

Ezek után Almási István neve megegyszer föltűnik: a Henrik Pontanus professzor elnöklete alatt disputáló utrechti „Almási-szériában”. 1709. március 16-a és április 13-a között nem kevesebb, mint három Almási vezetéknevű magyar tart összesen négy értekezést Utrechtben, ezek közül kettőt Almási Márton, egyet-egyét pedig Almási Benjámín és Almási István. Már ennek a Régi Magyar Könyvtárban adatolt szériának a pusztá áttekintése is szöveget üthetett volna azok fejébe, akik átvették Bod Péter téves adatát: az 1707-ben Franekerben matrikuláló Almási Benjámín utrechti disputációját Kismarjai Albertnek, meg más belgiumi (hollandiai) és erdélyi tanárainak ajánlja, Almási István viszont – William Paget angol főúrnak, három utrechti professzornak, két kolozsvári, egy sárospataki tanárnak és végül Kaposi Sámuel gyulafehérvári tanárnak!¹⁰ Paget és Kapos nevének ilyen összekapcsolása szerintem minden más adattól függetlenül is aláhúzza, hogy ez a peregrinus volt Lor Paget egyik erdélyi pártfogoltja. Innen, úgy hisszük, vissza is tért Erdélybe, hiszen másképpen a fentemlített Gataker kötet nehezen kerülhetett volna (1722-ben) következő tulajdonosához. Ami talán azt is valószínűvé teszi, hogy Almási István 1722 előtt halt meg.

Lord Paget másik erdélyi pártfogoltja nem teológus, hanem Tobias Stranover, szebeni szász festőcsalád hagyományait folytató festőművész volt.¹¹ Az 1702-ben 18 éves Stranover alighanem Nagyszébenben csatlakozott a Paget-csoporthoz; nem tudni, velük tartott-e végig Londonig, vagy lemaradt-e egy kis időre Németországban, de az bizonyos, hogy pár évvel Londonba érkezése után feleségül vette Bogdán (vagy Bogdáni) Jakab festőművész lányát. Bár a magyar lexikonok adatai szerint Tobias Stranover 1724-ben meghalt, a külföldi lexikonok óvatosabban csak „1724 utánról” beszélnek.¹² Több adat mutat azonban arra, hogy Stranover jóval túlélte apósát és csak hetvenkét éves korában, 1756-ban halt meg Angliában. Az első, William Bogdáninak, Jakab fiának egy levélben elejtett megjegyzése, Stranover (1733-ban) üdvözlését küldi egy közös barátjuknak,¹³ fennmaradt továbbá egy bizonyos „Mr. Stranover”-ről írt emlékvers a *London Magazine* 1756-os folyamában, amiből nyilvánvaló, hogy a szerző itt egy olyan Stranover-t gyászol, aki élethű csendéleteket festett. Ebben a pársoros emlékversben a megszemélyesített Természet belép a költő szobájába, s ott olyan remek szőlőfürtöt lát az asztalon, hogy meglepődik, s mikor meghallja, hogy az Stranover műve, így szól: „Látom, Uram,

⁷ Edmund Chishull hosszabb ideig maradt Hollandiában, mint Lord Paget és csak 1703 május közepén tért vissza Angliába. Cf. *Travels in Turkey...* 169.

⁸ ItK 1964. 485.

⁹ The Senior Bursar's Audit Book (1706–1720), Trinity College, Cambridge, 1708: első bejegyzés.

¹⁰ RMK III: 4702.

¹¹ *Peregrinuslevelek 1711–1750*. Szerk. HOFFMANN Gizella. Szeged, 1980. 59. (*Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmának történetéhez*, 6.)

¹² Pl. *A Napkelet Lexikona*. II. kötet. L- Zs. Bp. 1927. 481, illetve E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des Peintres, Sculpteurs etc.*, Nouvelle Édition, T. 9. Paris. 1976. 859.

¹³ British Library, MS Additional 6402.f.37, egy 1733. május 5-ről keltezett levélben.

ő felülmúlt engem – ezért művei nem tűnnek feledésbe”.¹⁴ A vershez függesztett információ szerint Stranover 1756. február 26-án halt meg, feltehetőleg Londonban.

Debrecenből, mint már említettük, az ottjáró Lord Paget három diákot vitt magával, ketten pedig csak később csatlakoztak társaságához. A három Debrecenben útrabocsájtott ifjú közül Budai (vagy Ó-budai) Mihály egy darabig még Franekerben tanult, majd hazatérése után Szatmárnémetin lett lelkész.¹⁵ A két (különben nem rokon) Patai közül P. István, a debreceni lelkész Patai K. István fia Franeker után, ahová Angliából visszatérve Budaival és névrokonával egyszerre iratkozott be, még föl-tűnik Utrechtben 1705 májusában, ahol egy teológiai disputációt tesz közzé, de ezután nyoma vész. Feltehetőleg visszatért Kelet-Magyarországra, s ott vállalt később lelkési hivatalt. Útitársa, Patai (vagy Pathai) P. Sámuel (Patai Baracsi János fia) Franeker után alighanem azonnal hazaindult; róla tudjuk, hogy később Dunapatajon volt református lelkész és a tolnai esperességig vitte; 1739-ben halt meg.¹⁶

Ezzel azonban, mint korábban már jeleztük nem merült ki egészen Lord Paget magyarbarát tevékenysége. Hollandiában ugyanis (így véljük, debreceni ajánlásra) még két magyar diák csatlakozott Pagetékhöz. Ifjabb Dobozi Istvánról és Herczeg Jánosról van szó. Mindkettőjük apja magas tisztséget töltött be Debrecen város közigazgatásában: Dobozi hasonnevű apja főbíró volt, Herczegé pedig városi tanácsos. Kettőjük közül Herczeg volt az idősebb, a leideni matrikula adata alapján 1676-ban született,¹⁷ és 1692-ben lett tógás diák Debrecenben, majd Doboziival együtt 1700 tavaszán indult külföldre. A két magyar az Odera melletti Frankfurton át utazott Franekerbe, ahol együtt matrikuláltak 1700. október 10-én. Innen Dobozi, aki jogot tanult, pár hónappal hamarabb ment át Leidenbe, mint társa (1701. március 29-én matrikulált); a filozófiai és orvosi stúdiumokat végző Herczeg csak ugyanazon év szeptemberében követte. Lord Pageték 1703 februárjában értek Hollandiába, s itt a többi közt Leidenbe is ellátogattak, s Doboziékkal itt vették föl a kapcsolatot. Hogy ifj. Dobozi István és Herczeg János jártak-e Oxfordban, nem tudjuk; lehetséges, hogy az Angliára szánt néhány hetet, vagy hónapot teljes egészében Londonban töltötték. Mindenesetre 1703. május 28-án (június 7-én) már visszatértek Hollandiába, amint azt az egykori Harwichben kiállított hajóraszállási engedély mutatja: „Stephanus Dobozi and Johannes Herczeg (Lord Paget’s servants)”¹⁸ Hollandiába távozhatnak. Dobozi úgy látszik még egy darabig tovább tanult Utrechtben, legalábbis erre enged következtetni Patai P. István 1705-ös utrechti disszertációjának az ajánlása: „ifj. Dobozi István külföldi útitársának”.¹⁹ Később visszatért Debrecenbe, ahol 1708-ban főbíró lett, egy évvel később pedig II. Rákóczi Ferenc követeként Poroszországban, Hollandiában és Angliában járt. A források általában megegyeznek ifjabb Dobozi István elhunytát illetően (azt 1710-re teszik), születési éve körül azonban teljes a zűrzavar. A Magyar Életrajzi Lexikon 1683?-at javasol, míg a *Ráday Pál iratai* c. gyűjtemény 1689?-et gondol valószínűnek.²⁰ Ugyanakkor nincs okunk kételkedni a leideni matrikula adataiban: ha 1701-ben 20 évesnek mondta magát, akkor Dobozi 1681-ben született.

Útitársához hasonlóan hazatérése után Herczeg János is karriert csinált szülővárosában: 1704 májusától bölcséletet tanított a debreceni kollégiumban. Franekeri disputációján kívül ismeretes még az 1709/10-es magyarországi pestisről adott latinnyelvű leírása. Szinnyei szerint 1713-ban halt meg.²¹ Valószínűnek tartom, hogy Herczeg (és Dobozi is) adományozott latin (talán angol?) nyelvű műveket a kollégium könyvtárának.

¹⁴ „As nature came into my room t’other day: / A bunch of fine grapes on my table there / Surpriz’d at their beauty; why, where got you these? / Said the lady: I answer’d I am glad that they please: / They’re Stranover’s, Madam, but for the bird’s head: / „I see, I’m excell’d, Sir, his works shall not fade” *London Magazine*, XXV. (1756) 396.

¹⁵ THÚRY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, II. Pápa. 1908. 173.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. kiadás, Bp. 1977. 460 és 462.

¹⁷ SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*. IV. Bp. 1896. 735. 1678-at ad meg születési évként.

¹⁸ *Calendar of State Papers*, id. köt. 337.

¹⁹ RMK III:4522.

²⁰ *Magyar Életrajzi Lexikon*, 382. és *Ráday Pál iratai*, II. 1707–1708, Bp. 1961. 54.

²¹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV. 1896. Bp. 736.

Mindent összevetve tehát a XVIII. század elejének magyarországi és erdélyi szellemi élete hasznot húzott Lord Paget segítőkészségéből, s bár egyetlen pártfogoltja sem végezte el az egyetemet Angliában, kicsit körülnéztek, s feltehetőleg bővült látókörük is. S bár magyar peregrinusok továbbra is járnak Angliában, nagyon hosszú ideig kell ezután várjunk arra, hogy magyar ifjak újra angol költségen tanulhassanak angol egyetemeken.

Gömöri György
(Cambridge)

A másolás feladatköre és tematikája a felvilágosodás korának művészetszemléletében

„Mélyen merülve usz s ömleng hevem / Reszket s kívánja a szép tejredését / s mindön kihülve jár néz körül / Itt pusztá minden”¹ – a fordító, és a másoló nevében szólalt meg így Döbrentei Gábor *A fordító, Másoló az előtte lévő eredeti széphez* (1816) című versében. A felismerés, hogy „itt pusztá minden” a felvilágosodás kori Magyarország szellemi életének kulcsélménye volt. A művészetről, irodalomról értekező írók, festők: Kazinczy, Igaz Sámuel, Cserey Farkas, Kis János és még sorolhatnánk a neveket, egyként visszhangozták e gondolatot. S ez utóbbiak a felzárkózás lehetőségét is abban látták, mint Döbrentei: a szép terjesztésének fordítói, illetve másolói mozgalmában.² A programszerű megfogalmazásokban nem egyszer együtt emlegetett fordításnak és másolásnak az általánosságokban kifejtett közös céll mellett, persze, megvoltak a specifikus feladatai: a „jó minták” terjesztését egy sereg egymástól eltérő igény remélte még a fordítás, illetve a másolás vonalán.

Dolgozatunk a másolás különféle – sokszor egymásba játszó – megbízatásának magyarázatára vállalkozott. A szakirodalom jól feltérképezte már e tevékenység funkcióját a felvilágosodás korának művelődésében.³ Elemzésünk talán annyiból új, hogy a másolás eddig tételszerűen meghatározott, elkülönülnek látszó feladatainál az összefüggések számlaira mutatunk rá, s némiképp árnyaljuk a másolás feladatköréről, tematikájáról eddig kialakított képünket.

A másolás szorosabb értelemben a művészeti akadémiák egyik hagyományos oktatási módszerét jelölte a kor gondolkodói számára. Tágabb értelemben másolásnak tekintettek minden olyan tevékenységet, amely a műalkotások reprodukálására szolgált: így idetartozott a rajzok alapján dolgozó sokszorosított grafikai eljárás, például a rézmetszés, vagy a szobormásolatok készítési módja, az öntés.

Mivel Magyarországnak ezidőtájt művészeti akadémiaja nem volt, a korszak művészetpropagandistái magyar földön nem aknázhatták ki a művészeti intézményekkel kötött kapcsolatokban rejlő lehetőségeket. Azaz a másolás didaktikus funkciójáról vallott nézeteiket közvetlenül nem igazolhatták az akadémiák évszázados oktatási tradíciójával. Esztétikai orientációjuk sem ismerhetett magára az akadémiák mintáiban. Pedig a kelléktár az akadémiák története során talán ezidőszakban került leginkább szinkronba a korrallal. A Laokoón-szoborcsoportot például gipszöntvények formájában már a manierista

1 DÖBRENTÉI Gábor, *A fordító, Másoló, az előtte lévő eredeti széphez*, in Erdélyi Múzeum, 5. füzet, Pesten, 1816. 70–76.

2 Kazinczy e gondolatot több helyen is kifejtette. Különösen programszerűen: (*Kazinczy Ferenc levelezése I–XXIII.* kötet. VÁCZY János és munkatársai, Bp. 1890–1960) XIV. K.-*Terhes Sámuelnek*, 1816. ápr. 15. 137.

KIS János, *Miért szükséges a tudományokat és szép mesterségeket virágoztatni?* in Erdélyi Múzeum, 3. füzet, Pesten, 1815. 38–40.

IGAZ Sámuel, Cserey Farkas nézeteivel kapcsolatban lásd a 9. és 15. jegyzetet.

3 CSATKAI Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek*, szerk.: GALAVICS Géza, MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Kiadványa, Bp. 1983. 24–33.

ZÁDOR Anna, *A felvilágosodás korának művészete*, in Művészettörténeti Értesítő, 1976, XXV. évf. 4. sz. 285.

akadémiákon is másolták s jelenléte az intézményekben folyamatosan kimutatható.⁴ Példája igazán sokatmondó azonban csak a felvilágosodás korában lett. Winckelmann – ahogy erre Nicolaus Pevsner az akadémiák történetével foglalkozó művében rámutat – szerencsésebb helyzetben volt, mind a római, mind a drezdai akadémiával kapcsolatba került: elméleti programja így fonódhatott szorosan össze a gyakorlattal.⁵ A bécsi akadémia ilyen tekintetben a magyar művészeti írók közül csupán Kazinczynek lehetett partner, neki sem hivatalosan, hanem a néhány tanárával (Füger, Rosa stb.) kiépített baráti viszony folytán.

Érdekes viszont, hogy a másolást, amely nálunk csak mint akadémián kívüli tevékenység léphetett föl, az elméleti reflexiók a művészeti akadémiával hozzák kapcsolatba. A művészeti akadémia éppen hiánya miatt felfokozott jelentőséget nyert, s mint az ismeretátadás modellje folytonos érv és hivatkozási alap lett a másolás bármilyen igényű alkalmazói körében.

Az oktatási módszere folytán „a művészetnek tökéletes velejéhez” vezérlő akadémia példa volt Igaz Sámuel számára is. A Hébe 16–17. századi olasz festők művei után készült rézmetszetes illusztrációival tulajdonképpen egy akadémiai mintatárat idézett meg. Domenichino, Annibale Carracci az akadémiák nagyra becsült művészei voltak. Már a 17. századi akadémiai elméletírók is az ő általuk képviselt idealizáló irányt részesítették előnyben.⁶ Igaz Sámuel – mint erre Vayerné Zibolen Ágnes is rámutatott – nem a saját megrendelésére metszette rézbe e műveket, hanem használt rezeket vett át.⁷ A bécsi almanachok és rézmetszők akadémikus szemléletét és szelekcióját közvetítette tehát a magyar közönség felé. A bécsi akadémikus szemlélet és a Kazinczy-féle klasszicista orientáció nem állt szemben egymással. Kazinczy leveleiben és a Felső Magyar Országai Minervában megjelent Hébe kritikájában magasztalóan szólt a képekről.⁸ Igaz Sámuel a rézmetszetekkel való ismerkedést egyként ajánlotta „a művészetre termett talentumoknak” – „míg valaha tágabb út nem nyílik” képzésük felé s a „publikumnak”. Ezzel új feladatot adott az akadémiai mintatárnak: az ismeretterjesztést. S a rézmetszetek közlésénél a másolatoknak ez a funkciója lett a fontosabb. A szerkesztő maga is bevallja „rézmetszésekben a színezés elevensége a léleknek szemekben magát kiváló tüze el szokott enyészni.”⁹ A minta-

4 PEVSNER, Nicolaus, *Academies of Art Past and Present*, Cambridge, 1940. 70. Federigo Borromeo (1595-től Milánó püspöke) engedélyezteti a Laokoón-szoborcsoport, valamint a Belvederei Apollón akadémiai másolását. A római akadémiával is kapcsolatban álló Nicolas Poussin a Belvederei Apollónt, a Laokoón-szoborcsoportot ugyancsak másolja. Erről KAUFFMANN, Georg, *Problème des proportions dans l'œuvre de Poussin*, in *Nicolas Poussin*, szerk.: CHASTEL, André, I. kötet. Paris, 1958. 141–150

5 PEVSNER, Nicolaus, *i. m.* 142–160.

6 Bellori például elhatárolta magát a Caravaggio képviselte „naturalizmustól”, de a Giuseppe d'Arpino nevével fémjelzett manierizmustól is. A Carracciak, Domenichino, Poussin művészetét részesítette előnyben. Erről: *Emlék márványból vagy homokkőből*. Válogatta, fordította és az előszót írta: MAROSI Ernő. Bp. 1976. 39

7 VAYERNE ZIBOLEN Ágnes, *Könyv és folyóirat illusztráció*, in *Művészet Magyarországon 1780–1830*, katalógus, az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának kiadványa. Szerk. SZABOLCSI Hedvig és GALAVICS Géza. Bp. 1980. 101. A Hébe 1824-es kötetében: Szent János, 10,7×8 cm felirata: Domenichino fest, Kovatsch metsz. Ezt az idealizáló, az akadémiák által oly nagyra becsült művészeti irányt képviselte még a kötetben: Madonna a gyermekkel, 10,7×8 cm, felirata: Tizian fest. Jung metsz. Az álmodó Ámor, 10,7×8 cm, felirata: Guido Reni fest. Poretzky metsz. Az 1825-ös zsebkönyvben: A Megváltó, 10,7×8 cm, felirata: Caracci Hannibal fest. Blaschke metsz. Az 1826-os számban: Vénusz és Adonisz, 10,6×8 cm, felirata: Caracci Hannibal fest. Hofmann. M. metsz. Ganyméd elragadtatása, 10,6×8 cm, felirata: Correggio fest. Blaschke metsz.

⁸ Domenichino Szt. Jánosáról: „Melly lelkes kép az! Arcz, 's az ifjuság' gazdag hajfűrtje.” *K. F. levelezése*, XVIII. K–Gr. Dessewffy Józsefnek, 1823. okt. 11. 417. Carracci Megváltójáról: „Gazdag Hajfűrtözés kiemeli a főt a mindennapiak száma közül”. *K. F. levelezése*, XIX. K. – Ferenczy Istvánnak, 1825. 275. Hébe zsebkönyv. MDCCCXXV, kiadta IGAZ Sámuel (Kazinczy Ferenc kritikája a Könyvbírálat rovattban) in: Felső Magyar Országai Minerva, Februáriusz, Kassa 1825. 43–47.

⁹ HÉBE, Bécs, 1824. 1–3.

tárat tehát nem az osztatlan esztétikai élvezetre terjeszti elő, ismeretet, tájékozódási lehetőséget akar adni. Az akadémiai oktatási módszer és szemlélet – elsősorban a bécsi akadémiáról szerzett információk folytán – tehát nálunk is összekapcsolódhatott a hazai művészet feladatáról vallott nézetekkel. Igaz Sámuel azonban nem elsősorban mint a klasszicista program hirdetője, hanem mint a felvilágosodás kori „kultúr munkás” találkozott az akadémiai elvekkel: a művészeti intézmény elveiből leszűrt tanulságokkal a közízlés fejlesztésére tört.

Azt a tényt, hogy a felvilágosodás korának mohó tudásvágyát nem utolsó sorban a másolás szolgálhatja ki, maguk az akadémiával szoros kapcsolatban álló művészek is felismerték. Ők úgy vélték – és nem véletlenül éppen tőlük származnak ezek a megfogalmazások – hogy a közművelődés minden területére rajzokon, másolatokon keresztül vezet az út. Balkay Pál Kazinczy kedvelt s másolóként nagyra tartott bécsi akadémiai végzettségű festője *A Képrásról, annak gyakorlásáról és betseről* című írásában¹⁰ – miközben minden hazai tehetségnek a bécsi akadémiát ajánlja – a „képrás betsét” nem utolsó sorban a „rajz” ismeretközvetítő szerepében határozza meg. „A mostani hadi Tacticákat Botanicus Könyveket, Természet-Historiáját s tudományát (Physica) szint úgy rajzolatok után tanulják azok, a kik ezeknek ágaira adják magokat”. Minthogy könyvekről van szó a „rajz” alatt itt a sokszorosított grafikai eljárások valamelyikét kell érteni. Balkay sorai mögül a felvilágosodás korának gyermeke szól ki, aki „mint szakmabeli” tudatában van annak, hogy a központosított hatalom hivatalos álláspontja is osztja véleményét. A Ratio Educationis alsófokú rajztanításra vonatkozó rendelkezéseiben a rajzokon keresztül megszerzett ismeret, mint a „korszerű műveltség része” került reflektorfénybe.¹¹

A rajzok másolásán, tanulmányozásán keresztül megszerzett nem művészi, hanem mesterségbeli tudás, amelyről a továbbiakban ír, jellegzetesen a korabeli akadémiákról hozott gondolat. „Tökéletes mechanizmust külső dísz, s proportiót mutató rajzolatok után készíti ma már a nagy Anglus nemzet önnön hajóit”. A XVIII. század közepétől a céhek fokozatos megszűnésével az iparosképzés feladatát az akadémiák vállalták magukra. A század végén már a bécsi akadémia is maga kore vonta az ún. felsőfokú iskolákat.¹² A művész- és az iparosképzés egymásmellettségét plasztikusan érzékelteti Kazinczy egy levele, amelyben az akadémia tanáraival a Belvederében tett látogatásáról ír. „... Még nála valék (Fügetnél) midőn a Vice Directornak Rosa urnak fia a kulcsokat kéré, hogy Wutky és a porzellán-fabrika-festője itt vannak; engedelmet kértem Fügetől, hogy a Belveder kincseit magam is láthassam”.¹³ Mivel az alsófokú iskolák átörökítették az akadémiák fő oktatási módszerét, a másolást – példa erre Czifka Péter Ferenczy bécsi tanulóveiről írt dolgozata¹⁴ – az ezen keresztül megszerzett szakmai tudás szükségszerűen hathatós elméleti érv lehetett Balkay Pál számára. Balkay nézeteiben más oldalról, de ugyanazt a vonást mutathatjuk ki, mint Igaz Sámuelében. A bécsi akadémia tapasztalatain okulva kutatja: „Mit kellene tenni, hogy a Kép-írás Tudománya nagyobb mértékben virágzana a magyar hazában”. A feladat megoldásának első lépésjeként azonban az akadémiáról hozott oktatási módszerben – párhuzamban az intézmények XVIII. század végi átstrukturálódásával és a felvilágosodás tudásszomjával – általános ismeretterjesztő elveket lát.

Azok a magyarországi főurak, akikben „az itt pusztá minden” érzését a művészeti akadémia hiánya váltotta ki, éppen az akadémiai módszerekről informálódva új szerepkörhöz juttatták a másolást. „Most a Bécsi academia előb valónak tartatik a Rómainál, úgy hogy Canova csak el bámult, mikor be-

¹⁰ BALKAY Pál, *A Kép-írásról, annak gyakorlásáról és betseről*, in Tudományos Gyűjtemény, 1819. II. 58–74.

¹¹ A rendelet rajzoktatásra vonatkozó előírásaival Szabolcsi Hedvig foglalkozott részletekbe menően: Kutatási eredményeit így summázza: „... a rendeletben előírt tan- és segédkönyvek mind az európai felvilágosult esztétikai ideált képviselik, s a magyar szellemi élet ekkori többitényű, az elmaradottságot felszámolni igyekvő mozgalmában ez is egyik csatornája volt a felvilágosult gondolat, esztétika beáramlásának,” SZABOLCSI Hedvig, *Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján*. Bp. 1972. 32.

¹² RABINOVSKY Mária, *A művészeti oktatás kezdetei Magyarországon*, in *A Magyar művészettörténeti Munkaközösség évkönyve*, 1951, Bp. 1952. 55–56.

¹³ K. F. levelezése. X. K. – Sipos Pálnak, 1813. febr. 4., 240.

¹⁴ CZIFKA Péter *A pályakezdő Ferenczy István*, in *Művészet és felvilágosodás*, szerk.: ZÁDOR Anna és SZABOLCSI Hedvig, Bp. 1978. 471–482.

lépett és azt a tanulás ideje alatt meglátta – minden estve csak a be világosítása a Saalnak 60 RF-ba kerül. A kisebb oskolákat el halgatom, a nagyobbak közül az elsőbe antick fejek vannak, és itt charak-tereket tanulnak, a másodikba Anatómiát tanítanak és itt állanak már a nagy Statuak, amelyek közül az első Laocön 2 dik Medic Venus, 3 dik Vatic. Apollo. 4. Antonius 5. Pollux, 6. Castor, 7. Flora s. a. t.”. E rövid beszámólót Cserey Farkas kapta 1808 nyarán egy Bécsben tanuló magyar művésznövendéktől. A levelet Cserey lemásolta és elküldte Kazinczynak a következő kísérő sorokat fűzve hozzá: „Azért írárok le Néked ezen levelet, hogy lásd, hogy ezen iffiu emberbül Hazámnak várhatok egy jó mestert, azon is lések, hogy eő Erdéljbe fel találhassa azt, a mivel más mivelt nemzetek a jó mestereket magokhoz édesítik”.¹⁵ Cserey valóra is váltotta ígéretét. Krasznai parkját – műgyűjtemény alapozására alkalmazva a másolást – antik szoboröntvényekkel díszítette (Az Ámor az orszálánon című relief, amely egy urnát díszített, Kazinczy elismerését is kiváltotta).¹⁶ Cserey nyilván már korábban is gyűjtötte az ókori görög-római művészet szobrairól készített „Gypszabgussokat”. Példánk csupán újra az akadémiai módszer és a kor diktálta igények szerencsés egymásratalálását szeretné érzékeltetni. S ezzel az összefüggéssel számolnunk kell Fáy István gróf, de a debreceni tanácsos Fáy János vagy a debreceni ügyvéd Nagy Gábor műgyűjteményének tárgyalásakor is.¹⁷

A felvilágosodás azonban mint komplex ideológiai jelenség nem mindig ad módot ilyen jellegű kapcsolatok, párhuzamok kimutatására. Legalább annyira beszélnek a korról a különféle elvek összeüt-közései is. A másolatokban átadott ismeret mint Balkay Pál írásából kiderül, felölelte a művelődés szinte minden területét. S tegyük hozzá: a sokszorosított grafikai eljárás tette mindezt úgy, hogy a kontinens szellemi és anyagi kultúrája felé orientálódott.

A nyitást Európa felé – függetlenül a nemzetfelfogások megoszlásaitól, az ezekből következő európai igazodástól vagy elzárkózástól, illetve az átmeneti állapotok árnyalataitól – az a tény tette lehetővé, hogy a nemesség – amint ezt Szabolcsi Hedvig kutatásain okulva Kosáry Domokos is belátja – „világnézetileg nem exponált” elemeket is magáénak érzett.¹⁸ Fogékony volt tehát – szinte akaratán kívül – a nyugat-európai polgári szemlélet megnyilatkozásaira.

1795 után a nemes – bár nem egyértelműen az osztályra szólóan, hanem bizonyos csoportjaira vonatkozóan – a feudális nacionalizmus képviselője lett. A feudális nacionalizmus fő jellemzője az avult feudális struktúra konzerválása és a befeléfordulás volt. A művészettörténetírás a nemzethez való viszonyulásnak ezt a módozatát csupán a történeti műfajban tudja kimutatni. A XIX. század első két évtizedéig itt valóban kevés a „világnézetileg nem exponált” elemek átszűrődése. Bár a kutatás e ponton a történetés elismerésével találkozott,¹⁹ mi most hadd utaljunk a történeti érdeklődés változására. A másolás egy további feladata épp arra bizonyíték, hogy a feudális nacionalizmus mellett megjelent az új fajta – a feudalizmus ideológiai kísérőitől mentesebb – nemzet felé fordulás, egy már a társadalmi modell átrétegződését tükröző történelmi érdeklődés formájában. Példája ennek Ponori Thewrewk József vállalkozása, aki Ferdinánd Lütgendorffnak a pozsonyi országgyűlés résztvevőiről készített rajzait a művésszel sokszorosított Magyar Pantheon címen megjelentette.²⁰ Az így közreadott arcképek

¹⁵ K. F. levelezése. V. Cserey Farkas–K., 1808. jún. 10. 490–491.

¹⁶ CSATKAI Endre, *i. m.* 49, 63

¹⁷ Fáy János és Fáy István műgyűjtéséről: ENTZ Géza, *A magyar műgyűjtés történetének váz-
lata 1850-ig*, Bp. 1937. 62–65, CSATKAI Endre, *i. m.* 43

¹⁸ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 709–710, Hedvig, SZABOLCSI, *Quelques aspects des arts décoratifs et de la civilisation en Hongrie à la fin du XVIIIe siècle*, in *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*. Bp. 1971. 115–119.

¹⁹ KOSÁRY, Domokos, *Néhány gondolat a művelődés és a művészet történetének kapcsolási rendszeréről* in *Ars Hungarica*, 1981/2. 177–178. GALAVICS Géza, *A történeti téma*, in *Művészet Magyarországon*, i. m. 166.

²⁰ *A Művészség Barátjaihoz* – I. Magyar Pantheon. Az 1825., 1826., 1827. *Pozsonyban tartott Ország-gyűlés emlékezetére*. Részenként kiadta PONORI THEWREWK József, Magyar-országi és Erdélyi hités ügyész. (Kazinczy Ferenc kritikája), in *Felső Magyar Ország Minerva*, 1827, Augusztus, 1339–1342.

modelljeit már nem a feudális hierarchiában elfoglalt hely, a rang és a tiszttség minősítette, mint az ősgalériák képein ez szokás volt hanem az ország alkotmányos intézményében való jelenlét. A történeti érdeklődés és a másolói tevékenység itt a haladás liberális nemesi vonalát követte, a reformországgyűlésnek állított emléket. A történelmi érdeklődésnek ez a fajta megjelenése egyet jelentett az akadémiai és a klasszicista elvek feladásával. Lütgendorff s vele együtt Ponori Thewrewk József nem eszményítve, hanem a hasonlóság követelményét szigorúan betartva hozta nyilvánosságra az országgyűlés résztvevőinek arcképeit. Kazinczy tolerálta ezt a szándékot, de sajnálkozva regisztrálta az alkotók szándékának és művészeti elveinek összeegyeztethetlenségét: „Nem azon törekedett (Lütgendorff), hogy a fejnek az idealizálás által több nemességet s kedvességet adjon, amit az első rendű művészek mindég tesznek, hanem hogy ezen historiai tekintetben nevezetes arcokat a szerint adhassa a hogyan őket a' tükör kapja fel.”

Igenszak nehéz helyzetbe került a copiaelv, a klasszicista programalkotások visszaadásánál. A kor a szinkronstílusvariánsok művészi periódusa volt. A másolás elvállalta a domináns stílus a klasszicizmus és a 20-as évektől már nagyon erőteljesen jelentkező romantika közötti közvetítést. A programalkotásokat általában romantikus felfogásban találta a közönség elé. A Medici-Venusz Sárvány Pál rajzoktatási könyvecskéjében, de méginkább Ferenczy Pásztorlánykája a Hébe-ben romantikus modorú rézmetszésben került közlésre.²¹ A másolásban beállt szemléletváltást már az az irányelv vezérelte itt, amelyet az irodalomban ifjabb Pataky Mózes hirdetett, „öleljétek fel kincseiket (mármint a görög-római irodalomnak), de öntsétek azokat a magyar lélek formáiba.”²²

Míg zajlottak a viták s a romantika elméleti megfogalmazói közvetve folytonosan megkérdőjelezték az antik statuák és az eszményített claszok másolásán alapuló klasszicista s akadémiai elveket, a csendes magyarországi festőműhelyekben továbbra is egyik legfontosabb elfoglaltság volt a másolás. Ettől függetlenül azonban a másolás mögött álló elvek megbomlása véglegessé vált. Jelképes erejű, hogy Kazinczy mint e sorok írójának már volt alkalmá erről beszélni – még a 20-as években is „copiáltatta” ifjítva – tehát eszményítve – a saját magáról készített képeket,²³ s leveleiben sűrűn írt a másolás fontosságáról. Elveihez hűen ő még ekkor is vallotta mindazt, amit egy lassan eltűnő kor a másolástól remélt.

Szabó Péter

Petőfi Késmárkon

Ebben a cikkben Petőfi Sándor egyetlen Késmárkon töltött napjához fűződő, 1985 szeptemberi felvidéki utazásom során felszínre bukkant, néhány újabb adalékot ismertetek.

Petőfi, hogyan azt a Pesti Divatlap híradásából, az eperjesi levelező híryanagából tudjuk (1845. 7. sz. 223. old.), 1845. május 2-án hagyta el Eperjest; Lőcsén töltött egy éjszakát, és május 3-án ért Késmárkra. „Nagyon restelletem azt a históriát – jegyezte meg az *Uti jegyzetekben* –, hogy csak egy napomat szántam Késmárknak, s akkor sem láthattam az eső miatt a Kárpátokat onnan, ahonnan a legjobban láthatni.” Ez a megfogalmazás nem pontos, hiszen a Kárpátok legszebb részét, a Magas-Tátrát, mégha derült idő lett volna is, „egész pompájában” nem innen látni a legjobban. Mindezt kizárólag valamiféle földhöz ragadt igazság kedvéért jegyeztem meg, mivel Petőfi szebben írta meg a Tátra nyújtotta látványt (a másnapi elutazáskor ugyanis szerencséje volt, mert egy kis időre felszállt

²¹ SÁRVÁRI Pál, *A' rajzolás mesterségének kezdete II. darab*. Debrecen 1807. A címlapon (rézkarc, pontozó modor, 19,3×15,4 cm). Felirata: Rajzolta és metszette Beregszászi Péter a nevezett collégiumban tanuló Deák-ifju. Művészet Magyarországon 1780–1830, i. m. 76. tábla, 222. kép. A Pásztorlányka c. Ferenczy szoborról készült rézmetszet a *Hébe* 1825-ös kötetében jelent meg. Mérete: 12,3×10 cm. Jelezve: Ferenczy faragta Rómában Schöfft rajz. Berkovetz metsz. Felirata: A Pásztor leány.

²² PATAKI Mózes ifj., *A Római poézis története*, in Erdélyi Múzeum, 1. füzet. Pesten. 1814. 141.

²³ SZABÓ Péter, *Kazinczy portré-esztétikája*, in *Ars Hungarica*, 1981/2. 277–283

a köd), mint esetleg az, aki valóban onnan néztele-nézi, ahonnan a legjobban látni, mégis nyelve hozzá, hogy az élményt szavakba öntse, a költőnek olykor az „alig” is elég.

Tovább utazott vele Kerényi Frigyes is, akivel oly jól elmúlta az eperjesi egy hónapot. Kerényi éppen egy évvel volt idősebb Petőfinél, 1822. január 1-én született Eperjesen. „Szerencsés egy fickó ez a Kerényi, kénye-kedve szerint élheti világát s könnyen fűtyölhet, pamlagain heverészve, ha bizonyos urak rákiáltják az anathematát, hogy ő nem költő.” Az *Uti jegyzetek* fenti sorai utalnak Kerényi bizonyos anyagi függetlenségére, ami Petőfinek nem adatott meg, de arra is, hogy nagyobb költői elismerést már saját korában sem sikerült kivívnia. Szerencséje is hamarosan elhagyta, a világsi összeomlás után Amerikába vándorolt, ahol elméje elborult, és nem egészen harmincéves korában meghalt. Barátja szerényebb költői tehetségével alighanem Petőfi is tisztában volt, de az írásra erősen biztatta később is, például az *Uti levelek*ben. Barátságuk továbbra is szoros maradt, hiszen Petőfi két év múlva a szóban forgó *Uti leveleket* éppen Kerényihez írta.

Késmárkon május 3-án délelőtt meglátogatták Hunfalvy Pált, „a tanítványaitól általánosan szeretett professort”. (Petőfi jellemezte így az *Uti jegyzetek*ben. A késmárki líceum Magyar Társasága a líceumi Német Társasággal egyidőben, 1821-ben keletkezett, amikor az oktatásban túlnyomórészt még a latin nyelvet használták. (PALCSÓ István, *A késmárki evangélikus Lyceum története.*) Bodolay Géza, a reformkori diáktársaságok alapos ismerője egy 1824-es rövid kísérlet után, 1832-re teszi a Társaság létrejöttét. A késmárki társaságról viszonylag keveset ír, mert eddig nem sikerült nyomára akadnia a társaság jegyzőkönyvének, helyesebben csak nyomára sikerült akadnia. Az ő könyvében olvashatjuk az 53-as jegyzetben: „Dienes András közlése szerint a Késmárki Magyar Társaság Jegyzőkönyve 1832–1852. c. kéziratot kötet a késmárki líceumi levéltár nyilvántartásában szerepel 311. sz. alatt – de a helye üres. Talán még előkerül a levéltár rendezése során, mert többen a helyi kutatók közül látták és forgatták még 1947-ben és később is. Azóta keveredett el.” (BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848* Bp. 1963. 170–171. és 245.)

Hogy pontosan mikor kerülhetett elő a jegyzőkönyv, azt nem tudom, de 1985 szeptemberében örömmel konstatáltam, hogy szervezetileg most a Matica Slovenská irányítása alá tartozó, volt evangélikus líceumi könyvtárban megvan, a 321-es raktári szám alatt. A könyvtárat most újra rendezik, az anyagok új számot kapnak, de remélhetőleg most már nem fognak elkeveredni a magyar vonatkozású anyagok. A késmárki jegyzőkönyvről egyébként a budapesti Országos Levéltár még 1966-ban másolatot készített, de ez idáig nem jutott a kutatók tudomására (C 566-os mikrofilmtári doboz).

A jegyzőkönyv tanúsítja tehát, hogy május 3-án Petőfi Frigyes társaságában és minden bizonnyal Hunfalvy Pál hívására, elment a társaság ülésére: „*XXI. dik Ülés. Május 3kán.* Ez ülésünket két jeles költőnk Petőfy Sándor és Kerényi Frigyes ünnepélyesítik jelenlétük(ke)l, melyben Petőfi tulajdon munkáit a társaságnak ajándékozni szíveskedett.” A könyvtár katalóguscédulája, mely *A helység kalapácsát* írja le (28 791 MS–KŽ) már tudósít arról, hogy ezt a könyvet a költő maga ajándékozta a társaságnak (megj. Budán 1844-ben). Kézbe véve a szóban forgó kötetet, a címnyelved harmadik lapján olvashatjuk: „Petőfi Sándor ajándékából bírja a késmárki Magyar olvasó társaság. 1845. Maj 3kán. Jegyezte M. M. Könyvtárosnok.” Sajnos Petőfi nem dedikálta a kötetet, de a bejegyzés, mint látjuk egykorú. A Késmárki Magyar nyelv gyakorló társaság tagjainak névsorából (lásd a Jegyzőkönyvben az 1844–45-ös esztendő) kikereshetjük, hogy a bejegyző bizonyos Markó Mihály lehetett. A katalógusban szerepel Charles de Bernard *A koros hölgy* című művének Petőfi által készített fordítása, mely 1843-ban jelent meg Pesten. (Könyvtári száma: 32 911) Ezt a kötetet azonban nem Petőfi ajándékából bírja a könyvtár, ezt bizonyítja a beleírt bejegyzés. Melyik kötet lehetett tehát, amit még a Társaságnak ajándékozott, hiszen a jegyzőkönyvi bejegyzés többes száma nem egyetlen könyvre utal? A költő ekkor a legbüszkébb verseinek 1844 novemberében megjelent első gyűjteményes kötetére lehetett, de ez nem szerepel a könyvtár katalógusában, viszont ha figyelmesen végignézzük a líceumi jegyzőkönyv szavalási adatait (lásd alább), kiderül, hogy az 1845. május 17-én előadott *Ebéd után* c. költeményt csak a *Versekből* szavallhatták, mert az folyóiratban nem jelent meg. Továbbá nem zárhatjuk ki az 1845 március végén, közvetlenül az utazás előtt napvilágot látott *Cipruslombok Etelke sírjáról* c. kötetet sem, bár ebből nem szavalnak a későbbiekben a társaság tagjai.

Ha a jegyzőkönyv valamennyi negyvenes évekbeli bejegyzését átvizsgáljuk, számos adatot találunk arra vonatkozólag, mit és hányszor szavaltak Petőfitől a késmárki társaságban, ez a többi diáktársaság adataival együtt adalékot nyújthat az egyes Petőfi-versek korabeli népszerűségi mutatójához. 1844. április 20-án *Szeget szeggel*, november 23-án *Szomjas ember tünődése*, 1845. április 5-én *Pál mester, Egy*

telem Debrecenben, május 3-án *Szomjas ember tünődése*, május 17-én *Egri hangok, Ebéd után*, május 24-én *Javulási szándék*, május 31-én *Kedves vendégek*, december 13-án *Én magyar nemes vagyok (A magyar nemes)*, 1846. október 25-én *Honfidal* (bár nincs ott a szerző neve, tehát nem biztos, hogy a Petőfié), december 19-én *Javulási szándék*, 1847. március 20-án *Kedves vendégek*, május 12-én *A helység kalapácsa* harmadik ének, szeptember 22-én *Az ősi kard (A magyar nemes)*, december 11-én *Irtóztató család*. Amint látjuk, 1845-ben, a költő látogatása után megszorodnak a szavalási adatok, ami arra mutat, hogy Petőfi személyesen is jó benyomást tett a költészetért rajongó ifjakra. A késmárki Magyar Társaság 1848 első felében még tart gyűléseket, de ekkor nem szavalnak Petőfitől, később, az 1848/49-es iskolai évről már nincsen jegyzőkönyvi bejegyzés. A jegyzőkönyv az 1850/51-es oktatási évvel folytatódik, ekkor már nem Hunfalvy Pál az elnök (az 1848/49-es eseményekben való részvétele miatt).

Scholcz Frigyes, aki az 1840-es években a líceum diákja volt és tanúja lehetett Petőfi látogatásának, 1903-ban publikált *A Táttra alatt* címen egy „regényes történelmi” drámát, melyben Petőfi is szerepel. A dráma első jelente mintegy beszámol a költő látogatásáról a Magyar Társaságban. A diákok Petőfi programjáról beszélgetnek. Az egyik ezt mondja: „Petőfi megnézte körünk könyvtárát, most a líceumi könyvtárba ment az elnök úrral; szeretné látni Tinódi Lantos Sebestyént”... „Mert ez úgyszólván *unicum*, ritka példány, ritka kincs. Toldy Ferencnek is ez kellett irodalomtörténeti dolgozatánál.” A líceumi könyvtár meglátogatása, ha hihetünk a késői szépirodalmi formájú visszaemlékezésnek, újabb momentum a költő késmárki napjának. Petőfi nem említi, hogy látta volna Tinódi történelmi énekeinek e ritka példányát, talán jelentős eseménynek tartotta volna. Nem tudjuk, mikor kerülhetett a könyvtár tulajdonába, talán még kideríthető. Az azonban, hogy Hunfalvy költő látogatójának megmutatta (volna) e ritkaságot, hihetőnek látszik. Scholcz művében kétszer szólal meg Petőfi, a második megszólalása talán tartalmaz néhány igazi petőfies fordulatot, ami megragadt a kortárs emlékezetében. Hogy Scholcz ott volt-e ezen az ülésen, nem tudjuk (hiszen még csak 14 éves volt!), de akire hivatkozik (Dr. Mauksch Károly), az akkor még, amikor Scholcz e művet írta, Késmárkon élt. „Templomba jöttem én is, óriás templomba, melyet Eperjesről jövet a Branyiszko hegyormáról pillantottam meg először. Bérczes Szepesség ez a dicső templom, oltára a fenséges Táttra, melyen reggel a nap tüze ég; szószéke a késmárki Lyceum. Egyik felkent papja Hunfalvy Pál professor ur, hú közönsége meg a nagyreményű muzsafiak. Tartsa az ur Isten sokáig a tudomány és szabad szellem e lelkes apostolát!” – mondta volna Petőfi a társaság ülésén válaszul az üdvözlésre. Az mindenesetre nyelvi tény, hogy a fent idézett sorok megformáltsága, költői kép tekintetében messze kiemelkednek az egész, bizony meglehetősen gyatrácska színműből.

A költő az *Uti jegyzetekben* a késmárki programból kifejti a líceum és a társaság meglátogatását, de nem ám a sonkázást! Arról lelkiismeretesen beszámol, hogy délután egy nyugdíjas kapitánnyal sonkázta és borozta, ami az lett a következménye, hogy este, amikor a költő tiszteletére fáklýászenét adtak, nem a klasszikus ékesszólás szabályai szerint köszönte meg. Scholcz az említett színművéhez adott jegyzeteiben a következő útmutatást adta a nyugdíjas kapitánnyal kapcsolatban: „Késmárkon akkoron két idevaló nyugdíjas kapitány lakott, kiket személyesen ismertem, t. i. Demióny Jenő és Flittner Károly. Petőfi vendégszerető útítársa Demióny lehetett, mert nem hihető, hogy Flittner, ki rokkant volt, akkortájban utazgatott volna.”

Hát igen, a fáklýás zené, amire oly irigyek voltak a kortárs literátorok, Késmárkon sem maradt el! Berecz Károly, aki a régi „Fiatl Magyarország” című művével egyike a Petőfiről szóló kortársi visszaemlékezések legérdemesebb szerzőinek, az eperjesi fáklýás zenéről szólva, ezt írja: „Lett is aztán nagy füstje ennek a fáklýás tisztelgésnek. Az irodalom vaskalaposai gunyosan biggyesztették ajkaikat, no még csak ez kellett, hogy így elkapassák azt a hencgő fiút, nem fog azzal már birni se tekintély, se kritika. «Sőt még a régi jó táblabírák is elszörnyülködtek, hogy azt a fáklýafüstöt, most így profánálják azzal a csavargó poétával!” A táblabírák csodálkozása és szörnyülködése határtalan lehetett, amikor jó három hét múlva megtudták, hogy Gómör megyében, Rimaszombaton néhány irodalomkedvelő és művelő földbirtokos baráti gesztusaként táblabírává is megválasztották azt a „csavargó poétát”.

Petőfi egyetlen késmárki napját az *Uti jegyzetekben* egy kurta oldalon örökíti meg. Egy vers van késmárki keltezéssel, a *Van a nagy alföldön csárda sok...* című. Meglepődhetnénk, hogy a Táttra-élmény nem szül verset, hogy a fenséges táj látványa is egy alföldi öreg csarda képét hívja elő a költőből. Meglepődhetnénk, ha több példa is nem volna már erre a jelenségre a Petőfi-lírában. Az új kritikai ki-

adás második kötetében a *Hirös város az Aaföldön Kecskemét...* c. vers jegyzetében (186. l.) Kiss József azt a versíró helyzetet elemzi, amelyben egy másik, a költő számára kevésbé ismert táj (jelen esetben Debrecenről van szó) ösztönzi arra, hogy a neki legkedvesebb, az általa legjobban ismert tájegységről írjon költeményt, régi tájélményeiből építkezve. Ebbe a kérdéskörbe tartozik, hogy *Az alföld* című költeménye (és sok hasonló témájú verse) Pesten született. Ez utóbbi vers jegyzete az Alföld kontra Kárpátok tájélmény korabeli szépirodalmi jelentkezéseit (2. köt. 362–367. l.). Hát igen, Petőfi az *Uti jegyzetekkel* és a *Van a nagy alföldön csárda sok...* című művével is az alföldi róna mellett foglal állást. Míg *Az alföld* megírása idején, a Kárpátokat nem is látva születik meg a híres elutasító első versszak, a felvidéki utazás során születő *Uti jegyzetekben* megkapja a fenséges Tátra az elismerő, gyönyörű szavakat a költőtől, de szinte csak azért, hogy lelke rögtön utána visszalopakodhasson az alföldi rónára. Ennek a visszalopakodásnak az eredménye a késmárki keltezésű költemény. Mindössze nyolc sor, egy csárda találó képe. Hogy létezett-e valójában a Betekints, nem tudjuk. Az utolsó négy sorban a csárda megszemélyesül, egy félrecsapott kalapú, imbolygó részeg embert formáz. Azt, hogy a szóban forgó költemény a kronológiailag rákövetkező *Paripámnak az ő színe fakó...* cíművel együtt kilóg a felvidéki termésből, a költő is kifejezte a megjelentetéssel, a fentiek és az 1845 őszi *Piroslik már a fákon a levél...* Népdalok címen együtt jelentek meg a Pesti Divatlapban.

Ratzky Rita

A jelképeség változatai Kemény Zsigmond Férj és nő-jében

1. Indirekt leírás és értékelés

Már a kortársak észlelték, hogy Kemény epikájában milyen fontos szerepe van a közvetett jellemzésnek. Átvitt jelentésű környezet- és tájleírások a gondolatiság hordozására bizonyulnak alkalmasnak, s egyúttal a regények sajátos atmoszférájához is hozzájárulnak. Gyulai írja emlékezésében: „A természet, hely és környezet hatásának rajza a kedélyre kiválóan sikerül neki... Regényeinek a helyei a magyar költészet legszebb lapjai közé fognak tartozni mindenha.”¹ Papp Ferenc a *Férj és nővel* kapcsolatban emeli ki a nem hasonlat formájú, hanem díszlet vagy kellék gyanánt funkcionáló tárgyak sugallatait, legalábbis egy eseben: „A költő világos célzással mutatja be Elizt, mint szerelmes leányt orchidea virágaival, mintha hasonlatosságot találna közte és a folyondár között, mely föld nélkül a levegőben tenyészik s inait száraz gallyakra vagy kődarabokra veti.”²

Sőtér abban, hogy a Norbertek a Kolostoryak végzetét jelentik, „szellemes jelképeség”-et lát, s úgy véli, hogy ez végig is vonul a *Férj és nő* egészén: az öreg Kolostoryt a botanizáló, Voltaire-t olvasó idősebb Norbert viszi sírba, Albertet Eliz.³ Szegedy-Maszák Mihály a közvetett jellemzést az érték-szerkezettel hozza összefüggésbe: Kemény ebben a regényében a polgárosodásra képtelen arisztokrácia szükségzerű pusztulását mutatja be, akárcsak Stendhal az *Armance*-ban: „a hős ott szinekodché szerepét tölti be, hogy réteg – szintén az arisztokrácia – értékküresedésének példája.”⁴ Barta János a *Férj és nő* művészi fogyatékoságának tartja, hogy a lelki folyamat „inkább csak el van mondva, mint hihetően megjelenítve”⁵, s észreveszi, hogy a módszeres sokoldalú pszichológiai folyamatrajzot olykor a jelenetezés, bizonyos jelképek helyettesítik: pl. Kolostoryt először talán nem is Iduna grófnő bűvöli el, hanem Szent-Ágosta: „Középkori templom, ódon középkori várkastély... Rendkívül finom művészi ötlet az, hogy a sok ódonág között egy mai, előkelő nő jelenlétét, illetve lappangását Albert egy otffejtett finom női kesztyűből sejtí meg.”⁶

1 GYULAI Pál, *Báró Kemény Zsigmond*, in *Gyulai Pál munkái*. Franklin é. n. IV. kötet 50–51.

2 PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond* Bp. 1923. II. 137.

3 SÓTÉR István, *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. 461–462.

4 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, in *Világkép és stílus*. Bp. 1980. 306.

5 BARTA János: *A pálya ívei*. Bp. 1985. 64.

6 Uo. 72.

Kimondva-kimondatlanul megfogalmazódott már tehát, hogy Kemény epikájában előfordul a hősök és eszmék indirekt, azaz tárgyi, táji stb. elemeken keresztül történő leírása, ami egyúttal értékelés is. A *Férj és nő* esetében ennek kiemelt fontossága van, mert az 50-es évek elején írt társadalmi regényekben (melyeket mentesít a röpirataiba foglalt eszmei-nemzeti problematikától⁷) nagyobb tere marad ilyesfajta művészi mesterkedésre, ugyanakkor az olvasó közönség megnyerésének írói programja is vonzó, szemléletes, színes, a gondolatokat is „megérezkítő”, vizuálisan gazdag regényforma kialakítására ösztönözte.

Éppen ezért a *Férj és nő*-ben elszaporodnak azok a tárgyi világra utaló, ám nem pusztán önnön jelentésükkel szereplő vizuális elemek, amelyek részt vesznek a sugalmazni kívánt alapeszme illusztrálásában, sőt nyomatékos művészi megjelenítésében, ily módon a pusztá díszítő-megjelenítő funkcion túl a regény értékeinek világát is konkrét, érzékeltes formában szuggerálják, sőt (jelképeségüknél fogva) a mű poétikus atmoszférájának kialakítóivá képesek válni.

2. Jelképteremtő díszletezés

Kemény művészi tudatosságának jele, hogy olyan természeti képekkel kezdi el regényét, amelynek a *Férj és nő* eszmei lényegét előre szemléletessé teszik. Keselykő „nagyuri külalak”-járól ír, „mely oly barátságosan komoly, oly büszkén leereszkedő, oly zord-kecses, hogy ki-ki átláthatja, miként hegyünk többre van teremve, mint név nélkül élni szegény rokonai, a zöld fürtű szomszéd bércek mellett, s arról is ki-ki meggyőződhetik, hogy nevét csupán valami arisztokratikus lénytől, mint az oroszán, párdúc vagy kesely, volt szabad kölcsönöznie.” A leírás a Kolostory családra jellemző arisztokratizmust készíti elő. Erre utal az is, hogy „Keselykő tar homlokának királyi koronája” a Kolostoryak egykori várának romja. Csupán a szokásos sorrend van felcserélve: nem a Kolostoryakról halunk először, s az ő karakterüket vetíti térbe Keselykő, hanem előbb kapjuk a magános, megközelíthetetlen, mindenek fölött uralkodó szikla képét, s néhány bekezdéssel ezután tudjuk meg, hogy a Kolostory familia „az egész Felföldön a legvegyületlenebb és legrégebb családnak volt kikiáltva.” Az értékelő mozzanatok egyelőre pozitívak: amikor (ugyancsak a regény legelején) Kolostoryék új úrilakjáról esik szó, amely építési modorával a régi idők iránti rokonszenvet árul el inkább, „mint korunknak kényelemvágát, mely készítményeivel a művészetet a célszerűség és jövedelmezés szolgálóleányává tette”, akkor legalábbis az értékek kiegyenlítetttsége az, ami szembetűnő.

Teljességgel egyértelművé válik a jelképiesítő szándék Zörény Iduna grófnő birtoka, a szent-ágostai uradalom kapcsán is. Itt is van várom, hegyi tó, XIV. századi kápolna, azaz természeti és építészeti elemek egyaránt előkelőségre, ódonásra, kivételességre utalnak. Liza ezzel szemben, „ha épületté bővíltetnék, gazdag vár helyett, mely széles láthatáron uralkodik, mezei lak volna zöld repkénnyel ablakán, szerény kényelemmel szobáiban”. Az épületek jellege modort, gondolkodásmódot, erkölcsi karaktert illusztrál újra és újra. Sőtér megállapítása szerint: „Kemény társadalmi regényeiben az arisztokrata pompa ellenlábasaként szerepel mindig a polgári 'komfort', az angol stílusú, inkább kényelmes és meghitt, semmint fényűző környezet.”⁸ A *Férj és nő*-ben a Norbert bankár által Albert és Eliz számára épített virányosi mezei lak ilyen díszletelem: „karcsú oszlopsorral, széles verandával és két, szögletein a veranda homlokáig nyúló felső emelettel... Az épület ... az angol cottage-okhoz hasonlított.” Liza egyszerűségét, tisztaságát, áttekinthetőségét jelképezi új otthonuk, míg Indunához Szent-Ágosta, a „grófi vár gyönyörű, bár elhanyagolt parkja” illik.

A díszletezés jelleg- és értékkontrasztokat tartalmaz. Jól kivehető, hogy Kemény Norberték puritán, célszerű életformáját igyekszik felemelni, ám akaratlanul is azonosul némileg Kolostory Albert értékrendjével, aki tisztában van ugyan a polgári racionalizmus, tisztesség erejével és időszerűségével, de nem tud leküzdeni valami akaratlan tiszteletet, sőt rajongást egy másik, túlhaladott látvány- és értékartomány iránt: az író Albert szemével látatja Szent-Ágostát: „A falu nevető külsejével ellentétben áll a földesúri lak komoly alakja, mely gyönyörű sétányok közül oly mélán, oly szent áhitattal néz alá, mintha templomával, kettős kőkeresztű ablakaival, hegyes ívű kapuival, sőtét folyósóival,

⁷ NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond* Bp. 1972. 88.

⁸ SÖTÉR, i. m. 460.

repedezett bástyájával és portáléjának homlokszobraival együtt elvágynék a mosolygó virányok mellől egy sziklás és kopár bércre, hol kevesebb zaj és kevésbé pezsgő élet venné körül." Hangsúlyozva van az idejétmúlttság (sötét folyosók, repedezett bástyák), de a kiválóság, a nem mindennapiség iránti áhítat is áthatja, annak a Keménynek a nosztalgiaja, akinek a számára a történelem, a vallás, a művészet a legfőbb értéket jelenti.

A jelképies díszletezés művészi hatását kissé lerontja, hogy a mű indítása óta újra és újra felbukkanó, következetes analógia-láncot az író (Albert lelkiállapotát ecsetelve) egy ponton feloldja, megmagyarázza: „Előtte a Zörények, kiknek ereiben a nyugati hősköltevények bajnokainak és a keleti szultánok tündér leányainak vére cserg, ha másoknál nem is tökéletesebb, de vonzóbb lényekként tűntek föl. S az óriás kőhalmot, melybe a plébános vezeté, bár alig volt lakható, többre kezdé becsülni a virányosi szerény épületnél, hol kényelem és csendélet honolt." A kétféle, elütő díszletezésű környezet szembeállítását értékszenesítő funkciójú. Kemény a fogalmi körülírásánál teljesebb, meggyőzőbb hatást ér el a látványelemek megfeleltetésével: az „érzékletek” szférájában mutatja meg Albert világának végleteit, s egyúttal azt is, hogy az „ábrándos” arisztokrata széplélek számára melyik érték- és látványegyüttes jelent többet. Az irányregény eszméi tehát jelképes tájképekben, környezetrajzban konkretizálódnak. A díszletek és a háttér ugyanakkor a regény ökonómiaját szolgálja, kiemeli az egyszerre vizuális és gondolati elemeket.

3. A jelentésátvitel fokozatai

Kemény gyakran szerepeltet olyan beállításokat, amelyek túlmutatnak önmagukon, s ha a jelképeség fokát el nem is érik, mégis nyilvánvaló, hogy valami másnak, önmaguknál többnek a megéreztetésére szolgálnak. Amikor például a regény legvégén Albert eljut a feleséggyilkosság gondolatáig: „Ágyától, hol rémálmai üldözték, s a karszékétől, melyben késő estig keblét a szenvedélyek parazsa égette, csak egy ölnyi távolság volt a csigalépcsőig, mely Eliz hálószobájának még mindig be nem zárt ajtajához vezetett. S Albert gyakran állott éjjelenként óranegyedekig a lépcső felső fokán, s felindulása mutatá, hogy tudja a kísértést, mely alá felé inti, és érzi az ösztönt, mely sarkallja a kínálkozó alkalom megragadására.” Albert vívódása, ingadozása, elhatározásai, majd megtorpanásai vannak itt térbe vetítve, s a helyszínrajzhoz kapcsolt leírás jelenetbe, mozgásba emeli át mindazt, ami fogalmilag is elmondható volna.

Hasonlóképpen materializálja egy emlék, egy kapcsolat intimitását az a motívum, hogy Norbert bankár úgy építette fel a virányosi mezei lakot Albert és Eliz számára, hogy az egyik helyiség annak a szobának szakasztott mása, melyben nászéjszakájukat töltötték. Albert és Eliz számára ez kézzelfogható, mindennapi valósággá teszi az egyszerűt, az emlékbelit, mintegy „térbeli” elemmé formál valamit, ami a testi-lelki kapcsolat kezdetét hivatott kifejezni. Szerelmük, házasságuk indulása fűződik ehhez a szobához, együtt élnek tehát valamivel (bútorokkal, tárgyakkal), ami empirikusan is létezik, de mégis valamiféle jelentés társul hozzá. Ez a „többletjelentés” kapcsolódik a virányosi lakhoz, s ez a maga természetességével, nyíltságával megint csak ellentétes mindazzal a homályossággal, titokzatossággal, ingerlő démonikussággal, amit Iduna képvisel.

A lélektani elemzés elmélyítését célzó jelentésátvitel speciális példája az a jelenet, melyben a valóságának elhagyására készülő Albert a plébánossal egy részt olvasat fel Dante *Isteni színjátéká*-ból: Dante és Vergilius a pokol „hatodik :abroncs”-ához :érkezik, a „hittagadók” köréhez: „a sík téren óriási mennyiségű sírok emelkednek; mindeniket láng öleli át, melytől a kövek oly forrók, hogy a vasat megolvasztanák. A szarkofágok födelei föl voltak emelve, s az üregekből borzasztó jajgatás tört ki.” Az író arra törekszik, hogy főhősének rettenetes vívódását, büntől való irtóztatását, iszonyatos kínjait valami külső tényezővel (egy irodalmi mű részletével) érzékeltesse. A Judás-kör borzalmai, víziószzerű jelenetei ugyancsak az írói ökonómia szolgálatában állanak: kevés szóval sokat mondanak el Albert lelkiállapotáról.

Az alapgondolat látvánnyá formálódik Albertnek Tamáshoz írt levelében: „Nézd meg, kedves Tamásom, egy lordnak csarnokát – hol az ősök képe még jobban őriztetik, mint Keselykőn, s látni fogod a büszke herceg mellett a polgármester szép özvegyét, a világhírű admirál karján a szerény falusi lelkész unokahudát, és a lordnak, ki igen szép majorátussal bír, oldalánál a kereskedő lányt, kinek atyja egyszeri lerakodásor több kincset hord áruhajóin, mint vejenek, a nagytékintélyű felsőházi tagnak

összes fekvő vagyona." Az angol lordnál kiakasztott képek, természetesen, a magyar arisztokrácia polgársággal való összeolvadásának „vizuális” receptjét, Kemény óhaját adják vissza. Az angol arisztokrácia hatalmának és életrevalóságának alapja a néppel való „vegyülése” – sugalmazza a leírás a jelentésátvitel révén. Am a *Férj és nő* a maga egészében éppen az ellenkezőjét fogja bizonyítani, azt, hogy az arisztokrácia és a polgárság összefonódása végzetes a polgárságra és nem célravezető az arisztokráciára nézve, méghozzá az arisztokrácia hibájából. Az angol példa (illetve annak látványban, családi festmények sorában való megjelenítése) tehát éppen azáltal marad emlékezetes, hogy egy kudarccal, sőt tragédiával végződő kísérlet ellenpontjává válik, s az író ezúton megintcsak sok magyarázkodást, absztrakt okfejtést takaríthat meg.

4. Végzetdráma és vizualitás

Eszmék a regény és a dráma körül című tanulmányában írja Kemény: „a regénynek egy nagy előnye van a sokkal tökélyesebb formájú és sokkal költőibb természetű dráma fölött, ti.: a körülményesség, a *détailok varázsa az állapotok, helyzetek, irányok és jellemek festésében*. Nem szükséges most megvitatnom: vajon ama tulajdonban, melyet előnynek neveztem, nincs-e annyi prózai vegyület, hogy éppen miatta nehéz már a regényt a költészet nemei közé sorolni, és éppen miatta nem nyerhet az oly törvényeket, melyeket a szervezetben követni tartozzék, s oly határozott formát, mely a kényesebb műzést is annyira kielégítse, mint egy hibátlan alakú drámáé?” (KZs kiemelése) A díszleteknek, a vizuális analógiáknak a regényegészben játszott szerepe alighanem Keménynek azzal a törekvéssel függ össze, hogy a regény vélt előnyét és vélt hátrányát, azaz műfaji alkátát kedvező irányba, az egység és költőiség irányába módosítsa. Az állapotok, helyzetek, jellemek megvilágítása kedvéért tájképeket, környezetelemeket mellékel, egyúttal azonban a túlzott prózaiság ellenszerét is fölleli ezekben, hiszen az önmagukon túlmutató, elvont jelentésű leírások, párhuzamok költőiséget hordoznak. A metaforikus funkciójú látványelemek ugyanakkor a „határozott forma”, a „hibátlan alak” Kemény szerint drámában testet öltő normájához is közelítik a *Férj és nő*-t, amelyben terjedelmes fejtegetéseket tesznek feleslegessé.

Az indirekt jellemzést szolgáló beállítások végighúzódnak a regényen, sajátos utalás-láncolatot képeznek. Visszatérően az alap gondolatot hangsúlyozzák, az arisztokrácia és polgári életelvek ellentétét. A némileg talányos cím is erre utal (elég bizonytalanul), hiszen Albert és Eliz kapcsolatára, előbb-utóbb bekövetkező összeütközést magában foglaló kettősére vonatkozik. Még időben és térben e konfliktustól távoli leírások mélyén is a polgári racionalizmust fenyegető, pusztító erők élménye lapang: Albert olaszországi benyomásairól számol be öccsének: „Bősz és szomorú vidéken voltam, melynek egyes darabjai fölött a sápadt halálangyallal két nemtő küzdött: a komoly polgárosodás és a mosolygó természet. Merészen kígyózó csatornákat építettek a mocsáron, hogy a lusta víz megszabadulván sárga-zöld szőnyege alól, vígan lejtessen a tengeranya karjai közé. Göbölycsorda és juhnyáj legelt minden szabad téren, mely a posvány alól fölmerült, és szemem nevető rétet, termékeny szántóföldet látott a szikkadt tófenék, a kiirtott csalit, a megszántott üledékek és leégett nád helyein.” (Megjegyzendő: a kor szóhasználata a polgárosodást a mai civilizáció értelmében, vagy abban is használta.)

A műben újra és újra felbukkanó szembeállítás-sor a regény végső lényegét tudatosítja. Barta János fejtegetése szerint a *Férj és nő* a mű derekától szalonregényből sorsregénybe fejlődik át, a központi sorsmodell pedig (nemcsak Albert és Eliz, hanem Tamás és Adél, Terényi és Iduna esetében is) az össze nem illő emborsorsok fatális összefonódása.⁹ A végzetdrámává nővő *Férj és nő* a látványelemek oppozícióiban az alapeszme feszültségét adja vissza. Kemény így módon az érzékletesség világában is megteremti annak a megfelelőjét, amit e tézisregényében mondani akar.

Imre László

⁹ BARTA, i. m.

Horváth Veronika

A MINERVA TÁRSASÁG TÖRTÉNETE

A szellemtörténet magyar kezdeményezőjének, sőt „atyjá”-nak nevezett Thienemann Tivadar munkásságának elemző vizsgálata tovább árnyalhatja a szellemtörténetre vonatkozó eddigi kutatási eredményeket.¹ A szellemtörténeti folyóiratként számontartott Minervára viszonylag sok hivatkozás történt a vizsgált korszakkal kapcsolatosan, de mivel a folyóiratot létrehozó Minerva Társaság történetét mindezekig homály fedi, hiányt pótló lehet a még fellelhető adatok összegyűjtése, közzététele. A Minerva Társaság története azért is figyelemre méltó, mert életre hívása és létezése különbözik a korszak egyéb társaságainak működésétől. A Társaság megalakulásáról, szervezeti szabályairól csak azokból a szerény számú megmaradt dokumentumokból van tudomásunk, melyek túléltek a történelem viharait és így megmenekedtek a pusztulástól.

A Minerva Társaság 1921-ben megalakult tudományos egyesület volt. Létrehozója, megszervezője Thienemann Tivadar irodalomtörténész és germanista, akinek szellemi tevékenysége majd oly meghatározó lesz a pécsi Erzsébet Tudományegyetem életére is.

A budapesti születésű Thienemann pályája szinte a kezdetektől a tudományos kutatások megszervezése jegyében folyt. A főváros második kerületi állami főreáliskolai középiskolai tanulmányok elvégzése után hat féléven át a budapesti, két féléven át a leipzig tudományegyetemen hallgatott nyelvészeti és irodalomtörténeti előadásokat. 1912-ben tanári vizsgát tett német és francia nyelvből, valamint irodalomból, majd doktori címet szerzett a budapesti tudományegyetemen germán filológiából, indogermán összehasonlító nyelvtanból, valamint francia nyelv- és irodalomból „summa cum laude” eredménnyel. Az 1912/13. tanévben már a berlini egyetemen találjuk, ahol a vallás- és közoktatásügyi minisztérium ösztöndíjasaként hét féléven át folytat tanulmányokat. 1913-tól a háború kitöréséig Budapest VIII. kerületi főreáliskolájában német és francia nyelvet tanít. A háború kitörésekor katonai szolgálat után, az Isonzó mellől súlyos sebesülésekkel került haza, tartalékos hadnagyi rangban.

Ezt követően mint további harctéri szolgálatra alkalmatlan, a budapesti egyetemi modern filológiai szemináriumban működött. Tanári tevékenységében 1918. március 10-én történt változás, amikor a pécsi Erzsébet Tudományegyetemre hívták, ahol német nyelv- és irodalom tanárrá nevezték ki, s egyben megbízták a francia nyelv- és irodalom tanszékének ellátásával is. 1921. június 25-től nyilvános rendes tanári kinevezést kapott.²

Thienemann tehát készülődve a Pécssett folytatandó tudományos munkára, a budapesti Centrál Kávéházban hívja össze a kor jeles szakembereit egy társaság megalakítása céljából. Az alakuló ülés időpontja: 1921. május 12. – A Társaság legfőbb céljának a magyar szellemi élettörténet művelését jelölte meg. A Társaság vezetésére a következőket választották. Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Thienemann Tivadar.

A Minerva Társaság alapító tagjai közül Pauler Ákos, Kornis Gyula, Németh Gyula, Tolnai Vilmos,

¹ H. LUKÁCS Borbála, *Szellemtörténet és irodalomtudomány* Bp. 1971. LACKÓ Miklós, *A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között* in L. M. Szerep és mű Bp. 1981. 298–340. KOSÁRY Domokos, *történészek és irányzatok: Emlékezés*, in Magyar Tudomány Bp. 1982. X. 727.

² Dr. VITÉZ SZABÓ Pál, *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága*, Pécs, 1940. 945–949.

Horváth János, Zolnai Béla, Szeckfü Gyula, Huszti József, Melich János, Eckhart Ferenc, Lukinich Imre, Domanovszky Sándor, Budai László, Ereky István, Nagy József, Gragger Róbert, Eckhardt Sándor, Fest Sándor, Hekler Antal, Felvinczi Takács Zoltán, Gerevich Tibor és Gombocz Endre szerepe emelhető ki.³

Az alapszabályokat a magyar kir. belügyminiszter Bp. 1921. szeptember hó 3-án kelt 67127. számú rendeletével hagyta jóvá.

Az alapszabályok általában a társaságok életének szokásos „törvényeit” tartalmazzák. Betartásuk, illetve megtartásuk a társaságok fennmaradásának egyik leglényegesebb feltétele. A Minerva Társaság e tekintetben kivételnek számít a Társaság ugyanis nem rendezett felolvasásokat, nem segélyezett tanulmányutakat, nem tartott a folyóúgyek intézésére előadásokkal egybekötött időszaki összejöveteleket. A Minerva Társaság formális ülést soha nem tartott.⁴ Máté Károly a Társaság alapítására így emlékezik: „Ülés és szavazás nélkül lettem pénztáros, titkár stb. Thienemann a formáságokat általában elkerülte, ha lehetett.” A Társaság tagjai évente egyszer ugyan összegyűltek a következő év feladatainak megbeszélésére, de ezekről feljegyzések, titkári beszámolók vagy jelentések nem készültek. A Társaság tagjait főleg Thienemann toborozta a „tudomány barátai”⁵ köréből. A törzsgárda tagjai a pozsonyi Erzsébet Egyetem 1918 után Pestre költözött tanárai közül kerültek ki, illetve az Eötvös-kollégium köréből. 1926-tól Farkas Gyula töltötte be a titkári tiszteket, de szereplése névleges volt.

A Társaság legfőbb tevékenysége tulajdonképpen az alakuló ülésen tervbe vett folyóirat megindításával és különböző tudományos kiadványok megjelentetésével kapcsolatos. A Társaság ugyanis 1922-től Minerva címen folyóiratot indított, amely a Minerva Társaság hivatalos orgánuma volt. Az eredeti elgondolás szerint a Minerva évfolyamai 10–10 füzetből álltak volna, de már az I. évfolyam 1–3. száma, a 4–6. és 7–10. száma 2 füzetbe volt összevonva. A harmincas években, nevezetesen 1935-től csak két, három szám jelent meg. A sajtótörvény szerint viszont tíz számnak kellett évente megjelennie. Ez az oka annak, hogy időnként a Minerva füzetek összevont számozást kaptak megjelenésükkor. (A füzetekben közreadott doktori disszertációk számozásában még több a kihagyás, illetve az egyenetlenség.)

A Minerva c. folyóirat a Társaság célját, a „magyar szellemi élet történetének művelését” kívánta szolgálni. Az alakuló ülésen a folyóirat szerkesztésével Thienemann Tivadar és Horváth Jánost bízta meg. „Horváth János – akinek Thienemann tanítványa volt a középiskolában – az induló folyóiratnak a maga nevével súlyt és rangot adott. A szerkesztésben azonban nem sok része volt, az első év után ki is vált a szerkesztőségéből. Pesten maradt és átvette a Napkelet kritikai rovatának szerkesztését.”⁶

Az a tény, hogy a Minerva Társaságra és a folyóíratra vonatkozó minden küldemény Thienemann Tivadar címére érkezett,⁷ azt igazolja, hogy lényegében Thienemann irányított mindent. A dokumentumok szerint a Társaság folyóiratát a Társaság tagjai egy tetszés szerinti összeg (minimum évi 60 korona) tagsági díj vagy egyszersmindenkori 2000 korona alapítványi díj fejében kapták. Azok, akik nem voltak tagjai a Társaságnak, továbbá könyvtárak, könyvkereskedők, testületek évi 200 korona előfizetési díjjal rendelhették meg a folyóiratot. (Egy füzet ára 60 korona volt.)

De hogyan lett a Minerva ún. „pécsi lap”?

Klebesberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter a pozsonyi egyetem új helyéül Pécsre jelölte ki. Az 1921. évi XXV. törvénycikk ismét egyetemi városi rangra emelte Pécsét, és így 1923-ban ünnepléses keretek közt az új bölcsészkaron megkezdődött az oktató munka. Thienemann Tivadar az egyetemmel Pécsre jött. Így került Pécsre 1923-ban a Minerva, hiszen ezt immár jobbára a pécsi egyetem bölcsészettudományi karán szerkesztették. A szervezés és szerkesztés munkáját szinte teljesen Thienemann végezte. A segédszerkesztői feladatokat 1924-től Máté Károly látta el. Bár Thienemann folyóírata szerzői gárdáját tekintve rendkívül széles kört képviselt, a leggyakrabban előforduló nevek

3 Minerva 1922. I. 1–3. sz. (Szerkesztői közlemény) 106–107.

4 MÁTÉ Károly szíves közlése alapján.

5 Minerva 1922. I. 1–3. sz. 106–107.

6 H. LUKÁCS Borbála, *Szellem-történet és irodalomtudomány* Bp. 1971. 53.

7 A címzés a dokumentumokon: Thienemann Tivadar Bp. I. Tigris u. 5. sz.

a pécsi egyetem tanárai közül valók. Többek között Halasy-Nagy József,⁸ Kornis Gyula, Tolnai Vilmos, Weszely Ödön. A folyóirat indulására így emlékezik dr. Máté Károly⁹: „A Minerva folyóirat első füzet 1922 első hónapjaiban jelent meg. Thienemann már 1921 őszén Pécsre utazott az egyetem elhelyezéséről tárgyaló egyik bizottság tagjaként és bizonyára már akkor megállapodott a Dunántúl Nyomdával, sőt átadhatta az első füzet kéziratát is. Én 1924. decemberében kaptam meg az áthelyezést Pécsre, akkor már a 3. évfolyam is befejeződött, de egységes különnyomat sorozat addig nem készült.”

Thienemann a Minerva I. évfolyamában¹⁰ foglalja össze a Minerva célját: „Nem akarunk új csapásokon járni, inkább folytatni kívánunk abbamaradt nagy kezdeményezéseket. Az idealizmusnak nagyobb és szilárdabb hagyományai vannak, az idealizmus elemibb erővel támadt fel az elmúlt évek illúzióinak szétfoszlása után, semhogy ma még külön igazolásra szorulna. Ma látjuk leginkább, jobban mint valaha, hogy a szellemi tényezőknek milyen döntő erejük van a történet irányításában. Utak indítjuk folyóiratunkat, bízva abban, hogy mennél inkább szellemi jelenségekben keressük a magyar múltnak képét, mennél mélyebben látunk be a magyar múlt ezer megnyilvánulásának szellemi alapföltételeibe, annál összetartóbbnak fogjuk érzni a történettudományok különböző, egymástól mindinkább elidegenülő ágait, annál inkább meg fogjuk látni az egyes csöppnyi adatban is a magyarság múltjának osztatlan történetét.”

Bár e helyütt nem lehet feladatunk a folyóirat elemzése, néhány megjegyzés mégis helyénvalónak tűnik. A folyóirat teljes tanulmányanyagának ismeretében elmondható, hogy bár a Minervában gyakori a szellemtörténeti orientációjú szerzők szerepeltetése (Koszó¹¹, Pukánszky¹², Turóczi¹³, sőt gyakran Thienemann¹⁴), megjelentek a folyóiratban más beállítottságú szerzők művei is. Ilyen pl. Hornyánszky Gyula¹⁵ *A történettudomány általános jellegéről* c. tanulmánya, amely a szellemtörténeti módszereket bírálta, vagy ilyenek voltak pl. a pozitivistá beállítottságú szociológiai tanulmányok¹⁶ is.

8 1933-ig Nagy József, csak ezután használja a Halasy-Nagy József nevet.

9 MÁTÉ Károly levele 1983. február 21. Kézirat.

10 THIENEMANN Tivadar, *A pozitívizmus és a magyar történettudományok*, in Minerva 1922. I. 1–3. sz. 28.

11 KOSZÓ János, *Fessler és a romantikus történetfilozófia*. Fessler Ignác Aurél, in Minerva 1922. I. 8–10. 305–316. KOSZÓ János, *A német tudomány köréből*. A német szellemtörténeti tudomány képviselőiről: Ernst Troetsch, Eduard Spranger stb., in Minerva 1923. II. 1–5. sz. 93–98.

12 PUKÁNSZKY Béla, *A magyar Hegel-vita*. Erdélyi János, Tarczy Lajos, Warga János, Taubner Ignác, Szeremlei Gábor, Márton István, Vecsey József, Hegel magyarországi követőiről; P. B., *Hegel és magyar közönsége* in Minerva 1932. XII. 1–4. sz. 3–21.

13 TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar cartesianusok* (Descartes magyar követőiről) in Minerva 1933. XII. 1–5. sz. 20–68.

14 THIENEMANN Tivadar, *A pozitívizmus és a magyar történettudományok*. (Bevezető tanulmány) in Minerva 1922. I. 1–3. sz. 1–28. *A filozófia föltámadása*, in Minerva 1922. I. 1–3. sz. 103–106. THIENEMANN Tivadar (HORVÁTH János) szerk., *Riedl Frigyes hagyatékából I. A magyar sors. Új magyar élet II. A háború III. Az emberiség jövője. IV. Nagy-Magyarország. A Nyugat délibábja V. Zsidókérdés*, in Minerva 1922. I. 4–7. sz. 109–142. *A német tudomány köréből*, in Minerva 1922. I. 4–7. sz. 251–256. *A Nyugat alkonya*. Oswald Spengler és a Spengler irodalom, in Minerva 1922. I. 8–10. sz. 342–361. *Faj-kérdés az irodalomban*. Jegyzetek a Petőfi irodalomhoz, in Minerva 1922. I. 8–10. sz. 361–364.

15 HORNYÁNSZKY Gyula, *A történettudomány általános jellegéről*, in Minerva 1924. III. 6–10. sz. 141–152.

16 HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret*, in Minerva 1922. II. 4–7. sz. 187–207. KERECSÉNYI Dezső, *Elvi kérdések a régi magyar irodalomban*, in Minerva 1923. II. 6–10. sz. 162–207. MÁTÉ Károly, *A magyar önéletrás kezdetei (1585–1750)*, in Minerva 1926. V. 1–5. sz. 120–166. *Uő.*, *Irodalomtörténetírásunk kialakulása*, in Minerva 1928. VII. 1–3. sz. 83–133. *Uő.*, *Sajtó és tudomány*, in Minerva 1929. VIII. 1–3. sz. 223–239. *Uő.*, *A könyv morfológiája*. Tanulmány a XVI–XVII. századi magyar irodalom történetéhez, in Minerva 1930. IX. 8–10. sz. 252–302.

A folyóirat jelentős munkatársai voltak a filozófusok közül a nagyhatású Pauler Ákos,¹⁷ Halasy-Nagy József,¹⁸ Kornis Gyula,¹⁹ Prohászky Lajos²⁰ stb. A Minervában gyakran feltűnő filozófiai írások a korszakban megnövekedett filozófiai fogékonyságot tükröznek. Ez jellemző volt tudományos és irodalmi téren, sőt a napi sajtóban is. Pauler Ákos írja: „Olyanok is érdeklődnek a világnézet nagy problémái iránt, kik régebben maguk is csodálkoztak volna, ha nekik ezt megjósolják. Sőt nemcsak az új bölcseleti művek találnak szorgalmas olvasóközönségre, de a régebben megjelent magyar filozófiai munkái is ugyiszólván valamennyien elkelnek. Mind több hirt kapunk vidékről, a közönség filozófiai tárgyú fölolvasásokat kíván és ezeket látogatja legjobban. Egyetemi ifjúságunknak is csaknem kedvenc tanulmányává vált a bölcselet, az idevágó előadások a leglátogatottabbak közé tartoznak... Az első világháború előtti években a tudományos gondolkodás mintegy centrifugális erőtől hajtva a sokféle specializmus irányában haladt. Most – úgy látszik – az egymástól elkülönülő és önállóodásra törekvő szakdiszciplínák széthasadó utjaikon megfordulnak és keresik az egymással való találkozást minden tudomány egy közös gyökerében: a gondolkodás filozófiai elmélyülésében.”²¹

Filozófiai vonatkozásban a folyóirat három irányban orientálódott: foglalkozott a magyar múlt szellemtörténeti feldolgozásával²², kísérletet tett az „új magyar idealizmus”²³ megalapozására és teret adott a német filozófiai törekvéseknek.²⁴

A történészek közül Szekefű Gyula,²⁵ Hóman Bálint,²⁶ Balogh József,²⁷ Váczy Péter,²⁸ Ligeti Lajos²⁹ a legjelentősebbek a folyóirat munkatársi gárdájában.

H. Lukács Borbála a *Szellemtörténet és irodalomtudomány* c. tanulmányában joggal nevezi a Minervát „a kor egyik legnagyobb hatású és színvonalban is jelentős folyóiratának”, hiszen tárgyköre

¹⁷ PAULER Ákos, *A szellemtörténet kategóriái* in Minerva 1923. II. 1–5. sz. 1–10.

¹⁸ (HALASY)-NAGY József, *Taine és Riedl*, in Minerva 1922. I. 1–3. sz. 90–92. *Egyetem és idealizmus*, in Minerva 1923. II. 6–10. sz. 208–215. *A pozitívizmus kezdetei*, in Minerva 1926. V. 6–10. sz. 177–201. *Klebesberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai*, in Minerva 1930. IX. 1–4. sz. 107–124. Uő., *Ravasz László: A lélek embere. Emlékezés Prohászka Ottokárra*, in Minerva 1931. X. 1–4. sz. 82–84. Uő., *Kornis Gyula: Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*, in Minerva 1933. XII. 1–5. sz. 137–144. Uő., *Pauler Ákos (1876–1933)* Nekrológ és tanulmány, in Minerva 1933. XII. 6–10. sz. 149–177. Uő., *A fiatal Dilthey*, in Minerva 1934. XIII. 1–10. sz. 135–148. Uő., *Változó nemzedék – változó feladatok*. (Tanévnnyitó beszéd a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen. Az egyetem feladatai az értelmiség feladata), in Minerva 1935. XIV. 1–10. sz. 10–15.

¹⁹ KORNIS Gyula, *Új magyar filozófiai rendszer. Pauler Ákos filozófiája*, in Minerva 1922. I. 1–3. sz. 29–89.

²⁰ PROHÁSZKA Lajos, *Vallás és kultúra. Leopold Ziegler filozófiája* (1. rész) *Szellemtörténet és kultúrkritika*. (2. rész) in Minerva 1928. VII. 1–3. sz. 1–53.

²¹ PAULER Ákos, *A szellemtörténet kategóriái*, in Minerva 1923. II. 1–5. sz. 1–10.

²² THIENEMANN Tivadar, *A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban*, in Minerva 1922. I. 4–7. sz. 223–240. Uő., *Városi élet a magyar középkorban*, in Minerva 1923. II. 1–5. sz. 41–69. HALASY-NAGY József, *A pozitívizmus kezdetei*, in Minerva 1926. V. 6–10. sz. 177–201.

²³ PAULER Ákos, *A szellemtörténet kategóriái*, in Minerva 1923. II. 1–5. sz. 1–10. (HALASY)-NAGY József, *Egyetem és idealizmus*, in Minerva 1923. II. 6–10. sz. 208–215.

²⁴ HALASY-NAGY József, *A fiatal Dilthey*, in Minerva 1934. XIII. 1–10. sz. 135–148.

²⁵ SZEKEFŰ Gyula, *Faji sajtáságaink a gazdaságtörténet világánál* (1. rész) *I. Probléma és fogalmak. II. A magyar borkivitel külső tényezői. III. Belső tényező: A termelő lelki alkata*. Az 1922. évi borkivitel és behozatal adatai, in Minerva 1922. I. 4–7. sz. 143–186. Uő., *Faji sajtáságaink a gazdaságtörténet világánál* (2. rész) *IV. Adatok a termelő lelki alkata ismeretéhez. A XIX. század első fele. Széchenyi és Wesselényi. Az abszolútizmus korában. Szemere Bertalan. A kiegyezési korszakban. V. Az eredmények*, in Minerva 1922. I. 8–10. sz. 270–304. SZEKEFŰ Gyula, *Gragger Róbert művelődésünk történetében*. in Minerva 1927. VI. 1–3. sz. 28–42.

²⁶ HÓMAN Bálint, *A magyar történetírás első korszaka*, in Minerva 1923. II. 1–5. sz. 11–40.

²⁷ BALOGH József, *Szent István politikai testamentuma* (1. rész) in Minerva 1930. IX. 5–7. sz. 129–164. *Szent István politikai testamentuma* (2. rész) in Minerva 1931. X. 1–4. sz. 39–51. *Szent István politikai testamentuma* (3. rész) in Minerva 1931. X. 5–10. sz. 106–114.

széles és a legkülönbözőbb tudományágak képviselője mutatható ki. Különösen az irodalomtörténet, a filozófia, a történelem, a nyelvtudomány és a stilisztika érdemel értékelő elemzést, bár a Minervában helyet kaptak különböző társadalomtudományi tanulmányok, sőt művészettörténeti és pedagógiai tárgyú írások is.³⁰

A Minerva tehát nem volt szakfolyóirat, bár „feltűnően nagy helyet foglalt el benne az irodalomtörténet” – mint H. Lukács Borbála is megállapítja tanulmányában. Az irodalomtörténeti tárgyú művek túlnyomó többsége a régebbi magyar irodalommal foglalkozott. A Minervában megjelent tanulmányok többsége általában a folyóirat programjának megfelelően a magyar szellemi élet történeti léteinek és jellemzőinek ábrázolását tekintette céljának, továbbá ennek a történeti felfogásnak elméleti megalapozását az egyes szaktudományok segítségével.

Az irodalomtörténeti tárgyú tanulmányok szerzői: Horváth János, Thienemann Tivadar, Tolnai Vilmos, Zolnai Béla, Eckhardt Sándor, Huszti József, Szerb Antal, Turóczi-Trostler József, Koszó János, Pukánszky Béla. A folyóirat tanulmányai feltűnően sokat foglalkoznak a romantika és a humanizmus irodalmának elvi kérdéseivel. Az előbbi Zolnai és Eckhardt írásai, az utóbbit Huszti József, Kardos Tibor, Balogh József, Faludi János tanulmányai vizsgálják. A Minerva legtöbbet vitatott írásai Horváth János: *Magyar irodalomismerete* és Thienemann: *Irodalomtörténeti alapfogalmak* c. írása, illetve Farkas Gyula: *Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban*, valamint *Romános-romántos-romantikus* c. tanulmánya. Külön helyet foglalnak el a Minervában Szerb Antal irodalomtörténeti esszéi, illetve az esszék.³¹ mint a vizsgált kor jellemző műfaji produktumai.

A Minerva szerzői tehát mind műfaj, mind tárgyválasztásban rendkívül „széles kört” képviseltek, Ennek ellenére általában egységes elgondolás érvényesült felfogásukban, ami a folyóiratszerkesztők a lapkonceptióját tükrözi. Ez főleg az 1930-as évekig jellemző, később rendszertelenné válik, az utolsó füzetek pedig – amelyek jobbára a doktori disszertációkat közlik – már nem képesek tartani a kezdek színvonalát.

A Minerva Társaság a folyóiraton kívül kiadványsorozattal is jelentkezett. Ilyen volt a Tudományos Gyűjtemény, amely Minerva-Könyvtár néven a Minerva c. folyóirat könyvsorozataként jobbára tudományos-filozófiai tanulmányokat jelentetett meg.

„A könyvsorozat, melyet ezen a hagyományos régi címen megindítunk, méltóképpen folytatni igyekszik Kazinczy és Széchenyi korának legeredményesebb tudományos vállalkozását, mely ezen a címen jelent meg. Tudományos bevezetéseket és összefoglalásokat ad közre a szellemi és a természet-tudományok egész területéről a legjobb tudományos szakérők tollából oly munkákat bocsát ki,

²⁸ VÁCZY Péter, *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon (1. rész)*, in Minerva 1932. XI. 5–7. sz. 100–145. *A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon (2. rész)*. in Minerva 1932. XI. 8–10. sz. 167–209.

²⁹ LIGETI Lajos, *A magyarság keleti kapcsolatai. Egy készülő szintézis alapelvei*, in Minerva 1932. XI. 5–7. sz. 49–71.

³⁰ A nyelvtudományt és a stilisztikát Klemm Antal és Zolnai Béla írásai képviselték. ZOLNAI Béla, *Nyelvtudomány és szellemtörténet*, in Minerva 1922. I. 1–3. sz. 93–103. *A látható nyelv*, in Minerva 1926. V. 1–5. sz. 18–71. Uő., *A nyelvi kifejezőség formái*, in Minerva 1927. VI. 1–3. sz. 59–83. Uő., *Körmondat tiráda*. Tanulmány a klasszikus és romantikus stílus kérdéséhez. in Minerva 1929. VIII. 1–3. sz. 92–116. Uő., *Magyar gondolatformák*, in Minerva 1939. XVIII. 1–10. sz. 3–31. KLEMM Antal, *A belső nyelvalak*, in Minerva 1925. IV. 103–114. Néhány művészettörténeti tárgyú írás: GEREVICH Tibor, *A régi magyar művészet európai helyzete*, in Minerva 1924. III. 1–5. sz. 88–122. ZOLNAI Béla, *Művészet és szellemtörténet*, in Minerva 1925. IV. 83–85. HORVÁTH Henrik, *Magyar romantikus festők Rómában*, in Minerva 1925. IV. 115–128. Pedagógiával foglalkozó cikkek: VÁRKONYI Hildebrand, *A Pedagógia a szellemi tudományok sorában*, in Minerva 1925. IV. 165–173. WESSELY Ödön, *Pedagógiai alapfogalmak változása*, in Minerva 1928. VII. 8–10. sz. 305–314.

³¹ SZERB Antal, *Költsey*, in Minerva 1926. V. 1–5. sz. 72–119. Uő., *Vörösmarty-tanulmányok (1. rész)*, in Minerva 1930. IX. 1–4. sz. 1–32. Uő., *Vörösmarty-tanulmányok (2. rész)*. in Minerva 1930. IX. 5–7. sz. 199–227. Uő., *Vörösmarty-tanulmányok (3. rész)* in Minerva 1930. IX. 8–10. sz. 303–320.

melyek a legmagasabb tudományos igények szemmel tartása mellett is közérthetőek, egyszerű, világos, szabatos és áttekinthetően tagolt előadásban tájékoztatnak minden művelt olvasót a tudomány egyes területén elért eredményéről. A könyvsorozat tekintettel van az egyetemi és főiskolai oktatás szükségleteire, s külön figyelmet fordít az egyetemes tudományosság magyar vonatkozású tanulmányaira. A gyűjtemény egyes kötetei gyors egymásutánban fognak megjelenni.”³²

Dr. Máté Károly szíves visszaemlékezéséből a következőket idézem: „Thienemann 1925-ben, az én disszertációmmal kezdte meg a Minerva Könyvtár egységes sorozatát. Az első számot utólag soroltuk be. Így kapta meg az 1. számot „elfogyott” jelzéssel Huszti: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában* az 1924. évi II. évfolyamból 1925. évszámmal, valamint Thienemann: *Mohács és Erasmus* a 2. számot 1924. évszámmal ugyancsak a III. évfolyamból. A 3. szám Zolnai Béla: *Látható nyelv*, a 4. szám Becker és Szekfü: *Gragger-füzete*, az 5. szám Hóman Bálint dolgozata lett. Az én disszertációm (*A magyar önéletírás*) így kapta a 6. számot.

Ez a füzet eredetileg a Minerva 1926. évi V. évfolyamában szerepelt, de mint különnyomat a Bölcsészeti Kar sorozatának Specimina dissertationum... 2. száma, harmadikként mint a Minerva-Könyvtár 6. száma is megjelent. A „Specimina” is Thienemann ötlete volt... Egy részük már a pesti egyetem német intézetének doktori disszertációjaként jelent meg, tehát 1938–39-től kezdve, Thienemann 101. számmal a Minerva-Könyvtár külső formáját megtartva adta közre a dolgozatokat, amelyek általában mint a „szerző kiadása” jelentek meg. Elég lazán van azonban jelezve, hogy Péccsett vagy a pesti egyetemen készültek-e, ami közös csak az, hogy Thienemanné volt a téma gondolata. A Minerva-Könyvtár utolsó száma Kardos Tibor: *Az albertiek édenkertje* c. könyve volt.

A sorozat füzetei általában a folyóirat kékes-szürke fedelét kapták, a külső címlap fekete és piros nyomással. Belső címlap többnyire nem készült. 1926-ban indították meg a bölcsészeti kar disszertáció-sorozatát. Ez volt a Specimina dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungariae Universitatis Elisabethinae Quinqueeclesientis. Az utolsó füzetek száma már 160-on felül volt a kar Szegedre helyezésekor. Külön szerkesztőről nem tudok, lehet, hogy a mindenkori dékán volt a gazdája. A bölcsészeti kar intézetekben készült dolgozatokon kívül készültek, sőt társ-karok publikációi is helyet kaptak benne. A füzetekből 100 példányt kellett a karhoz leadni. A nyomdaköltség általában a szerzőt terhelte.”³³

A Thienemann által szorgalmazott disszertációk kinyomtatásának időpontja egybeesik azzal, hogy Thienemann az 1925/26. tanévben a pécsi Erzsébet Tudományegyetem dékánja. Ilyen minőségben tesz indítványt 1925-ben az első bölcsészeti ülésen a doktori disszertációk kinyomtatása tárgyában, amely a „régebbi állapotok” visszaállítását sürgeti. A „régebbi állapotok” a háború előtti időszakra utalás. amikor az egyetem vezetése kötelezővé tette a jelöltek számára a doktori értekezéseknek nyomtatásban való benyújtását. A bölcsészeti kar Thienemann indítványát – azzal az indoklással, hogy a megváltozott gazdasági körülmények hatására a nyomdai árakban ismét normális és állandó viszonyok alakultak ki – elfogadta. Thienemann igyekezett elgondolásának megnyerni a társ egyetemeket is. A gyakorlati megvalósításról a helybeli Dunántúli Egyetemi Könyvnyomda Részvénytársasággal kötött üzleti megállapodást, amelynek értelmében előnyös árak mellett történhetett a disszertációk szedése és nyomása.³⁴

Thienemann pécsi tevékenységével egyidőben, 1923-tól a Magyar Tudományos Akadémia classica-philológia bizottságának és a budapesti Philológiai Társaság választmányának megbízásából Förster Auréllal együtt az Egyetemes Philológiai Közönyt szerkesztette, de munkatársa lett a Révai Nagy Lexikonnak és a Helikon szerkesztőbizottságának is.

1927-től tagja volt a Baumgarten-alapítvány Tanácsadó Testületének is. Babitsnak írott köszönő levelében szerényen „érdemtelennek” tartja magát e kitüntetésre, arra, hogy a rendkívül szűkkörű testületnek tagja legyen, és attól tart, hogy tagsága „elégedetlenséget fog kiváltani írói körökben.”³⁵

³² A tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének és kiadóhivatalának címe. Danubia Könyvkiadó Részvénytársaság Pécs, Munkácsy Mihály u. 9.

³³ Dr. Máté Károly levele 1983. febr. 21.

³⁴ Baranya Megyei Levéltár, a pécsi Erzsébet Tudományegyetem anyaga.

³⁵ OSZK, Kézirattár. 66. 1806. 1–8. THIENEMANN Tivadar Babits Mihályhoz írott levelei Pécs, 1927. nov. 8.

A Tanácsadó testületi ülésekre rendszeresen eljár, annak tevékenységében aktívan részt vesz, annál is inkább, mivel ezidőtájt többnyire Pesten tartózkodik.³⁶

Így nyíltt lehetősége pl. arra is, hogy kérésére Szekfű Gyula segítségével a Baumgarten kuratórium Várkonyi Nándort szerény napidíjas állásában anyagilag támogassa.³⁷ Egy 1933-ban Babitsnak írott levelében³⁸ mégis arról értesíti az Alapítvány elnökét, hogy a Tanácsadó Testületben elfoglalt tagságáról le kell mondania, mivel mint panaszosan indokolja, – a „velejáró kötelességeknek má már csak nagyon hiányosan” tudna megfelelni. „Évek során át vidéken élve elvesztettem a személyes kapcsolatomat a magyar szépirodalom fiatalabb nemzedékével” – írja Babitsnak.

Thienemann, noha állandó kapcsolata van a fővárossal, Pécssett elszigetelten érzi magát és vár a megfelelő alkalomra, hogy Budapesten folytathassa tudományos munkáját. Ebben része van annak is, hogy a harmincas évektől a kedvezőtlen gazdasági viszonyok egyre fenyegetőbbben éreztetik hatásukat, és a pénzügyi nehézségekkel évről-évre küzdő állami költségvetés mind kevesebb anyagi eszközt bocsát az egyetem rendelkezésére. „Ezek a nehézségek addig növekedtek, hogy részben a takarékosági szempontok, részben a kultúrpolitikai elgondolások felvetették a vidéki egyetemek egyikének beszüntetését vagy egyes karok összevonását. A nehézségekből eredő híresztelések zavarólag hatnak mind a tanári kar, mind a hallgatóság lelki nyugalmára, Pécs, sőt az egész Dunántúl közönségére.”³⁹ 1933-ban Hóman Bálint az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter a gazdasági helyzetre hivatkozva a vidéki egyetemek egy-egy karának szüneteltetését javasolta az országgyűlésen.⁴⁰ „Az állandó létbizonytalanság ellenére az egyetem lassan beépült a város és a Dunántúl életébe. 1931-ben kollégium épült, 1934-ben a jogi kar kapott új épületet és ugyanebben az évben Keszthelyen nyári egyetemet alapítottak.”⁴¹ A bölcsész- és orvoskari tanárok Pozsonyból és Budapestről jöttek, csupán a jogi kar tanárai között voltak kezdettől pécsiek. A bölcsészkar tanárainak nagy része továbbá sem telepedett le Pécssett, hanem Budapestről járt le tanítani. A város életébe így kevésbé kapcsolódtak be. Ettől az egyetem körüli „dicsfény” megnőtt, de nem hozta közel az intézményt a városhoz. Nem Pécssett alapították az egyetemet, az csak befogadta, és ez a körülmény sokáig elkülönítette a várostól.”⁴² Thienemann 1934. első felében Bleyer Jakob professzor halála után megvált Pécsstől, hogy átvegye a budapesti egyetem német tanszékének vezetését. Thienemann távozásával a pécsi Erzsébet Tudományegyetem kapcsolata a Minervával megszűnt. Helyette hozta létre az egyetem tanácsának kezdeményezésére és megbízásából 1935-ben Koltay-Kastner Jenő a Pannónia c. folyóiratot.

Thienemann a tanszékét elfoglalva Budapesten indította meg Pukánszky Bélával együtt az Irodalomtudományi Évkönyvet a tanszéken doktorálók értekezéseiből. Ezzel a Minerva Könyvtárról áttolódott a súlypont az Évkönyvre. A dolgozatok két, sőt egyes három címkiadásban is megjelentek. (1. A folyóiratban, 2. a Minerva Könyvtár számaként, 3. az Évkönyvben.)⁴³

A Minerva Társaság története a harmincas évek második felétől csak igen szerény számú dokumentum alapján rekonstruálható. A megsárgult jegyzőkönyvekből, a szokásos évi hatósági ellenőrzés során rögzített adatokból a taglétszámra vonatkozóan a következők találhatók: 1939-ben a tagok száma 25, 1940-ben szintén, 1941-ben 22, 1943-ban 22, 1944-ben 31. A pénztári maradvány 1943-ban 3057 pen-

³⁶ OSZK, Kézirattár. 66. 1806. 1–8. THIENEMANN Tivadar Batis Mihályhoz írott levele. Pécs, 1928. nov.

³⁷ OSZK, Kézirattár. 66. 1806. 1–8. THIENEMANN Tivadar Babits Mihályhoz írott levele. Pécs, 1929. márc. 18.

³⁸ OSZK, Kézirattár. 66. 1806. 1–8. THIENEMANN Tivadar levele Babits Mihályhoz. Balatonlelle, 1933. dec. 26.

³⁹ HUBER Kálmáné, *A Pannónia folyóirat története és repertórium*, in *Baranyai Helytörténet-írás 1979*. (A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, Pécs, 1979. 307.)

⁴⁰ SZABÓ Pál Zoltán, *Pannónföld öt polgársága*. Pécs, 1935. 18.

⁴¹ 1934-ben Koltay-Kastner Jenő kezdeményezésére Keszthelyen nyári egyetemet alapítottak. Programja a Pannónia-kutatás volt.

⁴² HUBER Kálmáné, *A Pannónia folyóirat története és repertórium*, in *Baranyai Helytörténet-írás 1979*. 307.

⁴³ Dr. Máté Károly szíves közlése alapján.

gő.⁴⁴ Az 1947-ből fennmaradt jegyzőkönyvekből derült fény arra, hogy a Minerva Társaság már 1944-ben „az akkori közállapotok miatt nem működött.” Máté Károly, a Társaság titkárpénztárosa többször nyújtott be kérvényt a hatóságokhoz, amelyben a Társaság működésének szüneteltetését kéri. „A Minerva Társaság 1944 óta nem működött, részint a személyi vezetésben beállott átszervezési nehézségek, részint anyagi nehézségek miatt. Az elnök, Szekfű Gyula egyetemi tanár moszkvai követ lett, a folyóirat szerkesztője Thienemann Tivadar pedig Brüsszelben lett a magyar kulturális ügyek képviselője. A Társaság életét megszüntnek nem tekintjük, és bizonyos idő múlva terveink szerint az újállakulást meg tudjuk valósítani, ezért ideiglenes szüneteltetésre kérünk engedélyt.”⁴⁵

Máté Károly ismételt kérelme hasztalan volt, mert 1947-ben belügyminiszteri határozattal kimondták a Minerva Társaság feloszlását, elrendelték vagyontárgyainak leltárbavételét, pénzkészletének és iratainak megőrzését, továbbá a Társaság 38.688 számú postatakarékpénztári csekkszámlájának zárolását. A határozat indoklása szerint a lefolytatott előzetes vizsgálatokból megállapítható, hogy „az egyesület szünetelteti működését, a működés szüneteltetésére engedélyt nem kapott, és alapszabályszerű működés kifejtésére nem képes.”⁴⁶

Thienemann Tivadar, aki ezt a nagy vállalkozást életre keltette, brüsszeli megbízatása lejárta után nem tért haza Magyarországra.

Ha végezetül a Minerva Társaságról sommásan kívánunk szólni, ismét Thienemannról kell beszélni. Dr. Máté Károly így emlékezik: „a Minerva folyóirat megindítása mellett Thienemann buzgólkodásának másik jelentős eredménye a Danubia Könyvkiadó Részvénytársaság megalakítása. Célja a reklámozó program szerint „a modern tudományok népszerű ismertetése mellett az irodalom gyöngyszemeinek népszerűsítése. Igazgatósága az Erzsébet Tudományegyetem tanáraiból és Pécs közéleti kiválóságaiból állt. Felügyelőbizottságának magam is tagja voltam néhány évig, jöllehet nem volt részvényem...”⁴⁷ Thienemann egyébként egyénileg mozgatta a Minerva Társaság, a folyóirat és a Danubia Kiadó ügyeit.

Thienemann pénzt is tudott szerezni a Minerva költségeire. A folyóirat előfizetési díjainak és a Társaság tagjainak kezelését a Postatakarék folyószámlája tette könnyűvé. Ha esetleg mégis utalványon folyt be valami, ez a pénz a kézkiadások (portó, csomagolás stb.) fedezésére szolgált. A Társaság pénzkészletét a busapesti I. kr., később XI. kerületi eljárósága évente ellenőrizte és mindig rendben találta. A magánpénzeket nem szerepeltettük a könyvekben. Nem tudom, hogy intézte Thienemann a Danubia-ügyeit, mert a részvénytársaság működése szabályokhoz volt kötve és évente mérleget is kellett a törvényeséken bemutatni. Ezzel az ügyvel én soha nem foglalkoztam. A folyóirat szerkesztési ügyeit Thienemann maga intézte. Ugy tudom, mindent szóban tárgyalt meg, szerzővel írásbeli megállapodást nem kötött. Írói tiszteletdíjat általában nem fizetett a Minerva. Egyetlen kivétellel tudok: Halasy-Nagy József kapott 1–2 alkalommal honoráriumot.”⁴⁸

Hogyan értékelhető hát Thienemann és a Minerva a szellemtörténettel kapcsolatosan? Úgy, hogy a szellemtörténet gyűjtőfogalmába nem a szélsőséges, negatív jelentéssel sorolható be. A Dunántúli Pécsi Egyetem Könyvkiadó és Nyomda Rt., amellyel Thienemann kapcsolatban állott, már 1937-ben megtagadta a Magyarországi Vidéki Országos Egyesületének megrendelését a Deutscher Volksbote c. lap nyomásával kapcsolatosan, mert annak „szelleme nem egyeztethető össze a vallásos és nemzeti alapon álló Dunántúli szellemével... Ezért az Igazgatóság elhatározza, hogy a Deutscher Volksbote c. lap, valamint annak szorosan vett kiadványai nyomását többé nem vállalja.”⁴⁹

Thienemann sem vállalta a faji ideológiával való közöösséget és a faszimustól mindvégig távol maradt. „A Minerva Társaság célja a magyar szellemi élet történetének művelése volt. Habár ezt általában „szellemtörténet” néven emlegették, Thienemann ezt az elnevezést nem kultiválta, s csak évek múltán használta a Minerva reklámozó szövegében. Többször említette, hogy a Minerva nem a német folyóirat (Vierteljahrsschrift für Geistesgeschichte) utánzása, hiszen egy évvel megelőzte!”⁵⁰

44 Fővárosi Levéltár. Jegyzőkönyv. Bp. 1944. jan. 18.

45 Ua. Bp. 1947. febr.

46 Ua. Bp. 1947. márc. 26.; Bp. 1947. máj. 29.

47 OSZK, Kézirattár. 66. 1677 A 1–12. Dr. MÁTÉ Károly önéletrajza

48 Dr. MÁTÉ Károly levele 1983. febr. 21.

49 Baranya Megyei Levéltár. Dunántúli Könyvkiadó és Nyomda R. T. anyaga. Jegyzőkönyvi kivonat. 1937. nov. 16.

50 Dr. MÁTÉ Károly levele 1983. febr. 21.

BARTA JÁNOS: A PÁLYA IVEI

Kemény Zsigmond két regényéről. Bp. 1985. Akadémiai K. 113 l. (Irodalomtörténeti füzetek 115.)

A kötet már témaválasztásával is megörvendezteti a szakembert: Kemény életművének nagy távlatokban gondolkodó kutatója nemcsak a klasszikus alkotásnak számító *Zord időt* elemzi, hanem figyelemmel fordul a másodrendűnek tartott *Férj és nő* felé is. Ez a gondos vizsgálódás seholsem lesz lelkendezéssé, túlbecsüléssé. Barta János mindvégig művészi erények (olykor telitalálatok) és hiteltelenségek, nem egyszer poros korrekvizitumok szétválaszthatatlan egységének látja Kolostory báró történetét. A kissé nehézkes, ám jó megfigyelésekben gazdag, magyar levegőjű irányregény váratlanul átvált a kozmopolita, későromantikus szalon-elbeszélés síneire, hogy azután irodalmi kölcsönzésektől, utánérzésektől megszabadulva „sorsregénnyé” (ez a szerző találó elnevezése) emelkedjék. Súlyos dilemmák elé kerül a báró, látszólag kiúttalan helyzete, megbomlott lelki egyensúlya ádáz gyűlölködésbe, csaknem feleségvilkosságba kergeti. Az olvasó elismeri a belső indítások meg a külső körülmények finom összeszővődését a katasztrófa küszöbén, mégis kénytelen igazat adni Barta János kételyeinek: „A hiú, felelőtlen világhi a legszorítóbb helyzetben is aligha juthatott volna el a tragikumnak erre az intenzív fokára.” (77.) (Érdekes mozzanat, hogy az egyik hidegfejű vetélytárs maga se hisz Albert nagy szenvedélyében, szokványos, bűnbánó házasságtörökést jellemzi őt. Mintha maga Kemény sugallna itt egy másfajta végkifejletet, amely nagyon jól illenék a századvég realizmusához.)

Nem térhetünk ki arra, hogy a tárgyalás során mennyi poétikai vonása, vetülete tűnik fel a *Férj és nő*nek, Barta János éppúgy figyelmeztet a sokszínű, nem pusztán auktorális elbeszélés összefüggő láncolatára Idunával kapcsolatban, amint nem feledkezik meg az író Itália-élményéről, Dante-kultuszáról sem. Ha Dante a középkor költői enciklopédiáját hagyta az utókorra, Balzac, a XIX. századét. S nem volna kutatásra

méltó téma Kemény viszonya Balzachoz éppen e művében, amelyet helyzetekben, környezetrajzban csakugyan köt valami e francia géniuszhoz, ha nem is úgy, amint azt a Budapesti Szemle egy 1910-i dolgozata föltételezte? (Dengi János: *Kemény és Balzac*)

A *Zord idő* gondolatvilága mélyebb, időszerűbb, megrázóbb mint a *Férj és nő*. Nem találunk benne divatos, „mondén”, másodkézből vett elemeket, főalakjai egységesebbek, általában meggyőzőbbek Kolostory báró és társainál. Így érthető, hogy az elemzés-értelmezés sommásabb: az egységes elrendezettség fölöslegessé teszi ezúttal a részletértékek kiemelését, egy évszázad irodalomtörténetírása is sok mindent tisztázott már a regény körül. Megismerkedünk Kemény légkörteremtő művészetével, hallunk arról, hogy csúcspontját éri el itt a közösségi tragikum ábrázolása az életműben, (előzmények: *A mohácsi veszedelem okairól, Élet és ábránd, a szombatosok sorsa A rajongókban*). Több motívumlánc, az előrejelzések egész sora segít összetartani a kompozíciót, amely abban is továbbfejlődést jelent, „hogy benne az esztétikai értékcsúcsa kiszélesedik, és eltolódik az elidegenítő hatások felé” (31.) Feltűnő, kivált a harmadik részben „a rút, a torz, a groteszk, a borzongató, sőt iszonyatos elemek túlsúlya.” (uo.) Barnabás pályája nem keveset őrzött meg a „romantikus ponyvá”-ból, azonban „abszolút értéktagadása” hangsúlyosabb annál, hogyszem mélyebb jelentését elveszítve szokványos sátáni cselszövőnek számítana. (33.)

Mindez – sok egyébvel együtt – helytálló, s előbbre is viszi az irodalomtörténeti kutatást. Vitakozni, változatnak számító ellenvéleményt bejelenteni csupán két – nem túl lényeges – vonatkozásban tudnánk. Egyfelől egy keletkezés-történeti kérdéssel kell szembenéznünk: Milyen hatást tettek Keményre az 1861-i országgyűlést megosztó pártellentétek, valóban „keserves tör-

ténelmi tapasztalatnak” tekintette őket, s belőlük is fakadt-e a *Zord idő*ben eluralkodó „nemzeti széthullás-élmény?” Bár az író eredendő sötétenlátással, történelmi arányérzékének időnkénti megbízhatatlanságával (gondoljunk csak a *Korteskedés*ben megnyilatkozó igen erős peszsimizmusára) mindig számolnunk kell, aligha tarthatta végzetesnek a liberális középírást belüli közjogi harcokat. Hiszen 1861-ben végül győzött saját pártjának álláspontja, a megosztottság különben is csupán egy bizonyos kérdéstömbre terjedt ki, nem jelentett éles antagonizmust. Sokkal inkább átéltte Kemény a nemzeti szétesést – széthúzást a szabadságharc idején, s ennek kirívó példáival találkozott sokszor a régebbi hazai historiában.

Vitapont lehet a Kemény-alkotta Izabella királyné irodalomtörténeti megítélése szintén. A történetírás szerény képességű, önző, kicsinyes személyiségnek látja, a Bach-éra tisztos-puritánkodó regényírása (P. Szathmáry Károly: *Izabella*. 1859) szemére vetette női könnyelműségét, hanyagságát a királyfi János Zsigmond nevelésében. Ezek után nagyon is meglepő, hogy a korszak mulasztásait kérhetetlenül számonkérő művész mennyi megértéssel, helyenként már-már áhítattal beszél róla. A királyné homlokát a boldogságról lemondás dicsfénye borítja, és Izabellának éppúgy osztályrészül jut a „hősies, majdnem fönséges megtisztulás” (27.), mint a mű legrokonszenvesebb szereplőjének, Deák Dorának. Az értekezés mindebben nem lát kivetnivalót, holott az efféle eljárás nemcsak a történelmi hűséget sérti, hanem a *Zord idő* esztétikai összképét is. A nemzeti, emberi értékek pusztulását bemutató komor, nagy tablóban Izabella révén bekerül egy

szokványos, érzelmes motívum, a szerelméről lemondó úrhölgy. (Kemény nagyságát mutatja, hogy csínján bánik ezzel a moll-hangzattal. Barta János finoman hangsúlyozza, egyszer Martinuzzi szemszögéből is megpillantja az olvasó a királyné arcképét. Akkor aztán alig lesz több színpadi kelékekkel gögösködő vándorszínésznőnél!)

Sokfelé élnek az országban Barta János tanítványai, és – bármily hihetetlen – Keménynek is megvan a maga szerény olvasótábor. Mégsem pusztán nekik ajánljuk e művet. Évtizedes munkával a szerző olyan prózaelemző módszert dolgozott ki, amely tanulságos azoknak is, akik esetleg csupán 1920 utáni irodalmunk iránt érdeklődnek. Bartánál egyesül az irodalomtörténeti s a prózaesztétikai vizsgálódás, s többnyire nem marad el a stilisztikai sem. Sokan az értékelés buktatóit látva a lehető legnagyobb óvatosságra hajlanak, igyekeznek konstatáló, pusztán leíró álláspontot elfoglalni, míg ő sosem mond le az ítélekezésről. Segíti az elbírálásban széles körű esztétikai műveltsége s irodalomtudásaink közt ritka érdeklődése a jellemtan-általános lélektan iránt. Így aztán nem laboratóriumi elvontsággal magyaráz: ösztöntől, szenvedélytől, eszmei értékektől vezetett alkotókat állít elének, akinek főalakjairól kevés érdemlegesen mondatunk, ha nem ismerjük legalább a pszichológia alapfogalmait, modelljeit. Megkérdendzheti erre az olvasó: tehát nem kizárólag műközpontú módszerről van szó? A válasz: csakugyan nem csak erről, azonban senki se tartson attól, hogy a személyiség, az élmény feltárása kedvéért Barta János elhanyagolja, elhalványítja a műalkotást.

Nagy Miklós

CS. SZABÓ LÁSZLÓ: *ŐRZŐK*

Bp. 1985. Magvető K. 670 1.

Az *Alkalmom* (1982) után az *Őrzők* a második esszégyűjtemény, melynek révén a hazai olvasóközönség is megismerkedhetik a nyugati magyar irodalom egyik legtekintélyesebb szervező egyéniségének, a nemrégiben elhunyt Cs. Szabó Lászlónak esszéíró művészetével. Az előző kötet amolyan kései bemutatkozásnak, a folytonosság visszaállításának minősült, melyben a szerző időrendjük szerint válogatott írásaiból, ezúttal azonban ennél lényegesen többre vállalkozott: új kötete egy sajnos megíratlan művelődéstörténet keresztmetszete, melyben egy rendkívül mű-

velt és emelkedett szellemiség kalandozza be a művészetek történetét, s keresi arra a kérdésre a választ: vajon mit adhat vissza kultúrájának egy huszadik századi magyar peregrinus, aki nem iskoláit végezni és tanulmányait kiteljesíteni indult Angliába, hanem új, véglegesnek hitt életkereteket keresett ott. Új környezete aztán szinte rákényszerítette arra, hogy ifjúságáig kedvelt műfajának művelése révén az anyanyelvi kultúra megőrzője és példaadója lehessen.

Magáról választott és termékenyen művelt műfajáról, az esszéről, több ízben is nyilatko-

zott. Keletkezéséről, forrásairól Siklós Istvánnal társalogni mondta el a legtöbbet (*Ember és műfaj* címmel a *Két tükör közt* címmel megjelent kötetben, melyet az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem adott ki 1975-ben). E beszélgetés során – de máskor is – megkérdőjelezte azt a hazai irodalomtudományban többször használt fogalmat, mely az „esszéíró nemzedék” kategóriájával nevezi meg a huszas évek végének írói csoportosulását. Cs. Szabó László szerint a fogalomhasználat pontatlan, hiszen akkor valóban egyszerre, de több kiindulásból kezdtek esszéket írni a fiatalok, céljuk és módszerük pedig különböző volt: Halász Gábor, Hevesi András, Szerb Antal és Cs. Szabó László képviselték az egyik esszéista ideált, mellettük azonban „mások is, Németh László, Gyergyai Albert, Kerecsényi Dezső, Illés Endre; egymáshoz viszonyítva az első kettő két szélső póluson, Németh szinte kezdettől mint népevelő, egy ’minőségileg áterjesztett’ magyarság iskola-mestere, fő pedagógus, – és nem fő ideológus, ahogy később ártó szándékkal ráfogták – Gyergyai meg a Nouvelle Revue Française lapjain tündöklő esszéik hazai szállásmestereként, a francia munkatársak szintjén, nemcsak szellemben, hanem nyelvében is, két nyelven” (i. m. 119.).

Többen megkérdézték Cs. Szabó Lászlót, mi volt a forrása, amikor első esszéit írta, s általában honnan merítették a „hétfőiek”, akikhez tartozónak vallotta magát. Némi öntudattal válaszolta: az ő műfajuk „újszerű”, előzmények nélküli volt a magyar irodalomban. „Tágabb értelemben” persze voltak ösztönzőik: Unamunot, Eugenio d’Ors-t, Ortega-t említi a legtöbbször. A felsoroltak közül külön is érdemes figyelniük Eugenio d’Ors nevére, aki talán alkatilag is közel állt Cs. Szabó Lászlóhoz, hiszen azt vallotta, hogy meg kell találnunk azokat a kifejezési formákat, amelyek „az értelem érzelmeit” közvetítik, „amelyeket nem ért a szív”. De tanultak – nagyon is sokat – az angol esszéíróktól, Aldous Huxley-től „kecsességet”, Lytton Strachey-től „neofrivolitást”, Virginia Woolftól pedig a lineáris időfolyam megszakításának és szétrombolásának kötetlenségét.

Ha már Cs. Szabó László közvetlenebb forrásainál tartunk, nem mellőzhetjük közülük William Hazlitt említését sem, akit még öregkorában is szívesen és kedvvel olvasott, mert „mesterien bánt az angol nyelvel” – mint Cs. Szabó a magyarral –, „sokoldalú, fűrge s átható elme volt”. E nemzedék tagjaihoz igen közel állt a romantikus esszé, de legalább ennyire fontos volt

számukra a reformkori utazók írásmódja, szemlélete, melyet ugyanúgy büvkörébe vont a kor nyugati fejlődése, mint a Londonban élő Cs. Szabót. „Esküdtünk a tizenolcadik századra – írja – s megvetettük a ’buta’, mert dogmatikus és messianisztikus tizenkilencediket, Taine, Renan, Zola nevét nem lehetett kiejteni előttünk.” Közel állt azonban hozzájuk T. S. Eliot is, főként „bálványromboló kritikái” és Babits egyetemes műveltsége miatt.

Nagy vonalakban, kissé leegyszerűsítve ezeken a pontokon kereshetjük Cs. Szabó László esszéírásának forrásvidékét. Az *Őrzők* azonban más törekvéseket is mutat, s ezeket is számba kell vennünk ahhoz, hogy belássuk: számára az esszé nemcsak lehetséges önkifejezési forma volt, hanem annál sokkal több, az anyanyelvi kultúra megőrzésének egyik legfontosabb lehetősége, melynek révén – a világ művészetének nagy pillanataira figyelmeztetve – olyan kohéziós erőt teremthet az emigráns magyarok között, hogy segítheti őket, főként a fiatalabbakat, az „összetapadásban”. Ennek hiányát, gyengülését Cs. Szabó László elsőnek ismerte föl. Észrevette, hogy a pályaválasztás pillanatában addig nem sejtett erővel vetődik fel a magyar fiatalok között a kérdés: milyen mértékig kell asszimilálódniuk a befogadó ország kulturális hagyományaihoz és nyelvéhez, hogy megtalálják boldogulásukat. „Hol kezdődik, hol végződik a kettős kötöttség, kettős hűség s a kétnyelvűség?” Drámai kérdések ezek, melyeket folyvást felvetnek magukban mindazok, akik elfogadják a nyugati világ életformáját.

Ezekre a kérdésekre választott esszéivel – legalábbis közvetett módon – Cs. Szabó László. Hatalmas méretű tevékenységéről az *Alkalmom* és az *Őrzők* némi keresztmetszetet ad, messze a teljesség igénye nélkül, mégis legfontosabb elveire irányítja a figyelmet. Személyes feleletének összefoglalását adja az *Őrzők* bevezetéséül közre adott *A város* című esszé, mely az *Ember és Város* (Bern, 1980) című kötet egyik fejezete volt. Ebben merül fel annak az „eszményi város”-nak az ábrándképe, melynek megvalósításával elsőnek az olasz kora reneszánsz kacérkodott. Az „eszményi város” a Kozmosz rendezettségét tükrözte volna, s megteremtésének vágyálma újra és újra felmerült a művészek és a politikusok képzeletében. Látták-e, tudták-e „az emberkéz által hirtelen kibővített zabolátlan természet” nagyszerűségét ábrázoló művészek, hogy az ipari forradalom nemcsak korlátlan lehetőségeket teremt, hanem „hogy a megnyílt pokoltűzből bajjóslatú, perzselő lehelet húz el a mind-

addig Vivaldi-zenéhez és szénaitalú pásztorversekhez illő táj felett?” Sejtették-e, hogy a látszólagos rendezettség mögött az anarchia készülődik? Ezek Cs. Szabó László szorongató kérdései, s hiába keresi rájuk a megnyugtató választ, mert úgy érzékeli, hogy a modern építészet sem a rend felé törekszik – s ez a rend itt nem egyszerűen az épületek, az utcák és terek kialakítását jelenti, hanem a lélekét is –, hanem inkább az ember szabad akaratának hatókörét gyengíti. Ennek a végső veszélybe került szabadon kalandozó és formáló akaratnak van azonban még egy utolsó megnyilatkozási formája, és ez – az esszé. A szabálytalansággal megejtő, ironiájával elgondolkodtató, világképsejtelmet adó esszé, amely talán arra is lehetőséget ad, hogy általa a gondolkodó ember még egyszer szembesüljön a művészetek történetével – s magával a történelemmel –, nem szigorú objektivitással, inkább a legtanulságosabb csomópontokat kiragadva, s megkeresse, felmutassa annak az ideális létrejövőnek a körvonalait, melynek sejtelve ott volt minden korszakban, de amely sosem valósulhatott meg igazi nagyszerűségében.

Két egymástól látszólag merőben eltérő hagyományegység foglalkoztatta leginkább Cs. Szabó László képzeletét, az olasz és az angol. Az olasz művészettörténet és az angol irodalom. A velencei festészet aranykora s a Temze-part látomásai. Egymást követő írásai szinte ellenpontszerűen mutatják meg századról századra a végtelen napfény sugárzó művészetét, s napban fürdő képeket és a felzengő Vivaldi koncertókat, s átellenben a sokkal józanabb, racionálisabb, „szürkébb” de hatásosabb angol szellemiség kifejezőit, akik – mint Alfred Tennyson – nem prófétaik küldetését vágytak teljesíteni, hanem megelégedtek a költősséggel, hogy aztán e nagy panoráma összegzéséül hirtelen visszaszálljon a közvetlen magyar félmúltba, s „az értelem keresőjét”, Halász Gábort idézze meg, aki azért lehet ma is ösztönző példája a gondolkodásnak és az irodalomnak, mert „mértéktartó ítéleteiben s értekező szépprózájának kristályos nyelvén szövetséget kötött a legnemesebb Európával. Azzal a láthatatlannal, amely önismeretében segíteni tud és szokott is a magyarokon.”

Igen, az önismeret. Ez az a kulcsfogalom, mely köré Cs. Szabó László életműve épül. Ennek megteremtéséhez és kialakításához mindig is egyesíteni akarta magában azt a két különböző princípiumot, melyet a mediterrán és az angol hagyomány jelképezett számára. Egyhelyütt azt mondja: „meggyőződtem: magyar ember vér-

mérséklete csak mediterrán tájjal van zavartalanul összehangolva a szó földrajzilag tág értelmében...”, de tudatában volt annak is, hogy meg kell találnia ennek ellentétével, a fegyvellemel, céltudatossággal való harmonikus kapcsolatát is. Amikor tehát életművében folyvást egymásra rétegezte a déli kultúrák elemzését és az angol irodalom szinte irodalomtörténeti alaposságú szemléjét, voltaképp tudatos életprogramot valószínűsített meg, melynek összetartó ereje és meghatározója a magyar szó és a magyar gondolkodás következetes vállalása és megvalósítása. Mert bármily tanulságosak voltak is számára szellemi kalandozásai, megmaradt abban a meggyőződésben, „hogy a magyar a legszínesebb, legeredetibb, leggazdagabb és leghajlékonyabb nyelvek egyike, folyton játéklehetőségekre kínálja önmagát, érzéki gyönyörűség megküzdeni minden mondattal”.

Ez a már-már érzéki gyönyörűség. Cs. Szabó Lászlónak szinte mindegyik írásából megcsapja az olvasót. Olvadékony szépséggel ír, néhol olyan szépen, hogy azt már-már túlzásnak érezzük. Ugyanakkor azonban nem szabad megfélemlenünk arról, hogy a nyelv teherbírásának próbára tételével, hajlékonyságának megmutatásával egyértelműen állást foglaljon abban a vitában, vajon lehet-e nyelvünk elvontabb tartalmak kifejezésére is alkalmas, másrészt a nyugati magyar olvasó számára olyan ideális mércét teremt, mely mindenkor alkalmas arra, hogy ki-ki példának tekintse. Az az emigrációs nemzedék, melynek ő is tagja volt, jórészt ma is hibátlanul, olykor szépen, archaikus ízeket is őrizve beszél anyanyelvét. Cs. Szabó aligha rájuk gondolt, amikor a nyelv lehetőségeit maximálisan kihasználta. Sokkal fontosabbak voltak számára a fiatalok, akikkel különféle tanulmányi heteken keresett és talált kapcsolatot, s akik kényelmességéből, máskor a körművészek kényszere folytán hajlandók lemondani anyanyelvük rendszeres használatáról. Mindig reménykedett abban, hogy írisaival utókorának is ad valamit. Jólátának az a része, hogy szellemi hagyatékát talán itthon takarítják be, az eddig megjelent kötetek révén mintha kezdene valóra válni. Az egyetemes magyarság ügyének azonban feltétlenül hasznára válnék, ha e hagyaték – s annak nyelvi tökéletességre való törekvést és az anyanyelv iránti hűség erejét példázó része – a nyugati magyar emigrációban is oly forrás maradna, amelyből mindig meríthetnének a hozzá zárandokolók.

Az *Őrzők* középpontjában, a kétféle érzéskör tengelyében a korábban hazai folyóiratban is olvasható *Dickens-napló* áll. Némiképp rejté-

lyes, miért vonzotta. Cs. Szabót ilyen elementáris érdeklődés az oly komor színeket kikeverő Dickenshez. Vagy talán az a Dickens foglalkoztatta leginkább képzeletét, aki harmincévesen hajmeresztő tengeri utazás után kikötött Amerikában, amelyből ekkor kiábrándult, s amely második utazása idején hatalmasan ünnepelte? S ez az utazó Dickens is azért oly fontos a számára, mert tizenegy évvel utazása előtt egy székely unitárius nemes, Bölöni Farkas Sándor – akinek neve és irodalmi működése Cs. Szabó ösztönzői között szerepel – hasonló vállalkozásba kezdett, melynek során felfedezte az amerikai demokráciát, annak fényét és árnyát? Ennek a felfedző Bölöni Farkas Sándornak volt egyenesági leszármazottja Cs. Szabó László, aki nem szűnő ismeretszomjával indult új és új hódításokra, a különbség legfeljebb annyi, hogy ő hamarabb ért célhoz, zsebéből azonban hiányzott a jótékony pártfogók aránya. Vagy talán az vonzotta volna Dickenshez, hogy „London változatlanul a városa?” Az a London, melyet Cs. Szabó is második otthonának nevezett, s jogos öntudattal mondta róla, hogy „nem világváros, nem ország, hanem *világrész*”. Az ő számára valóban az is volt: világrész, melyet nem kellett már felfedeznie, de amelyet benépesíthetett azokkal a kulturális emlékekkel, amelyeket itthonról vitt magával tudatában, s ahol magyarságával is megvethette a lábát.

Semmiképpen nem véletlen, hogy Cs. Szabó esszéi akkor a legmegragadóbbak és a legizgalmasabbak, amikor olyan írókról, művészekről szól bennük, akik ideig-óráig, olykor végleg elszakadtak szülőhazájuktól. Nemcsak abban a Huxley-ben látta ő a példaképét, aki „ujja hegyén pörgette a kétféle kultúrát”, a képzőművészetet és az irodalmat, s akinek nemzedéktársaival együtt lepkefogót képzelt a kezébe, s nem súlyos lexikonokat, hanem azt az íróit is mindentől a magáénak érezte, aki a délfrancia partra vonult vissza, s onnan figyelte növekvő szorongással, hogyan csenevész el az ember társadalmi tudata. A *Szép új világ* írója Cs. Szabó számára az igazi, a megfejtésre érdemes téma immár. Míg ifjúságában alighanem a művészetekkel beoltott, egyszerű könnyedségű esszéírót csodálta, megismerkedve a modern nyugati világgal, elgondolkodik azon, miért épp a természettudósok között olyan népszerű Aldous Huxley, miért „velük társalog a legszívesebben” a regények „kényszerzubbonyában”? Valószínű, sőt, majdnem bizonyos, hogy a róla értekező Cs. Szabót is gyakran megérintette az a fenyegető sejtelem, mely Huxleyt szomorú utópiája megírására bírta:

a világ kilendült hagyományos pályájáról, s a lelki szabadságot csak az valósíthatja meg, aki vállalja érte a magányt, a kiszakadást. Talán nem merészség azt feltételeznünk, hogy a kaliforniai sivatagba költöző s ott nagyítólenccsével olvasgató Huxley alakjába Cs. Szabó László kicsit a magáét is belelátta, hiszen nemzedékével együtt hajdan ő is rajongott mindenért, ami frivol, de a történelem megtanította, hogy inkább a jövőt mérlegelje, s annak adja át nem egyszer keserű tapasztalatait.

Mily távol állt e nemzedék ízlésétől a tárgyak erejét és nagyszerűségét hirdető *Neu Sachlichkeit!* Pedig volt idő, amikor „a pokolhőség kábító bűvöletébe esett”, mint ahogy megérintette az Oxford „mamásán ártatlan neveltjei”-nek egy részét, Audent, Stephen Spender és Isherwoodot is, hogy aztán olvasmányai és gazdaságtörténeti tanulmányai ráébresszék arra, hogy a húszas évek rombolói önrombolók is voltak: „Hitler kezére játszottak”, aki 1937-ben kiállítás rendeztetett elkobzott képeikből, „hogy nadrágszíjszakadásig röhögessenek rajtuk böllérbicskás kispolgári rohamosztagosai”. A történelmi helyzet talán parancsoló szükségszerűséggel vetette föl a múlttal való szembefordulást, a radikális szakítás lehetőségének illúzióját. Ám „az ősök zaklatott szellemei se tángítnak”: mert a múltat meghaladhatjuk ugyan, de tanulságait újra és újra megértő, beleérző együttérzéssel kell újraélnünk. Olyan gondolata ez Cs. Szabó Lászlónak, mely nemcsak *Teuton önrombolás* című esszéjének végkicsengése, hanem emigrációs esszéműfajának egyik összetartó eszménye.

Rendkívül izgalmas, hogyan, milyen érzelmekkel idézi vissza a nyolcvanas évek elején a harmincas éveket azok átélője. Ezt az önelemző újraértékelést valósítja meg a *Beteg évtizedért lakolva* című esszében. A londoni Hayward Képtárban rendezett nagy kiállítás, *A harmincas évek* mindenesetre nagyszerű alkalmat adott arra, hogy Cs. Szabó szembesüljön e kor valóságával, legalábbis annak egy lehetséges nézőpontjából. A gépek, a tervrajzok, az „apagyilkosok”-nak látott fiatal írók, az új anyagokkal kísérletező építészet monumentalitása, mind azt sugallja számára, hogy ifjúságának lelkes évei voltaképp félbemaradt, torz esztendők voltak, s mai szemmel leginkább az egyik múlandó hatású művészet, a plakátrajz fejlődését érzí maandónak, mert abban „tartott ki a barbarizmus hullámveréseiben Európa szellemes eleganciája”.

De hol van már az az Európa, melyet Cs. Szabóék még annyira vonzóznak és megújulásra ké-

pesnek láttak ifjúságukban? S létezik-e még az az európai szellem, melyet az esszéírók oly lelkesült beleérzéssel szólaltattak meg? A mai olvasó számára Cs. Szabó László esszéi inkább a nagy összecsapások utáni utóvédharcokat idézik. Bennük egy virtuálisan létező európaiság szólal meg, mely úgy véli, hogy hagyományai elég erősek és szilárdak ahhoz, hogy visszaszerezze kulturális rangját és példaadó szerepét. Más kérdés, hogy a technikai kultúra előretörésével a kultúra hagyományos kifejező eszközei veszítenek szerepükből. Cs. Szabó László talán felismerte ezt a jelenséget, talán érzékenyebben élte át a hagyományosnak mondható európai kultúra válságát, s azért is próbálkozott az esszé újfajta szemléletével, melyben együtt és egyszerre kapnak kifejezést a különféle művészeti ágak és a természettudomány, legalábbis annak történeti rétege, s alighanem ezért nevezi vizsgálódásának módszerét művelődéstör-

ténetinek. Olyan korszakban, amely az alkotókészség és alkotóerő felülmúlhatatlan jelentőségében hisz, jelképes az a mód, ahogy e magányos esszéista újra meg újra visszaszáll a múltba, melyet kora elhagyni sűrges. Számára még fontos, mit fejeznek ki az egyes kultúrák, nem azt figyelni, milyen struktúrák működnek bennük. Az a nyugati kultúra, melybe életkörülményei folytán beleyökéztet, hajdani meggyőződéseinek alapjait is kételkedéssel szemléli. Kétszeresen fontos tehát annak az esszéírónak a tanúskodása, aki e környezetben is az európai hagyományok fontos voltára tanít, s ezt úgy tette, hogy közben a magyar kultúrát mindig igyekezett beleállítani egy nagyobb, egyetemesebb folyamatba, melynek egyik legjellemzőbb eleme az értékek tisztelése.

Rónay László

JOHANNES DE THUROCZ: CHRONICA HUNGARORUM

I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Bp. 1985. Akadémiai K. 332 1. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova, tomus VII.)

Thuróczy János történeti művének utolsó kiadása is már több mint kétszáz esztendő, első kiadásai pedig kerekén fél évezreddel ezelőtt kerültek ki a nyomdából. Mostani közzétételét talán mégsem annyira e publikációk régisége vagy ritkasága tette időszerűvé, mint inkább az a tény, hogy szövegük számos helyen eltér egymástól, s szükség lenne végre rendet teremteni az olvasatok dzsungelében. A feladatot: korrekt tájékoztatást adni az olvasónak arról, hogy mit tartalmaznak a Chronica egyes kiadásai, s miként lehetne lépéseket tenni a megbízható textus kialakításához vezető úton – ezt vállalták a kiadók, s tegyük hozzá, hogy teljes sikerrel. Az, amit Galántai Erzsébet és Kristó Gyula e kötetben kezünkbe ad, nem kevesebb, mint gondos számbavétele mindannak, amit a Hunyadi-kor reprezentáns történeti munkájának megismeréséhez filológialag-szövegkritikailag tudnunk lehet és kell, s amire a két kötetre tervezett kommentár is épül majd, amelyet Thuróczy monográfusától s a kor egyik legavatottabb ismerőjétől, Mályusz Elemértől várunk – türelmetlenül.

Thuróczy nyelve, stílusa kemény feladat elé állítja olvasóját. Az még csak hagyján, hogy nem ritkán él szokatlan szavakkal, kifejezésekkel – mondhatni: thuróczyzmusokkal; a nehézséget

többnyire nyakatekert, affektált, inverziókkal szándékosan bonyolulttá tett mondat szerkesztményei jelentik. Ennek igazolására – s tanulságul – mutatok be egy mondatot; először abban a formájában, ahogy az új kiadásban olvassuk: *igitur proprie non tantum publice rei, quantum nos movit profectus, desiderium in hunc Karolum, qui de regum nostrorum prosapia derivatus est, nostrum deflectere refugium* (197. old. 28–30. sor). „Rendbe téve” ez körülbelül így festene *Igitur* (itt ugyanis új mondat kezdődik) *nos non tantum propriae, quantum publicae rei profectus (= profectus, genitivus!) desiderium movit nostrum refugium in hunc Karolum deflectere, qui de regum nostrorum prosapia derivatus est.* Azt hiszem, így már minden további nélkül érthető is a mondat; mivel azonban a régi kiadások a diftongusokat nem jelölték, interpunkciójuk pedig megbízhatatlan, érthető és megbocsátható, hogy a kétségbeesetten összekuszált szórendű mondat e kiadásban sem nyerte el azt a formáját, amelynek segítségével elindulhatnánk tartalmának földerítésére. Én ezt a központozást javasolnám: *Igitur proprie non tantum, publice rei quantum nos movit profectus desiderium in hunc Karolum, qui stb.* Lehetséges, hogy vitatható ez is; mindenesetre bizonyítja, hogy a

kiadók milyen nehézségek tömkelegének megoldására vállalkoztak. (Központozási probléma elég sok akad a kötetben.) És hogy itt is, ott is bele merek bocsátkozni új megoldások javasolásába, az maga is csak azáltal vált lehetővé, hogy oly pontos lelkiismeretességgel sorolják fel a variánsokat s közlik a szövegeket. Ha ennél többet nem tettek volna, akkor is rendkívül értékes és elismerésre méltó munkát végeztek volna.

Az a körülmény, hogy a kézirati hagyomány híján a kiadók az első kiadásnak, a brünninek a szövegét (*B*) vették alapul – javítva azt a másodiknak, az augsburginak (*A*), és ha szükség volt rá, akkor a harmadiknak, a Bongarsius-félének (*Bo*), illetőleg Schwandtnerének! (*Sch*) az olvasata szerint –, gyakorlati megoldásként elfogadható. De ahhoz képest, amilyen mértékben a kiadók éltek vele, úgy vélem: gyakrabban lehetett volna alkalmazni. Így a 21. oldal 22. sorában a főmondatot indító kifejezésből – *progenitorum iniuriamque pre corde ferens* – *A*-val kirekeszteném az *-que* szócskát, mert itt nincs semmilyen funkciója. Hasonlóképp elhagynám *A*-val az *et ultrouque* szópárból vagy az *et-et*, vagy a *-que-t* nint fölösleges és értelemzavaró töltelék (39, 16). Kérdés az is, hogy az *Illi vero aut humanitate p̄suis episcopi exigente vel ... divino obumbrante umine ... transierunt* (45, 15–17, *Bo* variánsa alapján) jobb megoldás-e, mint a korábbi *divino bumbrati numine* (*B*), minthogy az *obumbrare* árgyas ige, s a jelenlegi megoldás szerint hiányzik mellőle a tárgy. – 50, 34: a *dum* után *A vide-ent-jét* jobbnak érzem *B vidēt-jénél*. – 52, 18 *viēdi-je* (*B*) aligha jobb, mint *A oriundi-ja*. (Egy orral alább a címben a *de ditione* két szóba írva semigen érthető: *deditione*-nak írandó!) – 54, 24: *xactis tandem* (*B*) kevésbé tetszik Thuróczy stílusához illőnek, mint *A exactisque tandem* melíkmondat-kötése. – 55, 14–15: a *cui nomen fylcolth fuisset* (*B*) vonatkozó mondat állítmánya *A*-ban jobb: *fuit* – 55, 26-ban az *inimicus ibimet* kifejezést *A* alighanem okkal rekesztette i – 59, 4: *pondus filio ... cesserat* (*B*) helyett *concesserat*-ja esetleg jobb. – 188, 26–27: *morem ... tue gerere optavi iussioni*, olvassuk *o* alapján, pedig ide vonva a mondat végén álló *cogit* állítmányt, *B* megoldását kifogástalabbnak érzem: *morem ... tuo gerere optatui ... ogit*. (Az *optatus*, *-us* főnév megtalálható 15–6. századi oklevelekben.) És hogy egy fordított setre is rámutassak: 196,3-ban a *regnicolas auro t muneribus subordinatos* szöveg *A* alapján került a főszövegbe, pedig itt *B subordinatos* variánsa a megfelelő, lévén ennek az igének a jelentése:

'felbérel', 'megken'. (Egy sorral előlött a mondatot kezdő szó biztosan *Altos*-e? A következő mondat élén álló *Altos* – még Horváth János egyébként sem mindenütt kifogástalan fordítása ellenére is – azt mondatja velem, hogy alighanem e névmás párját használta auktorunk a korábbi esetben is.)

A kitűnő szövegközlés csak úgy csábít újabb meg újabb ötletek felvetésére. A műfaj szabta korlátok miatt azonban áttérek a konjektúrák további csoportjaira, hogy néhány példával éreztessék, hogyan vélem megoldhatónak a Thuróczy művében fölmerülő szövegproblémák egyikét másikát.

Vannak olyan szavak, amelyek variáns nélkül állnak, a kiadók mégis megváltoztatták őket. Ez az esetek nagy részében jogos, sőt szükséges volt, olykor azonban fölösleges beavatkozásnak látszik a szerző nyelvébe. Például 21, 19 *incubis demonibus*-a helyett kár *incubonibus demonibus*-t írni, hiszen ez utóbbi kifejezésre nem ismerünk példát a hazai latinságban, az előbbire viszont többet is. 43, 22 *prostrantur*-ából nem kell *Bo*-val *prosternuntur*-t csinálni, amikor az előbbi ige a 11. századi *Deliberatio*-tól kezdve a 15–16. századi okleveles forrásokig adatolható a magyarországi latinságban.

Fontosabb azonban rámutatnom, hogy Thuróczy nem egy helye még mindig homályos. (Az is lehetséges, hogy ezek egyike-másika friss vagy örökölt sajtóhiba: ez esetben azt tanácsolom, hogy a kommentár-kötetek egyike tartalmazzon egy corrigendát is.) Ilyen helyek például: 17, 14 *ex se-je* értelemten első személyű állítmány mellett (javaslatom: *ex me*, mint 16,30 vagy 189,8 esetében). – 19,16 *invenientur* futurum indokolatlan; jobb az *inveniuntur*. – 20, 19: egy mondatban két okhatározó kötőszó (*quod ... quia*) legalább is zavaró. – 22, 16 Herodotosból merített mondatában a *servationum illarum premium* megoldás már csak azért is gyanús, mert abstractumnak nem igen használatos többese; javaslatom: *servatarum illarum* [=vaccarum] *premium*. – 29,5: Strabon az Északi-tengerről azt gondolta, hogy befagyott s „emellett” (*preterea*) hajózhatatlan – vagy inkább „emiatt” (*propterea*)? Én ez utóbbira szavazok. – 46,7: a *si... servituti se subiciamus* visszaható névmását *nos*-ra kell változtatni. – 53, 17: a *post ... captivitatem et occasionem*-ben nem *occisionem* lenne a helyes? (Vö. 54, 1.) – 189, 27: *fungebantur*: (*A* és *B*: *fungebantur*) ... *libertate* helyett nem *fruebantur* lenne-e írandó? – 190,33: *partim in tenebris iacentem*

helyett nem *partem-e?* – 192, 9: *experiatur seriam rerum* helyett nem *seriem-e?* – 194,9: *propinquat* jelen idő a sok múlt között gyanút kelt, jobban illeszkednék a mondandó szövegébe a *propinquabat* vagy *propinquaverat*. – 195, 3 *Regina licet tantis lucretur et eripiat filium lugubraminibus* helyett meggondolandó a mondat közepének illetően átalakítása: *lucretur, ut eripiat*. Ugyanitt 29: az *avidus princeps festinabat* érthető ugyan, mégis megkockáztatnám a *preceps* (*praeceps*) behelyettesítését.

Bocsánatot kérek amiért ilyen hosszan eljártam a szöveg fölvetette problémák megoldási kísérletével. De mennél többet forgatja az olvasó ezt a kítőfő kiadást, annál több ötlete támad. És csak sajnálhatja, hogy Thuróczy nyelvét, stílusát még senki nem vette tüzetes vizsgálat alá. Ez a munka még hátravan, és föltétlenül elvégzendő! Jó alapot szolgáltat hozzá az új edíció.

Nem hallgathatom el azonban, hogy néhány ponton – úgy érzem: jogos – hiányérzetem van. Sajnálattal hiányolom az idézetek elejéről és végéről az idézőjeleket; a szöveg eléggé zsúfolt, tagolatlan szedésében ez a körülmény még nehézkesebb teszi a tájékozódást. – A fejezeteket részreke tagoló számolás gyakran formális; egy-két sorral lejjebb vagy följebb sokkal alkalmasabb

mondatkezdet kínálkozott volna e célra. (Például a 45. részt a *Preterea* [23,2] helyett logikusabb lett volna az *Econtra*-nál [23, 5] kezdeni; a 66. rész már csak azért sem kezdődhet a *Cum*-mal [27, 6], mert ezt kisbetűvel kellene írni, lévén a megelőzőtől függő mellékmondat kötőszava stb.) – Nagyon hiányoznak a forrásmegjelölések. Tudom, hogy többek között ezek is megtalálhatók lesznek a kommentár-kötetekben; ennek azonban az lesz az ára, hogy a legegyszerűbb locus megkereséséhez is legalább két könyv szükségeltetik majd. – Különösképp hiányzik pedig a Thuróczy által szándékosan a függelékben elhelyezett *Carmen miserabile*. Nem hiszem, hogy valami is indokolhatóan e fontos és nehezen hozzáférhető szöveg mellőzését. Gondoljuk meg: hány hazai vagy külföldi olvasó lesz kénytelen emiatt csonkán használni ezt a kiadást! Azt hiszem ezúttal is igaz az, hogy kis megtakarítással nagy pazarlást követünk el!

S visszatérve még egyszer a kommentár-kötetek kérdésére: türelmetlenül várjuk megjelenésüket. De – s talán nemcsak a magam véleményének adok ezzel hangot – a magyarázatok csakis *élő világnyelvre* lefordítva lesznek igazán használhatók!

Boronkai Iván

DOMINIQUE RÉVÉREND: BETHLEN MIKLÓS EMLÉKIRATAI

Fordította Toldy István. Az utószót és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla. A szöveget gondozta, a szó- és földrajzi névmagyarázatokat készítette Steinert Ágota. A képeket válogatta Cennerné Wilhelmb Gizella. Bp. 1984. Helikon K. 239 I.

Bethlen Miklós francia nyelvű apokrif emlékiratainak magyar újrakiadásához írt utószavában régóta izgató irodalomtörténeti problémát old meg végérvényesen Köpeczi Béla. Egy különös sorsú könyvet helyez vissza saját korába – szertefoszlata a szerzőség, a megjelenés, a fogadtatás és a magyar fordítás körüli találgatások kételyeit.

A magyar és a francia irodalomtörténetírás Bod Péterre, illetve Sacyra visszanyúló hagyománya egészen századunkig örökítette tovább Bethlen Miklós francia emlékiratainak híret, jóllehet a XIX. századi Bethlen-szakértők (Szalay László, Szilágyi Sándor) már kétségbevonhatatlanul igazolták a mű apokrif voltát. Köpeczi, miközben végleges választ ad a szerzőség kérdésében, felgöngyölti előttünk a mű kiadástörténetét is – a minimumra csökkentve ezáltal a

fiktív memoár körüli bizonytalanságokat. Tőle tudjuk, hogy a *Mémoires historiques du Comte Bethlen-Niklos, contenant l'histoire des derniers troubles de Transylvanie* című munka először 1736-ban jelent meg amsterdami nyomdajelzéssel, de tulajdonképpen Rouenban. Hamarosan, már 1739-ben elhagyta a sajtót a mű hitelesebb, mert a regényes elemeket elhagyó változata is, a Rákóczi-szabadságharcot a francia közönség előtt feltáró és igazoló *Histoire des Révolutions de Hongrie* redakciójában. A Bethlennek tulajdonított emlékirat a XVIII. századi Erdélyben és Magyarországon úgyszintén komoly érdeklődésre talált, latinra és magyarra egyaránt fordították, másolták, terjesztették, s első részének fordítása 1804-ben Kolozsvárott nyomdafestéket is látott. A Nemzeti Játék Szín javára készült kiadás címé-

ben – Gróff Bethlen Miklós ifjúkori életének, úgy Erdélyországi akkori történeteinek tulajdon magától Frantzia Nyelven való Le írása – még szélesebb körben terjesztette Bethlen szerzőségének mítoszát.

A teljes magyar fordítás megjelenésekor, 1864-ben a fordító és a kiadó, Toldy István – a Ferenc fia – és Szilágyi Sándor, főként az Ön-életírást kiadó Szalay László megállapításai eredményeként már világosan látták, hogy a mű mögött semmiképpen sem az erdélyi kancellárt kell keresniök. Köpeczi Béla helyszíni kutatásai megerősítik a korábbi kutatók sejtéseit, s az ő állításait immár irodalomtörténeti tényként kell kezelniük és elfogadnunk. A *Mémoires* szerzője az antikarteziánus szellemiségű Dominique Révérend abbé, aki 1677 elején Erdélyben járt, s mint diplomata jelentős eredményt mondhatott magáénak: tevékenyen részt vett az ún. varsói szerződés előkészítésében, amely a magyarországi elégtelenség és Erdély, valamint XIV. Lajos között jött létre, s amely egyezmény évtizedekre a legfontosabb diplomáciai fegyvertény volt a Habsburgok hátában szerveződő ellenállásnak.

A mű tényleges szerzője valóban találkozhatott Bethlen Miklóssal, aki a francia diplomata látogatásakor volt éppen szabadulófélben, vagy már ki is szabadult fogarasi börtönéből. Bethlen francia nyelvtudása révén is felkelthette a vendég érdeklődését és szimpátiáját, amit csak fokozhatott a megismert foglyi európai műveltség és látóköre, valamint igazságtalan bebörtönöztetése. Feltehetőleg a találkozásaik során szerzett információk szolgáltatták a regényes életrajz főbb mozzanatait, az alapanyagot, amelyre és amelyből aztán Révérend saját szemszöge, politikusi és írói programja szerint építette művét.

Az Erdély történelmét Bethlen Miklós sorsán keresztül 1659-től 1690-ig bemutató *Mémoires* három jól elkülöníthető egységre tagolódik. A tulajdonképpeni első rész főként Bethlen 1676-ig történt életeseményeinek néhány reális adataira alapozódó, fiktív életregény, amely a francia précieux irodalom kívánalmainak megfelelően a fiktív szerelmi regény kereteit felhasználva Erdély történelmének a fikcionalitás engedte megközelítően pontos eseménytörténetét adja. A szerző valószínűleg a Bethlen Miklóstól szerzett értesüléseit egészíti ki hasznosan Bethlen János *Rerum Transylvanicarum libri quator*jának leírásaival, mely forrás használatára meggyőzően mutatott rá a szövegkritika.

A mű történeti szempontból – és a nem a naiv regényességet kereső hazai olvasó számára –

nagyobb becsű része Révérend abbé Erdélybe érkezéssel kezdődik, s 1680-ban Franciaországba való visszatéréssel zárul. E rész miközben „beszámoló” Révérend diplomáciai működéséről, egyben megbízható értesülésekkel, a magyar történetírás számára is számontartandó tényekkel és jellemzésekkel szól a bujdosók és Franciaország kapcsolatáról és annak lazulásáról, a mozgalom belső helyzetéről, viszonyairól és alakjairól. Szemtanúként vagy az események részeseként olyan adalékokkal szolgál, amelyek ismeretlen, de hiteles mozzanatai lehetnek a kor valóságának. Különös figyelemre érdemesek azon észrevételei, megjegyzései, amelyek a külföldi, a fejlettebb Nyugat képviselője szemével látott és megfigyelt erdélyi hétköznapiokról, szokásokról, viseletről, bútorról, életformáról tudósítanak.

A kötetzáró harmadik egység már nem is Révérend abbé kezétől származik. Az abbé 1680-as hazatérésevel valójában befejeződő műhöz a szerző barátja és munkája sajtó alá rendezője, Le Coq de Villeray fűzött krónikaszerű évenkénti feljegyzéseket Erdély 1680–1690-es évtizedéről – főleg Leclerc Thököly-életrajza és a korabeli francia sajtó híradásai alapján.

A mai, modern kiadás Toldy István *Gróf Bethlen Miklós történeti emlékjairól* címmel 1864-ben megjelent fordítását vette alapul, Steinert Ágota gondozásában, Köpeczi Béla jegyzeteivel és utószavával. Az utószó több szempontból is rendkívül hasznosnak és informatívnek bizonyul. Egyrészt – egyszerismindenkorra szeretefosztatva egy legendát – elszakítja Bethlentől a sokáig neki tulajdonított művet, másrészt bemutatja végre a magyar olvasóközönségnek a valódi szerzőt. Rámutat műve erényeire és hibáira. A regényesség és a történetiség műben jelentkező problematikáját sikeresen oldja fel a kor précieux irodalmi divatjának magyarázatával. Érdekes azonban, hogy a korabeli kritika – amint arra a mű utóéletével és fogadtatásával foglalkozva Köpeczi Béla rámutat –, előtte járván a közízlésnek, éppen a regényesség miatt illeti bírálattal a szerzőt.

Toldy István százhusz éves szövege ma is élvezhető olvasmány, archaizálása nem erőszakolt, a XVII. századi magyar nyelv alapos ismeretéről tanuskodik. Ám a kötet változtatás nélküli új kiadása és utólagos jegyzetelése már jelentős gondokat vet fel. Nem a legszerencsésebb ugyanis a választott megoldás: sem az utószó, sem a jegyzetek nem térnek ki a *Bethlen Miklós rövid élete* (Szilágyi Sándortól), sem *A francia kiadó előszava* tartalmazta tárgyi tévedések, anakronizmusok

javítására-helyesbítésére. Annál különösebb ez, hogy a szakember a kötet bizonyos állításainak igaztalan voltára külön felhívja a figyelmet. Emek – javítatlan-említett maradván, újra átmennek a köztudatba. Pl. Bethlen Miklós nem volt Kővár főparancsnoka (8.) – Huszt főkapitánya volt. Bécsi fogságában haláláig sem kapott engedélyt a hazatérésre – nemhogy, mint a kötet állítja, nem élt volna azzal (10.). Vagy másutt: az osztrák ház nem 1713, azaz „Apafi fiának, az utolsó fejedelemnek halála után” lett Erdély ura (13.), hanem majdnem negyedszázaddal korábban.

A jegyzetelés hasonlóképpen egyaránt felvet elvi és gyakorlati problémákat. A fikciós részek naivitásai, a gáláns szerelmi történet áthistorizálása a francia közlés szerint, mint az utószó jelzi is, nem kíván kritikai állásfoglalást. Ahol viszont történeti tények, személyek, események kerülnek hamis vagy téves beállításba – a korszerű tudományosság szerint feltétlenül jelzést követelnek, amint azt a jegyzetek vagy az utószó az esetek többségében el is végzi. Más esetekben viszont – érthetetlen módon –: nem, vagy pontatlanul. Így alapvetően elhibázottnak tartom az 5. sz. jegyzetet, s nem pontos a 26. sz. jegyzet sem, amely szerint Bethlen Nyugat-Európába menet nem járt Bécsben. Az igaz, hogy a bécsi akadémián nem tanult – ellentétben a főszöveg állításával –, viszont Bécsben alapvető élményeket, benyomásokat, életre szóló tapasztalatokat szerzett. (Ld. Önéletírása.) A 39. sz. jegyzet nem fedti a valóságot: Bethlen Farkasnak nem volt György nevű testvére. Bethlen Gergelyről van itt is szó, mint a 88. sz. jegyzet helyes korrekciójában.

A 47. sz. jegyzet némi kiigazításra szorul: Zrínyi Pétert és Frangepán Ferencet valóban Bécsúj-helyt végezték ki, de Nádasdy Bécsben, Bónis Ferenc pedig Pozsonyban került hóhérré. Helyesbíteni kellett volna még – többek közt – azt, hogy az állítottakkal szemben nem Bethlen Miklós volt Bethlen János egyetlen gyermeke – gondoljunk Pálra, aki szintén külföldöt megjáró akadémikus volt, vagy a második feleségtől származó Sámuelre. (126.) Ugyanígy korrekciót érdemelt volna a 136. lap állítása, miszerint Thököly Imre apjának is Imre volt a neve, valamint az, hogy idős Apafi Mihály végrendeletében *gyermekeiről* beszélt, s második Apafi Mihályt mint *legidősebb* gyermekét ajánlotta volna a császár kegyeibe, hiszen apja halála idején már csak ő volt egyetlen élő gyermek. (Egyáltalán: tud a szakirodalom ilyen értelmű végrendelet-ről?) (196.)

A fentemlített hiányosságok nem kardinális hibák, csupán szeplők Bethlen Miklós apokrif emlékiratai (szöveg)testén. Megemlézésükkel a mű fontosságát tiszteljük meg, mert egyetértünk az utószó írójával abban, hogy Révérend abbé műve „mind irodalomtörténeti, mind pedig történeti szempontból érdekes alkotás.” Feltétlen érdeme, hogy „munkájával sokkal megbízhatóbb képet adott Erdélyről és a bujdosók mozgalmáról, mint a korabeli más külföldi kiadványok”. S számunkra az sem mellékes, hogy erdélyi utazása során olyan dolgokat is észrevesz és rögzít, „amelyeket a hazaiak nem tartottak feljegyzésre érdemesnek”.

Jankovics József

WESSELÉNYI ISTVÁN: SANYARÚ VILÁG

Napló 1703–1708. I. 1703–1705. Közzéteszi Magyar András. II. 1707–1708. Közzéteszi Demény Lajos, Magyar András. Bukarest, 1983–1985. Kriterion 731, 896 l.

Bánffy György gubernátor vejének, Wesselényi Istvánnak (1674–1734) kényszerű nagyszabados tartózkodása idején írt naplójának végre-valahára napvilágot látott kötetei (az 1706-ban írt ez ideig nem került elő) a kuruc szabadságharc, elsősorban Erdélyt érintő történetének nélkülözhetetlen forrásai. Politikai, katonai, társadalmi, gazdasági, művelődéstörténeti és még sok más tekintetben fontos értesítéseit eddig kevesen ismerték, alig hasznosították. Pedig híryanysága kimeríthetetlen tárház az idegen katonaság zsarolásai és az elvi-

selhetetlen földesúri terjek miatt felkelt népi kurucság mozgalmának megértéséhez. Ennek indítékait, folyamatát, az erdélyi hadmozdulatokat, jelentős csatákat, kisebb-nagyobb csetepatékat, az országot pusztító, mindkét részről véghez vitt számtalan dúlásokat éppen úgy innen ismerhetjük meg, mint a bécsi politikát megvalósító császári katonai szerveknek az erdélyi országos hatóságok, a Gubernium önállóságát, cselekvési kezdeményezését akadályozó tevékenységét. A naplókban olvasható száz meg száz eset világítja meg az ellent-

mondásokkal terhes belső helyzetet és a császári katonai vezetés minden törvényességet felrúgó erőszakosságait, a magyar–német, a magyar–szász viszony alakulását. A napló híradásai dokumentálják az idegen zsoldosok cinikus, lélektelen pusztításait, a rác katonaság kegyetlenségét, a népi kurucság nemességellenes dúlásait; ezek tájékoztatnak az ellenfél kezébe került foglyok, a politikai rabok sanyarú sorsáról, a városok, falvak, családok két tűz közüli menekülése ritkán sikerült kísérleteiről.

Lehetetlen vállalkozás lenne ennek a több mint másfélézer oldalas kiadványnak csak felületes ismertetése is. Megtettük ezt még a kéziratok alapján egy ezelőtt másfél évtizeddel publikált dolgozatban. („Egy periodikus emlékirás a Rákóczi-szabadságharc idejéből”. MTA I. OK 1969. XXVI. 243–65.) Hadd idézzük itt csupán a bevezető tanulmány írójának, Magyarai Andrásnak minden szükséges tudnivalóról szóló tájékoztatásának záró szavait. Wesselényi naplója „lüktető erejű korrajz, amelynek központi mondanivalója az erdélyi kuruc szabadságharc ugyan, de ezen túlmenően elvezet a korabeli élet csaknem minden területére, bepillantást enged a XVII. század végének és a XVIII. század elejének Erdélyét foglalkoztató számos kérdésbe. Ugyanakkor halhatatlanul gazdag anyagot nyújt a Habsburgok térhódítása által előidézett válság és a kuruc szabadságharc megértéséhez.” A továbbiakban csupán a naplók irodalomtörténeti, irodalmi vonatkozásairól szólunk, és azt vizsgáljuk meg, milyen mértékben felel meg a kiadvány rendeltetésének.

Wesselényi naplója ugyanis számos irodalomtörténeti adalékkal gazdagítja ismereteinket. Több olyan íróemberről, elsősorban prédikátorról emlékezik meg, akik a naplórészletek éveiben Szebenben tartózkodtak, ott írói ténykedést is folytattak.

Új életrajzi adatokat tudunk meg pl. a korszak nagy paskvillistájáról, Szentpáli N. Ferencről, akinek életéről éppen ezekből az évekből voltunk adatok híjával. Mint vízaknai királybíróra 1702-ben és 1703-ban Erdély császári főprancsnoka, Rabutin nagyon haragudott valóságos és részben ráfogott hatalmaskodásaiért, és talán azért, mert egy öt gunyokú pasvillus szerzőségét neki tulajdonították. (Bethlen Miklós: *Önéletírása* Bp. 1955 II. 106–07., 110.) Ugy tetszik, hogy az az igyekezete, ahogy a német katonaságnak az élelmézését segítette, kiengesztelte Rabutin haragját. 1704 szeptemberében a generális őt bízta meg a Szeben környéki rebellis földbirtokosok jószágainak összeírásával, ő veti ki rájuk a beszozlá-

tandó életét, ő kíséri be a szekereket. De „nem igazán írta fel, mert sokhelyt, ahun a két-három ház jobbágya volt valamely kuruc úrnak, azt a falut is felírta, jóllehet a nagyobb possessorok itt benn voltak az őfelsége hűségében. Melyet ugyan azután meliorálni is kellett őkegyelmének; ő pedig most benn van a generálnál, valameddig tart.” (I. 207–08.) Annnyira bennfentes ez a „kövér, de másképen hitván ember”, hogy, mikor 1704. november 4-én a közeli Csanádról Szebenbe bort szállító István nevű fiát a kurucok elfogják, azt is keresztülviszi, hogy a generális megparancsolja a Guberniumnak, alkudjon meg Pekri Lőrincsel, hogy egy hozzá illendő, Szebenben fogságban levő kuruc rabért kicseréljék. A cseréből azonban semmi sem lett, Szentpáli István a kurucok közé állt, fontos szerepet játszott a Szeben körüli harcokban. Bizonyára erre fizetett rá az apja; a német lovasok csak megfogták, szekéren Fogarasba vitték fogságba. (II. 448.)

Felesége, Bethlen Zsófia a gubernátornál inaskodó Zsimgond nevű fiával együtt 1708. március 3-án azért könyörög Bánffy Györgynek, hogy eszközölje ki a szabadítást, hogy ne veszzen el „éhel és mezítelen” Fogarasban. Szentpáliné Rabutinhoz is elmegy, de az azt mondja neki, nem is tudta, hogy az ura fogságban van, a „Gubernium informállya felőle, ki fogatta meg és miért, s azután minden jót cselekszik.” A gubernátornak azonban az a véleménye, nem szabadul meg addig, míg Rabutin ki nem megy Erdélyből. De nem sikerült őt kihozni Rabutin távozása után sem. Hiába fordul Szentpáli ügyében utódjához, Cusanihoz. Ez a katonai nyomozónál tájékozódik, mert „akinek a fia olyan elensége őfelségének, annak az apjának is nehezen faveálhatnak.” (II. 529.) Hiába kéri Szentpáli István is a kurucok táborából, adják ki váltságért. (II. 547.) Űgye még reménytelenebbé válik, mikor 1708. július 14-én Zsigmond fia, aki már őt esztendeje szolgált a gubernátornál, kiszököik a kurucok közé, magával víve a gubernátor két más inasát is. Vele együtt már négy Szentpáli fiú vált rebelligé.

Wesselényi nem tudósít szabadulásáról, amiből az következik, hogy amikor naplórészletét 1708. december 31-én abbahagyta, Szentpáli még raboskodott. Említést tesz azonban egy eddig ismeretlen paskvillusról. 1705. március 15-én, még Szentpáli megfogatása előtt jegyzi fel: „Ugyan most esett értésemre, hogy Szentpáli Ferenc szokása szerint egy pasquillust csinált volna deakul a kuruccá lett pápista urakról és azoknak sokféle

practikájáról, melyet ugyan még napfényre nem bocsátott; nem is bocsát, elhiszem, a generál híre nélkül.” (I. 380.) A termékeny paskvillusi írók egyebek között ez a verse sem került eddig elő.

Hogy a paskvillus kedvelt műfaj volt a százoknál is, Wesselényinek az az értesítése is mutatja, mely szerint 1708. április 26-án Szeben királybírójáról szólót függesztettek ki a piactéren álló akasztófára. (II. 508.) Valószínűleg paskvillusból való az a négysoros töredék is, melyet Wesselényi idéz, hogy az 1706. évi táborozáskor énekelték a katonák a tábornokokról. (II. 49.)

Wesselényi naplója őrizte meg számunkra Solymosi Nagy Mihálynak (1673–1729) a Bethlen Sámuel halálra írt búcsúztatóját. (Kiad. II. 771–79.) Ez az 1699–1712 között teremi prédikátorként működő Solymosi Nagy volt 1696–1697-ben a szebeni magyar skóla praecceptor, aki a jórészt szász polgárok gyerekeiből kikerült növendékeivel több magyar, magyar–latin nyelvű jelenetet, dialogizált köszöntőt játszatott a szász polgárok házáiban és az iskolában, és előadatta velük a névtelen *Comico-tragoediát* is. Szerzeményeinek egy része nyomtatásban is napvilágot látott, más része az ún. *Vett jegyzet-könyvben* maradt fenn. Teremi Bethlen Sámuel birtoka volt, ezért is eshetett rá Wesselényi István választása, hogy vele írassa meg a búcsúztatót, melynek praambuláját 1708. április 15-én a temetéskor Keresden a háznál, 14–85. strófáit a sírboltba való behelyezés előtt mondták el. A búcsúztató érdekessége, hogy Wesselényi, a temetés gazdája kihagyta belőle azt a részt, melyben a halott nevében kemény szavakkal intette a Bethlen-fiúkat a tanulásra, komoly munkára. (II. 488.)

Sokszor beszél a napló Zilahi Sebes Andrásról (†1719), Bánffi gubernátor udvari papjáról, aki később kolozsvári, majd gyulafehérvári tanár lett. Szebenben a vasárnapi és ünnepnapok könyörgéseket, prédikálást legtöbbször ő végezte, gyakran orált a temetéseken, így a Bethlen Sámuelén is. Szebeni prédikációinak a szövege nem maradt ránk, tartalmukra azonban következtethetünk azokból a nyilatkozatokból, melyeket velük kapcsolatban tett Wesselényi. Ezek szerint az erdélyi fejedelmi udvarok legjobb prédikátori (Medgyesi Pál, Tofeus Mihály, Nagyari József) hagyományának volt a folytatója, aki jogot formált arra, hogy felemelje szavát az igazságtalanság, az önkény és hatalmaskodás, mindenféle visszaélés ellen. Wesselényi gyakran említi dicsérelgőleg, hogy „igen szép prédikációt mondott” „egészen a mos-

tani időre aplicálván”. Többször írja, hogy ki-prédikálta a gubernátort, annak Dénes fiát, az urakat. Gyorsan reagált a Szebenben történt dolgokra. 1704. május 18-án igen keményen beszélt, „előhován Józsefet és a József bátyjait, tendált arra, hogy a Bethlen Miklós uram megfogása, és hogy nem járhat fel a tanácsba, csak a József dolgának példája ne legyen. Noha nem nevezte így ki, mindazáltal ezt érthette akárki rajta.” (I. 94.) A gubernátor ekkor is, de máskor is többször ráúzent, hogy „a politikához őkegyelme ne szóljon, a Szentírást prédikálja. Rabutin is megfenyegette, hogy hagyjon békét a külső dolgoknak, és azokat ne egyítse prédikációiba. Erről pedig „igen erősen prédikála, és csak megmondá, hogy inkább fogadja az Isten szavát, mert Istennek szolgálja, és nem emberé, azért bizony csak kimondja, ha halált szenved is.” (I. 115.) Figyelme kiterjedt a kártyázókra; „igen vastagon megróttá” a húsvéti öntözőködöket; megfeddte az ifjakat; kipellengezte a „cégéres bűnben” élőket, pl. a paráználkodás bűnéért az öreg Pernyeszi Zsigmondot, amely miatt templomi megesketése is hosszú ideig halasztódott. Írt több gyászverset, de téves Zoványinak az az állítása, hogy ezek közt „egy igen hosszút” Bethlen Sámuel halálára.

Bonyhai Simon György (1673–1737) később enyedi, majd marosvásárhelyi prédikátor, erdélyi püspök, külföldi tanulmányai után, a naplóírás éveiben Bethlen Miklós udvari papjaként tartózkodott Szebenben. Itt segített a református hívek lelki gondozásában, többször tartott az istentiszteleteken, temetésekkor prédikációt. Szókimondása miatt neki is kellemetlensége támadt Nagyszében német kommandánsával, Henissel. Hosszú időn keresztül egyedül ő járhatott be a szigorú rabságban halálra ítéltlen sýnködő Bethlen Miklóshoz, de ettől Henis 1707. február 16-én eltiltotta. (II. 71.)

Szeben első kuruc ostromakor (1704–1705) a városban tartózkodott Borosnyai János vízaknai prédikátor. A későbbi években is sűrűn megfordult ott, prédikálgatott. A német kommandáns, Henis rá is haragudott; szerinte ez a három ember „merő azon kevésység, negédség és magoknak nagyot állítás.” (II. 42.) 1707. január 29-én Borosnyait be is csukatta. Ezekben az időkben ugyanis gyakran bejárta Vízaknáról, híreket hozott a kurucokról. Gyanússá vált a kommandáns előtt, bár árestálásában ekkor is, meg máskor is közre játszott ittassága. (II. 71.) Ő adott hírt Wesselényinek egy mindez ideig nem azonosított magyar könyvről, melyet 1705. április 19-én Vízaknáról

küldtek be a kurucok Nagyszebenbe. Az embereket, akikkel együtt jött be a vízaknai káplán is, Rabutinhoz vitték. „A könyv in duodecimo volt bekötve.” Három példányt küldtek be belőle dedikálva, egyiket a gubernátornak, a másikat Haller Istvánnak, a harmadikat Bethlen Sámuelnek. A könyveket a káplánnal nézette meg Rabutin, „s amint hirtelen nézhette, nem lévén sok ideje reá, magyar versekkel volt teli a könyv. Tézise pedig az volt, hogy Mars miképpen akarna barátkozni és szerelmeskedni Vénuszszal, s erről voltak a versek csinálva. (I. 406.) A könyvvel kapcsolatban Gyöngyösi *Marssal társalkodó Murrányi Vánusára* gondolhatnánk, de ennek sem az 1664-es kassai, sem az 1702-es kolozsvári kiadása nem tizenkettő formátumú. Rabutin a könyveket nem engedte továbbítani az urakhoz. „azokat eltitkolták”, a két vízaknai embert pedig mefogatták.

A hírneves prédikátor, Nádudvari Péter (†1726) szászvárosi papként orált igen szépen Bethlen Sámuel temetésekor Keresden, majd 1708. június 17-én Haller István temetésekor Szebenben.

Sűrűn találkozunk Kaposi Juhász Sámuelnek (1660–1713), a sárospatak-gyulafehérvári kollégiumért oly sokat fáradozó tanárnak a nevével. A kollégium érdekében többször megfordul Szebenben. 1708-ban Bethlen Sámuel, majd Haller István temetésén, Bánffy György testének koporsóba tételekor mond szép magyar orációkat.

Bíró Sámuel (†1721), guberniumi tanácsos szerezte azokat a latin verseket, melyeket ezüst tábláskákra vésvé betettek a gubernátorné és a gubernátor holtteste mellé a koporsóba.

A szebeni magyarok életében a vallás meghatározó szerepet játszott. Emellett időtöltést is jelentett a vasár- és ünnepnapok könyörgéseken, prédikációkon, temetésekön való részvétel. A szász lutheránusok és az államhatalom által támogatott katolikusok mellett a Szebenbe szorult magyarok jó része református volt. Kálvinista templom nem lévén a városban, az istentiszteleteket a gubernátor szállásán tartják. Ide gyűlnek ünnepnapokon kétszer is, hogy meghallgassák az említett prédikátorok, ritkábban valamelyik magyar főúr deákjának a beszédét, könyörgését, a húsvéti ünnepkörben a kántor vagy a gyulafehérvári diákok előadásában a passiót.

Két ízben szól Wesselényi arról, hogy a jezsuiták a magyarokat komédianézésre hívták. Az 1705. június 13-i játékról igen szűkszavúan ír: „Magyarokul ma komédia nézni valánk felesen.” (I. 445.) Bővebben beszél az 1707. március

19-i előadásról. Sajnos, a kiadvány nem közli mindazt, amit erről Wesselényi naplójában találunk. Lejegyezte ugyanis a bemutatott darab programját a periochával együtt. Ez tartalmazza azt az argumentumot is, melyet Szent Bernát egyik beszédéből vettek, mely a bonyolult allegorikus „cselekmény” eszmeiségét szolgálta. A magát üres időtöltésnek, élvezeteknek átadó Philotas megmentésére a Misericordia rábíra a király fiát. A Conscientia Philotasban felismerteti a türelmes Isten jóságát, melyért szeretetével fizet. A darab a Prologusból, hét Indukcióból és az Epulogusból állott. A harmadik indukció után intermedium következett („Pastor Agnellum perditum in Templo Jovis quaerit et invenit.”), az ötödik után pedig Chorus szerepelt. Mindkét előadáson felesen jelentek meg, „a helynek szorosságához képest szorosan férének el.” Az 1707-es előadást az asszonyok kedvéért megismételték. (II. 111.)

A kiadvány sajtó alá rendezői eltekintettek annak a hosszú latin nyelvű versnek a közzétételétől is, melyet Wesselényi 1705. május 9-én másolt le naplójába – bizonyára nyomtatványból – ezzel a záradékkal: „Ezeket, noha el multanak es regiek már, mindazonáltal pro curiositate akartam csak Diariumomban inserálni.” A naplóban 100 versszakos terjedelmű vers az 1670-es évek hangulatát fejezi ki azok részéről, akik kritikával szemlélték ugyan Bécsnek Magyarországgal szemben alkalmazott politikáját, de nem értettek egyet az elégedetlennel, mert főveszedelemnek a törököt tartották. Az 1677 őszén keletkezett munkában Magyarország segélykérésrel fordul Európa különböző országaihoz (Erdély, Itália, Oroszország, Anglia, Spanyolország, Franciaország), de ezek saját bajaikra hivatkozva csak tanácsokat adnak, segítséget nem. A császári politika bírálata legélesebb a francia király szájába adott 31 versszakban. A befejező strófában Magyarország kijelenti, hogy megmarad a sas iránti hűségben. Az itt kifejezett vélemény, az egész vers eszmei mondanivalója Wesselényi István politikai elképzeléséhez állt közel, ez magyarázhatja, hogy bemásolta naplójába. A vers több forrásból ismert csaknem azonos terjedelemben. A 9–33. versszak kivételével megjelent *A kuruc küzdelmek költészete* (Bp. 1977.) 180–194. lapjain.

Hasonlóképpen „pro curiositate” írta le Wesselényi 1705. február 11-én egy nyomtatványból azt a könyörgést és azt a két istenes verset, melyekhez az alábbi megjegyzést fűzte: „Ez a praemittált könyörgés maga sensusából

ugy tetszik, és az látszik meg, mintha maga Rákóczi Ferenc könyörgése volna, aki mia ezek a tumultusok lötnének Magyarországon, melyet ugyan Bécsből küldöttek tipyálva ide alá Szebenbe, a verseket pedig csak úgy addálták hozzá." (II. 351.) Kár, hogy a kiadvány egyiket sem közli.

Mind a három alkotás magyar nyelven szól, és meglepően szép. Az „Imádságh, Mellyel ez mostani boldogtalan háború-időben kegyelmes Istenünket alázatos bizodalommal kell engesztelnünk”, tökéletesen ráillet volna Rákóczi szájára. Lelkének nagy keserűségével vallja meg, hogy Isten haragjának „tüze az egész Világon levő keresztyén Országokatt el borította, Fegyverbe öltöztek a Birodalmak; meg Fertzettek Szent Templomid, kardoknak élire hányattak sok ártatlanok; a szűzek es Tiszta Asszony állatok erőszakott szenvedtek; erős Ferfiak kik a te dicsősegedért a Pogány ellenség ellen harcolhattak volna, Magok Attyok fiai által meg öletettek, es sok Ezreken el hullattanak, Tüzzel el emésztettetek meg sok szép Faluk, es Varosok El praedáltattanak... En vagyok, oh Uram, az Oka enyi sok veszedelemnek, az én büneimnek soksága hozta Mínyájunknak fejére a te bosszu állásodatt, mert egy gonoszért az egész országot szoktad meg rontani. Hogy merjek elődbe járulni, téged méltó haragodban megengesztelni. De biztat engemett a te szerelmes fiadnak szenvedése,... a kereszt fán függött Latornak késedelmes foháskodása, ... Szent Péternek keserves sírása, ... Szent Dávidnak Poenitentiája, ... Maria Magdolnának könyvhullatásával tött Szent labaid mosogatása es hajával valo szárazgatása. ... Adgyad azért minden undok büneimnek bocsánatját, kikért ne ostorozd a keresztyén Nemzetett 's kiváltképpen Magyar Országott... Kegyelmez meg az én rut büneimért szenvedő Magyar Nemzetnek, ... szabadies meg nagy inségéből es jutast kegyelmes királyjának kedvében... ”

Ha nem lenne ez az utolsó kérés, ha a nyomtatványt nem Bécsből küldték volna le nem sokkal a nagyszombati csata (dec. 26.) után bizonyára szándékosan időzítve (a posta 1705. február 7-én érkezett Szebenbe!), elfogadhatnánk Rákóczi való származását is.

Az *Ez Világnak hívsagirul valo Enekecske* „Oh, világnak tündéres szépsége | Méreg minden vendégsége...” kezdettel a földi élet mulandó, álnok voltáról beszél hét négysoros stórfában. *A szenvedéseknek Kereszt viseléséről valo Ritmusok* „Az sok kereszt után az élett unalmas | Ha lelek ez ellen nem léssen hatalmas...” kezdettel

az ember földi szenvedését ecsetelik, a keresztviselésért a mennyország jutalmával biztatva kilenc négysoros versszakban.

Még egy magyar vers olvasható a naplóban, melyet annak sajtó alá rendezői szintén nem közöltek. Ez I. Lipót császárnak halálos ágyán családijához intézett búcsúja németből magyarra való fordításban. 1705. június 27-én írta le Wesselényi. A 75 sorból álló, nyolc részre tagolt dialógussorozatban Lipót először a császárnétól, majd Józseftől, azután két lányától búcsúzik, mindegyikük válaszol a hozzájuk intézett szavakra. Az utolsó hét versszakból hat a császárt a világ legfőbb monarchájaként dicséri, akit Isten kedvelt, győzelemre segített; a végső stófa viszont már József előtt hódol.

Wesselényi naplója még nagyon sok egykorú dokumentumot tartalmaz. A benne olvasható manifesztumoknak, pátenseknek, császári és guberniumi rendeletnek, instrukcióknak, memorialéknak, leveleknek azonban nem irodalmi, hanem történeti forrásértéke van. Legnagyobb részüket a sajtó alá rendezők, mint ahogyan az irodalmi emlékeknel megjegyeztük, nem közlik, csak a jegyzetapparátusban emlékeznek meg róluk. Eljárásuk nem következetes, egyes darabokat kiadnak.

A kiadás igen bő jegyzetapparátussal van felszerelve. Többszáz tárgyi jegyzet segít eligazodni a zűrzavaros évek kuszált eseményeiben, a bonyolult személyi kapcsolatokban, a Szebenbe Bécsből és egyébünnen érkezett kósa hírek ellenőrzésében, kibogozásában. Nem lehet azonban helyt álló az 1704-es naplóhoz fűződő 74. számú jegyzet, mely szerint a Szebenbe ez év augusztus 6-án érkezett hír, hogy Kecskeméten a békeségről tárgyalnak, az augusztus 20.–szeptember 12. között lezajlott második gyöngyösi értekezletre utalhat. Viszont valószínűtlen, hogy 1705. május 31-én olyan régi békeértekezletre történék hivatkozás, mint az előző évi augusztus–szeptemberi, vagy akárcsak az októberi selmeci tracta.

A tárgyi jegyzeteket mindkét kötetben több ezer szót magyarázó szójegyzék követi. Ezen felül a szövegben előforduló latin mondatokat, mondattörödékeket, a legalább három szóból összetevődő latin kifejezéseket lapalji jegyzeteket világítják meg. A jegyzékek bőven szerepelnek ma már feledésbe merült, csak tájszólsában használatos szavak. Nem kis erőfeszítésbe kerülhetett ezek magyarázata. A szójegyzéket mégis hiányosnak érezzük. A latin szavak értelmezésében kevésbé. De azért maradtak magyarázatlan szavak, kifejezések, mint pl. contentia, protex, ultimarie,

disgustive, displicenter, ejusdem perinde stb. A *complices* társat is jelent, nemcsak cinkostársat; a *charta* nem „halotti búcsúztatót tartalmazó emléklap”, egyszerűen emléklap, mely életrajzokat, dicsőítést, méltatást tartalmaz. A *penetrál* szónak megadott jelentései alapján nem érthető a II. 212. lapon olvasható mondat. A naplónak Wesselényi szavaival való meghatározását: „Secundum methodum calendarium diestim conscriptae notationes quaedam”-ot az 58, 320. oldalakon a lapalji jegyzetben olvasható fordítása helyett talán jobb lett volna: kalendárium szerű naponta tett néhány feljegyzéssel fordítani. Véleményünk szerint a szójegyzékbe fel kellett volna venni az ilyen szavakat is, mint pl. hömpölyégen, váz, ululábált, pitesdire, capát, kusár hírek, zsebrák, megáságotta, afféle bundák, feles siskákat, cececulájukat, ficsor, csillámba marad, facsinliáskodni, ajakos Bánffi, pománát stb. Ezek megértése nagyobb gondot jelent, mint a megmagyarázott aga, árestum, elprédál, font, forgó, frigy, galiba, ibrik, janicsár, kalendárium, kótyavetye, nehezék, ténfereg, ugar stb. Magyaránál nélkül nem érti az ember, milyen lehetett az a párdúcibőr, „akit a *rézkertből* küldött volt ki Károlyi uram” (I. 190.); ha a *turba* nem jelent börtarsolyt, tarisznyát, hanem lármát, zűrzavart, akkor hogyan értelmezzük Wesselényi cselekedetét, aki az aprópénzt loháton vitte meg, hogy az adósságot kiegyenlítsé? (II. 658: „a vezetőkemén turbában vittem volt meg, még pedig mind ó susták vólt.”) Ezt a kifejezést, hogy egy német *selyemmé* lett (I. 188.) a tárgyi jegyzetben úgy magyarázzák: áruulvó lett. A selyem hasonló jelentésben még más két helyen is előjön a naplóban, jó lett volna megkockáztatni a feltevést, hogy itt a Schelm, – selma szó alakváltozatával állunk szemben. Bethlen Miklós mondja védekezésében, hogyha áruuló akart volna lenni, akkor azt nem Szeben falai közt kezdte volna, hanem „mezőt vött volna magának” (I. 119.) A tárgyi jegyzetben ezt így magyarázzák: „megfelelő körülményeket választott volna”. Nem egyszerűen: elfutott volna, elment volna Szebenből? De nem érdemlik meg a sajtó alá rendezők, hogy sziszifuszi munkájukat ilyen kicsinségekkel láttassunk aláértékelní. Rendkívül fáradtságos munka, lankadatlan szorgalom és kitartás eredménye az adatokban roppant gazdag mindkét fejezet.

Hasonlóképpen nagy munkát jelentett a személynévmutató összeállítás. Az ezret jóval meghaladó nevek mellett ugyanis nemcsak egyszerűen a naplókban előfordulási helyekre utaló számo-

kat találjuk, hanem az esetek nagy többségében olyan tájékoztatásokat, melyeknek segítségével a nevek élő személyekké, személyes ismerősökké válnak. Természetesen itt is találhatóak olyan nevek, melyek mégis kimaradtak a mutatóból, és olyan előfordulási helyek, melyek nem kerültek regisztrálásra. Ki lehetett volna hagyni a bibliai (Ábrahám, Dávid, Éva, Ézsau, Pilátus, Krisztus stb.) és a mitológiai (Mars, Venus, Spes istennő) neveket. Kár, hogy Kirchbaum császári tábornoknak, Rabutin távozása után erdélyi főparancsnokának a felesége nem szerepel a névsorban. Igaz, hogy Kirchbaumné néven nem emlegeti Wesselényi, csak generálisnéként. A legérdekesebb német személy Szebenben. Széles érdeklődésű asszony, nyitott szemmel figyel mindenre, magyarul tanul, szívesen időzik magyar asszonyokkal, magyar társaságban, magyar éneket énekel, magyar szerelmi versekre kíváncsi, magyar táncokat táncol, férfi öltözetben férfi módon ulti meg a lovat, vadászik stb.

Nem jelentett kis fáradságot a közel ötszázra felmenő falvak, helységek, városok mutatójának példászerű összeállítása sem. Hiszen a naplóban említett helyek egy része ma már nem létezik. És a sajtó alá rendezők meghatározták pontos fekvésüket, közölték hajdani és mai román neveiket.

Hadd szóljunk végezetül a kiadók szöveggözlési módjáról. Bár történeti forráskiadványról van szó, a nagyobb olvasóközönségre való tekintettel nem betűhíven adták a szöveget. Korszerűsítették az írásformát, de megőrizték a szöveg minden olyan lényeges elemét, amely a korszak vagy a naplóíró nyelvezetének sajátja. A nevek és a szavak változatos írásformáját egységesítették; bizonyos tagokat (bul-bül, tul-tül, rul-rül, ba-be, ban-ben; -tt tárgyragot; a harmadik személyű birtokos személyragokat: attya, bátyya; valamint igealakokat: láttya, takaríttyák / átirták. A központozásban a mai szokásnak megfelelően jártak el. A kiadvány jellegére való tekintettel mind-ezekben logikusan cselekedtek.

Kifogásoljuk azonban, hogy a napló szövegét nem teljes egészében közölték. Elhagytak „néhány kisebb, ismétlődő, jelentéktelen részletet.” Ezek legnagyobbbrészt szokványos fordulatok, valóban általában lényegtelen mozzanatok. De mennyiségileg olyan keveset tesznek ki, hogy nem volt érdemes emiatt a kiadványt megcsonkítani. Többször kihagyták pl. hogy ki prédikált aznap és miről. Vagy hogy Wesselényi a bevett szokás szerint felment a generálishoz. Mikor fiának krónikus orrvérzéséről hosszabb időn keresztül

(1708) számol be, ezt többször elhagyták. E „szokásos szövegek” legtöbbször másfél, két-három-négy, legfeljebb néhány sor terjedelműek. Nem sokkal hosszabbak az ún. „misztikus eszmefuttatások” sem, melyeket ezzel a megokolással nem közöltek. A „misztikus fejtegetés” egy esetben terjed a kézirat egy egész lapjára (II. 545.) Annyi misztikus rész, magyarul imádságyszerű fohászokodás, vallásos elmélkedés olvasható így is a naplóban, hogy ezek a kihagyások csak arra jók, hogy az olvasóban bizalmatlanságot ébresszenek. A vallásos gondolkodás, a vallásgyakorlat a kor elvitathatatlan jellemzője, ahogyan erről a szövegkiadás megjelent formájában is lépten-nyomon tanúskodik. Takarékossági okokkal sem magyarázhatók a csonkítások. A tárgyi jegyzetekben való hivatkozások a kihagyásokra terjedelemben szinte vetekszenek az elhagyott szövegekkel. És több mint 1500 lapos kiadványról van szó!

Elkerülhetetlenül gyanút keltenek az olyan kihagyások, melyekhez a jegyzet egyszerűen „Két sor kihagyva.” „Három sor kihagyva.” „Öt jelentéktelen sor kihagyva” megjegyzést fűz. Pl. ez utóbbi esetben az első kötet 630. lapján a kihagyott sorok a következők: „Azt is beszélek, hogy egy Bancsi nevű Gyalui, olyan Ezelős legények lévén az Uraknak, eccer a mint Gyalubul ment volna Fejérvár felé a He-

gyek közt által, mint hogy réz fokosa (? – a mikrofilmen a szót nem lehet világosan kivenni, lehet esetleg forgoja is) es rezes palcája volt, mivel bolondok az olláhok, aszt gondolván, hogy ezüst, erette nyavallyást agyon verték, kitt is azután ki keresvén, érette egy ollahott a kurucok megis öletettek.” (1705)

Más jellegű csonkítás történt akkor, mikor a naplóban olvasható korabeli latin vagy magyar iratokat nem közölték. Erre az eljárásra fentebb már többször utaltunk. Egyes „különös jelentőségű iratokat” azonban kiadtak. Keresniök kellett volna az egyöntetű eljárás módját. Pl. elhagyni mindent, ami nem Wesselényi elmeszüleménye. Vagy közölni a jegyzetben mindazt, ami eddig még nyomtatásban nem látott napvilágot.

A kiadvány hitelességébe vetett hitet csökkentették akaratlanul az ártatlannak minősíthető eljárással, hogy engedniök kellett, hogy az olláh szót kiiktatásuk a naplóból, megjegyezvén a szó első előfordulásakor „A naplóíró a román nép elnevezésének régi formáját használja következetesen.” (II. 675.) Így történhetett meg, hogy 1704. július 3-án Wesselényi román valutával fizette meg havaselvi szolgálainak a bérét, „16 román zlotokot” küldve nekik.

Varga Imre

KÉT KÖNYV A MAI MAGYAR DRAMATURGIÁRÓL

Benedek András: Színházi műhelytitkok. Bp. 1985. Magvető K. 514 l. Radnóti Zsuzsa: Cselekvés-nosztalgia. Bp. 1985. Magvető K. 249 l.

Kicsoda is a dramaturg? Cyrano de Bergerac ötletét kölcsönözve Rostand drámájából, adhatunk választ lexikonszerűen, meghatározással: „a színházhoz benyújtott művek megbíráásával, esetleges átdolgozásával foglalkozó színházi szakember” (*Idégen szavak és kifejezések szótára*). A színház működési rendjében elfoglalt helyének körülírásával: „a rendező munkatársa, (...) az igazgató tanácsadója” (Benedek 476.). Önirónikusan: „tanácsokat adni nálam okosabbaknak” (Benedek 57.). Felelhetünk az Értelmező Szótár rövidejével („színházi lektor”), a Fővárosi Tanács felkérésére írott cikktérjedelmű elemzéssel (*A dramaturg szerepe*, Benedek 476–86.) vagy konkrét esettel: olyan ember, aki másként, drámai nézőpontból olvassa a görög mítoszt, például a trójai háború történetét (Benedek 350–3.) Végül akár a két kötet címéből kialakított válasz-

szal: az a színházi szakember, aki a műhelytitkok tudásától – egy nemzedék leforgása alatt – eljutott a cselekvés-nosztalgiához. Mert ez utóbbi szintén igaz: a „rendezői színház” (nálunk kb. másfél évtized óta) gyorsulón számolta fel a dramaturgiai műhelyeket. A produkció és a színházi műhely mindenható urává előlépett rendező (vagy főrendező-igazgató) szempontjából egyébként logikusan: az eljátszandó műhöz a dramaturg csak „felhajtónak” szolgál, és – mint azt egyik vidéki színházunk igazgató-rendezője nemrég nyilatkozta – azt a csekélyke szövegmunkát, ami adódik, ők maguk is elvégzik. Napjainkban világszerte visszatérés folyik az irodalmi értékű szövegekhez és a színész, az ember élőben ábrázoló ember személyiségéhez, s nálunk is mindjobban hiányoznak a dramaturgiák: hiányoznak a színházi vezetés említett partnerei, akik a nagy

színpadi felfedezéseket, a perújrafelvételeket újukra indítják, akiknek segítségével a közelmúlt vagy a régmúlt drámatermése is átformálódik, játszhatóvá idomul, akiktől a fiatal szerzők a konzultációk sorozatában a színpadra írás mesterségbeli fogásait eltanulhatják. S ha mindehhez hozzávesszük a gazdasági tényező, tehát a művészetén kívüli kényszer szorítását a biztosra menő, nem kísérletező műsorpolitikában, egyetlen szempontból bár, de érvényes metszetet kapunk drámairodalmunk és tőle elválaszthatatlan színházművészetünk mai helyzetéről – és magyarázatot a szóbanforgó kötetek címéhez.

Irodalomtörténeti érdeklődést három további szempont szerint kelthetnek. Az első a megírt és a színpadon elhangzó szöveg viszonya. A dramaturg – helyzeténél fogva – a darabszöveg kialakításának fázisában a színház (a rendező és a színész) érdekeit képviseli a kortárs íróval szemben, utóbb, a próbák során már a szerzőt (vö. Benedek 477.). Benedek András aki 1945 óta (ma már nyugállományban) a Nemzeti Színház dramaturgia és a nálánál nemzedéknyivel fiatalabb Radnóti Zsuzsa, aki mindazonáltal vígszínházi működésének 25. évfordulóját ünnepelheti, egyaránt dolgozott klasszikus művekkel, vonatkozó véleményük tehát irodalom és színház megújuló csatájában mérvadó lehet. Mindketten – ha szabad így szakaszolnunk – a „rendezői színház” előtti ars poeticát vallják: „A színháznak tudomásul kell vennie az irodalmárok magyarázatait, és elfogadni, ami ebből megvalósítható. (...) Másfelől viszont az irodalmároknak is el kell fogadniuk a színház igényét, hogy nem múzeális tárgyat, hanem eleven drámát akar bemutatni.” (Benedek 238.) Ez a – magyar színháztörténetben egyébként Paulay Ede óta jogfolytonos – törekvés a klasszikusok esetében egyszerűbb feladatnak tűnik, ha regény-előzményről vagy színpadra még nem került, esetleg publikálatlan drámaszövegről van szó. Ilyen volt Benedek András két, Karinthy Ferencel közösen jegyzett Mikszáth-dramatizálása (*A Nösztű-fű esete Tóth Marival*, Nemzeti Színház 1950; *A körtvélyesi csíny*, Madách Színház 1953), du Gard-adaptációja (*A Thibault-család*, Thália Színház 1970), valamint Radnóti Zsuzsa Kapás Dezsővel készített átdolgozása Krúdy színpadra sohasem került drámájából, *A vörös postakocsiból* (Vígszínház 1968). Ezeknél ugyanis rendelkezésre áll – kis túlzással – motívumok kölcsönzésére, figurák árnyalására, mondatok és tirádák beépítésére vagy akár szándékainak megvilágítására az író csaknem teljes

életműve. Radnóti Zsuzsa munkamódszert is kínálja: a Krúdy-darab előkészületei során a rendező alakította a „szerzőt”, a dramaturg pedig ellátta saját, hagyományos feladatát.

Paradox módon nehezebb a helyzet, amikor ismert, irodalomtörténetileg jegyzett és színpadon is játszott drámaszöveg szolgál a műhelymunka alapjául. A filológiai emlékezet ilyenkor az „ultima manus” alapján számontartott irodalmi szövegre hivatkozik, míg a színházi és a nézői emlékezet határa az előző bemutató(k). Ezért van, hogy az ősbemutató mindig különös súllyal hat a dráma utóéletére, még akkor is, ha nincs élő közreműködő, aki a hagyományt személyében képviselné. Ami a régi klasszikusokat illeti, érvényes rájuk általában Peter Brook figyelemztetése: Shakespeare helyett egyre inkább a romantika Shakespeare-jét játszották világszerte. Benedek András két, a maga idejében nagy vihart kiváltott magyar klasszikus átigazításáról, illetve átdolgozásáról közölt műhelytanulmányt: Katona–Illyés *Bánk bán*járól és Vörösmarty–Benedek–Mészöly *Czillei és a Hunyadtak*járól. Az át- és újrადolgozások egy részét igazolta az idő: az említettek mellett Madách–Keresztury *Mózese* és Illyés–Teleki *Kegyence* a klasszikus magyar repoertoár része lett. Mások viszont kihullottak a rostán: Madách–Keresztury: *Csák végnapjai*, Madách–Gyárfás: *Mária királynő*, Vörösmarty–Görgey: *Handabasa, avagy a fátyol titkai*, Nagy Ignác–Simon István: *Tisztújítás* stb. Ezt azonban nem az elvi helyzet tisztázatlansága, azaz irodalom és színház vitája okozta, hanem minden olyan tényező, amely a színházban egy kortárs dráma sorsát is igazgatja.

Növelheti a kötetek iránti irodalomtörténeti érdeklődést, hogy belőlük – egymás után olvasva őket – sajátos és meggondolkodtató XX. századi magyar drámatörténet rajzolódik ki. A fejlődés diszkontinuitásait jól példázza, hogy a két szerző szinte kiegészíti egymást: Radnóti Zsuzsa az avantgarde drámához érez vonzódást (fogalomkörét ki is tágítja), ennek tapasztalataival közeledik mai szerzőink szövegeihez, míg Benedek András alapvetően a lélektani realizmus és a hagyományos dramaturgia követelményeit érvényesíti – gyakorlati működése után – most műhelytanulmányaiban is. Radnóti Zsuzsa okozati összefüggést lát a magyar avantgarde dráma kirekesztettsége és mai drámairodalmunk befogadásának gondolatai között, történeti vázlatával (5–6.) kedvet éleszt egy komparatív drámatörténeti kutatáshoz, amely komplex elemzéssel tár-

hatná fel mindazon társadalmi és művészeti okokat, melyek miatt a magyar dráma csaknem egyértelműen a molnárfereci dramaturgia irányába fejlődött, alakult. (A legtermékenyebb egybevetési anyagot valószínűleg a lengyel és a cseh drámatörténet körében találhatni.)

Benedek András elsősorban Németh László és Illyés Gyula drámodelljéhez ad nélkülözhetetlen anyagot. Akár elfogadjuk, akár nem a szerző megállapítását, hogy korai még a Nemzeti Színház 1945 utáni átfogóbb történetének megírása (388.), kétségtelen, hogy a leendő monográfus nem hagyhatja figyelmen kívül a *Galilei*, *A két Bolyai*, az *Utazás*, a meghíusult *Gandhi halála*, illetve *Az ozorai példa*, a *Fáklyaláng*, a *Dózsa*, a *Különc*, a *Malom a Sédén* dramaturgi dokumentumait és emlékeit. Ugyanez áll – szélesebb tematikai körben – találó színészi arcképvázlataira és szerepelemzéseire (Somlay Artúrról, Bajor Giziről, Apáthi Imréről, Mészáros Ágiról, Bessenyei Ferencről). Revelációnak mégsem ezek hatnak most a kötetben, hanem Karinty Ferenc *Ezer év c. darabjának* (Katona József Színház 1955) hiteles krónikája (362–66.). Az ezeréves tudatlanság (és a híres-hírhedt Ratkótörvény) következményeit egy magzatelhajtásból lett gyermekgyilkosságban ábrázoló, riportból lett dráma III. felvonásán „belülről” mutatja be a stílussá, sőt dramaturgiai receptkönyvvé egyszerűsített realizmus gondjait, problémáit.

Sajnálunk viszont nemcsak olvasóként lehet, hogy Benedek András, aki 1967-ben még Millert, Beckettet, Kafkát, Dürrenmattot, tehát az akkori legfrissebb felfedezéseket említette (471.) és „egy kevésbé óvatos kísérleti színházat” sürgetett (472.), Szakonyi Károlynál fiatalabb magyar drámaírókat nem is említ könyvében. Újabb hiátust észlelhetünk tehát, amire Radnóti Zsuzsa könyve sem kínálhat megoldást. Az általa színpadra sürgetett Bereményi–Nádas–Kornis–Spiró nemzedéket ugyanis a magyar drámafejlődés következő, új önellentmondása sújtotta: a rendezői színház velük egyidős hívei, akiknek zöme az amatőr színjátszás mozgalma felől érkezett, önkifejezésre ritkábban játszott klasszikusok szövegeit használták, s miközben boldog mohósággal törekedtek a hiányzó modern drámaújszerű kialakítására, ideértve a magyar avantgarde nem túl gazdag dráma hagyományát is, csak később vállalták azt a közös műhelymunkát a fiatal magyar drámaírókkal, amely a kortárs világdráma legjobbjai után és felőlük nézve-értékelve, érthetően találatot másodlagosnak, kevésbé izgalmasnak. Az is kétségtelen tény viszont (az ellentmondás

másik oldalán), s dráma, színház és közönség meg-megszakadó kapcsolatának és különböző ütemű előrelépésének tudható be, hogy a költői drámák, az eredeti dramaturgiák vagy a többjelentésű példázatok színrevitelére (gondolunk itt a Radnóti Zsuzsától hosszan elemzett: Weöres Sándor, Pilinszky János, Nádas Péter szövegeire) színházművészetünk eszköztára szegényes, egyszerű, kimunkálatlan.

Fontosnak tarthatjuk a két kötetet – harmadszor – dokumentum-értékük miatt. Erre egy-egy példát idézünk. Benedek András, *Az ember tragédiájának* is többszöri dramaturgia, az 1950-es években úgy tudta, hogy Paulay Ede, Madách első színre alkalmazója és rendezője a második prágai színt azért húzta ki, mert „az akkori [ti. 1883-as] rendezői koncepció zavarta, hogy Ádám épp Dantonból nem ábrándult ki.” (Benedek 494. Kiemelés az eredetiben. – K. F.) A valóság – mint azt Paulaynak egy cikkéből és segédrendezőjének, Tóth Imrének emlékezőseiből tudjuk – ezzel szemben az volt, hogy Paulay épenséggel el akarta kerülni Ádám alkoholmámoros forradalmi álmát, nehogy lefokozza a szabadság-egyenlőség-testvériség eszmekörét. A második prágai színt, ennek veszélyét észelve, már a próbák során hagyta el, a párizsi színt ezzel felvonásvégre helyezte és hatását a megismételt Marseillaiszel fokozta. A történeti igazság és az ötvenes években (a Madáchért vívott irodalomtörténeti viták, a nevezetes Lukács-cikk és a *Tragédia* színpadi letiltása idején) divott értelmezés ellentéte kortörténeti jelentőségű az akkori gondolkodásról. Radnóti Zsuzsa – mint már említettük – igen érdekes cikkben elemezte *A vörös postakocsi* műhelymunkáját (37–47.). Egy majdani színházzociológus gazdag anyagot találhat benne a vigszínházivá igazított és így száz előadást megért Krúdy-darab metamorfózisához, melynek során az életkép-mozzanatok kibontásával (Unghonberky és Sylvester étkézése), az érzelmes befejezéssel (Alvinczi kiegészített zárószavai) befogadható maradt a színházi nagyközönség számára, ugyanakkor a dramaturgiai munkával is felerősített, az érzelmességet ellenpontozó ironia, a szürrealista és szimbolista részmotívumok révén bizonyos fókig pótolta a színpadjainkról magyar művekben akkor (1968-ban) még hiányzó abszurdoid, groteszk látásmódot; izgalmas modernséget kölcsönözve az előadásnak. (Emlékeztetőül: Mrožek és Beckett először 1965-ben jelent meg magyar színpadon.)

Mindkét szerző úgy döntött, természetesen egymástól függetlenül, hogy kötetekben megőr-

zik a felvett írások eredeti szellemi arculatát, sőt szövegét. Benedek András az 1954 és 1984 közötti évtizedekből 35 cikket és tanulmányt, Radnóti Zsuzsa pedig 11, 1967 és 1983 közötti írást közölt. Lehet gondolkodni azon, megérdemeltek volna-e a dramaturgok egy kiadói „dramaturgot”, aki kiküszöbölte volna az olykori átfedéseket, a régi írások nézőpontját esetleg mai szemlélettel ellenpontosította volna, ahogyan azt tényyszerűen, a Radnóti Zsuzsa által említett drámáknál a cikk megírása óta tartott színházi bemutatók közlésével, lapalji jegyzetben tette a kiadó. A recenzens úgy véli, azzal a kötetek filológiaiag kétségkívül nyertek volna, ha Benedek András például figyelembe veszi Pándi Pál *Bánk bán* kommentárjait, a dráma kritikai kiadásának apparátusát, Radnóti Zsuzsa pedig a magyar avantgarde drámáról újabb publikáltakat. El-

tűnt volna viszont elemzett, emberi és kordokumentum-értékük. Hogy a szerzők döntése tudatos, bizonyítja mindkettejük tényekre figyelő, higgadt felkészültsége, amely általában nem jellemző megszaporodott, múltba néző tényirodalmunkra. Megkapó például Benedek őszintesége, amikor a majdani kutatás számára megjelöli, hol nem tudta emlékezetének bizonytalanságát más forrásból sem pontosítani. Utalásai viszont mindig megbízhatóak (a recenzens elvégezte szűrőpróbák tanúsíthatják), még akkor is, ha a lényegtelenebb kérdésekről ír vagy tapintatból nem nevez meg személyeket.

Lesz-e – a divathullámok múltával – szintetikus korszaka a magyar drámairodalomnak és színházművészetnek? Aligha a dramaturgokon múlik....

Kerényi Ferenc

*

A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. Válogatta, a szöveget gondozta, sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Madas Edit. Bp. 1985. Magvető K. 602 l. (Magyar Hírdmondó)

Az Érdy kódexet már felfedezése óta tartja irodalomtörténetünk a korabeli magyar prózai szövegemlékek közül irodalmilag és stílárú szempontból egyaránt a legkiemelkedőbb alkotásnak, s ugyancsak gyakran említik a kötet latin nyelvű prológusát is, mint az első olyan tudatos írói programot, amely magyar nyelven írt mű élén áll.

E program megfogalmazójának személyéről nagyon keveset tudunk, s ezek is inkább csak feltételezések. Magyar származású lehetett, s – Dedek Crescens Lajos hipotézise szerint – valószínűleg a gazdag és nagy könyvtárral rendelkező lövöldi karthauzi kolostor tagja, esetleg sáfára volt. Hatalmas terjedelmű kötetét 1526–27 körül fordította. Műveltségével, forrásaival legutóbb Bán Imre nagy és alapvető tanulmánya foglalkozott.) De az érdeklődő olvasó eddig csak Volf Györgynek a múlt század végén a Nyelvelmélet IV–V. köteteként megjelent, azóta már elavult szövegkiadását vehette kézbe, illetve néhány szöveggyűjteményben találhatott rövid szemelvényeket a kódexből, általában a talán legkiemelkedőbb példázatot, amelyet a magyar novellaírás őskének is tartanak, az *Exemplum mirabile*-t. Az egyre növekvő érdeklődésre utal az is, hogy Madas Edit kötetével közel egy időben jelent meg a Magyar Remekírók sorozatában V. Kovács

Sándor válogatásában több, különösen magyar történelmi érdekességű legenda is az Érdy kódexből, de a kötet céljának megfelelően természetesen ez sem nyújthat teljes képet a Karthauzi Névtelen művéről. Így valóban átérezhetjük azt a gondolatot, amit Madas Edit szép és kifejező címádása sugall: „a néma barát megszólal”.

A kódex az ünnepekre rendelt szentbeszéd-eket és – szintén időrendben haladva – szentekről szóló tanításokat és legendákat tartalmaz. Ez utóbbi adja ki a kötet négyötöd részét. Madas Edit válogatásában ez az arány nagyjából megfelel az eredetinek, s ezzel nagy hiányt pótol: a Karthauzi Névtelenről eddig inkább csak legendákat olvashattunk a laikus olvasó számára is hozzáférhető kiadványokban, s kevéssé volt betekintésünk a szépen megformált, zamatos, kifejező nyelven írt szentbeszéd-ekből a különböző szerzetesrendek alapítóiról szólók mellett különös gonddal közli az Árpád-házi királyok és a magyarországi szentek legendáit, melyek az Érdy kódexben fogalmazódnak meg először magyar nyelven. Utószavában gondosan összegzi mindazt, amit a szakirodalom a Névtelenről eddig felfedett, s noha újabb ismereteket nem tár fel szerzőnkéről, nagy szaktudással és biztonsággal kérdőjelezi meg azokat a feltevéseket, amelyek nem kellőképpen bizonyítottak, mégis képzésként kezeli őket a tudományos közfelfogás. A szerzőre vonatkozó ismereteken kívül tömören ismerteti a középkori rendi előírásokat, a karthauzi rendi élet szokásait, a liturgiák rendjét. Az utószó végén a szövegközlés szempontjairól józan, példaadó megfogalmazást olvasha-

tunk: az átirás „sajnos eleve nem lehet tökéletes. Minél hűségesebb az eredetihez, annál nehezebben érthető az olvasó számára, a közérthetőség ára viszont az eredetitől való eltávolodás. Ennek mértéke mindkét irányból vitatható.” Ebben a tekintetben legfeljebb csak annyi kritika illetheti, hogy a mai olvasó számára ismeretlen szavak magyarázásának módjában helyenként következetlen: szándéka szerint a kötet végén levő szómagyarázatokban adja meg a gyakorta előforduló szavak értelmét, és zárójelben közli a ritkábbakat. De míg például a *viszon ellen* (ellenben, viszont) kifejezést a szómagyarázatban is, a szövegben is megadja, a *kedég* (pedig) szót csak a szómagyarázatban. Szerencsésebb lett volna, ha minden esetben a zárójeles megoldáshoz fordul. Néhány ma már nem használt szóalak értelmezése viszont hiányzik mindkét helyről: pl. a *maga* (noha) és a *rokon* (tüstént, azonnal) értelemben használt alakja magyarázat nélkül megnehezíti a szöveg értését.

Uray Piroška

Emlékezetül hagyott írárok. Erdélyi magyar emlékiratok. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Veress Dániel, Kolozsvár–Napoca 1983. Dacia Kk. 458 1.

Történeti források népszerűsített formában is történő közreadása valamennyi szakembernek szép és fontos feladata; a nem szakértő közönséggel való találkozás egyik módja ez, s az olvasóközönség történelemszemléletének, az olvasásra is érdekes szövegek segítségével való alakításának lehetősége. Éppen ezért roppant felelősségteljes feladat, különösen akkor, amikor a kiadni kívánt szövegekből csak válogatás megjelentetésére van lehetőség. A kiadónak ugyanakkor hinni kell azt is – különben miért csinálja –, hogy a kiválasztott szövegrészek érdekesekek annyira, hogy elegendő legyen csupán eligazító jegyzetekkel, s rövid, a korszak lényegesebb történeti összefüggéseire rámutató kísérőszöveggel kiadni az általa is emlékeztetnie méltóként kiemelt elődeink szavát.

A szerkezeti aránytalanság az, ami elsőként szemünkbe tűnik Veress Dániel kötetének kézbévételekor (a 326 oldal forrásválogatás, több mint 120 oldal kísérőszöveg, jegyzet). Mindszenti Gáborral kezdve 25 emlékiratból találunk hosszabb-rövidebb részletet – csupán két olyan szöveget illesztett kötetébe a kiadó, amely nem tekinthető semmilyen szempontból emlékiratnak:

Keserői Dajka János beszámolóját David Pareusnak Bethlen Gáborról, és I. Rákóczi György intelmeit fiához. „E rövid írás besorolásával az összkép kiteljesítését véltük szolgálni, remélhetően az antológia szerkezetének megbontása nélkül” – írja Veress Dániel (423. l.) A kötet szerkezeti egységét valóban nem ez a két kis szöveg bontotta meg.

Az utolsó, a könyvben még szereplő emlékiró Nagyvárad Inczédi Pál, időben tehát Szapolyai János halálától a XVII. század legvégéig jutunk el.

Több szempontból is szerencsésebb lett volna kevesebb szerzőt szerepeltetni, itt azonban csak a szerintünk legfontosabbat emeljük ki: egy-egy szerzőtől hosszabb szövegrész szerepeltetése módot ad az olvasónak arra, hogy az illető szöveg értelmezési lehetőségei közül válasszon, s a maga véleményét szembesítheti a kísérőszövegben szereplő magyarázattal. És van még egy nagy előnye az ilyen megoldásnak: alkalmas ad a kiadónak arra, hogy megéreztesse a kötet kézbevevőjével azt, amit ő a kísérőszövegben még implicit formában sem jelezhet. Sok apró szövegrésznek olyan értelmű megrostálása, hogy az együttes tanulsága ellentmondjon az előszóval ugyancsak nem szerencsés: ismét a forrás látja kárát. Veress Dániel ez utóbbi megoldással sem próbálkozott; nehezen hihető ugyanis, hogy például Kemény János önéletírásából a „Lakodalomban Moldovában. Újabb követségben Vasile Lupunál” című rész az, amit feltétlenül ismernie kell a népszerűsítő forráskiadások olvasóinak. Ha beszélhetünk a „nyomdahibák iróniájáról”, akkor a 423. oldalon szereplő a válogatást ténylegesen jellemzi: „... a szemelvényeket is laposan meg kellett rostálnunk”.

Veress Dániel két kísérőszöveget is írt könyve elé: „Egy önkifejezési forma változásai és változatai” címmel az emlékiratirodalom műfaji jellemzőit mutatja be történeti és irodalomtörténeti szempontú vizsgálattal. Hatalmas munka lehet e 33 oldalas tanulmány mögött, s a szerzőnek bizonytalán több mondanója is volna erről a kérdésről; lehet ez egyik oka annak, hogy ez az előszó egy ismeretterjesztő műben nehezen olvasható, a mondatok jelzőkkel túlsúlyoltak, sokszorosan összetettek, (az erdélyi tiszta, egyszerű, üdítően helyes magyarságtól mindenképpen idegen stílusú) s végül is nem érik el azt a hatást, amit a szerző kívánt, tudniillik, hogy megbizonyosodjunk, az emlékiratirodalom „a határeset-műfajiságra a legpregnansabb példa”. Ez persze lehet igaz, csak ennek argumentálását nem biz-

tos, hogy egy népszerűsítő antológia élére helyezett tanulmányban kell elvégezni. Arról nem is beszélve, hogy a műfajelmélet már a magyar nyelvű szakirodalomban is régen túlélt azon a fogalmi zűrzavaron, amivel találkozunk. A legnagyobb hibáról már nem a szerző tehet: az előszó legnagyobb baja a tudományos párbeszéd hiánya, az, hogy a gondolatként megszületett, de leírásra még nem elég érett megállapítások nem kerülhetnek olyan szakmai közegbe, melyben fogalmilag feszesebbé, elméletileg megalapozottabbá válhatnak.

Veress Dániel kortörténeti áttekintéséről mely az előszót követi – nem szívesen írunk: szakkritikának helye nincsen. Amellett, hogy kiegészíthetjük olyan részletekben, amelyek a könyvismertetés örömeét okozzák (például, hogy Baranyai Decsi János biztosan nem írta meg történeti munkájának első kilenc decas-át) nem hagyhatunk szó nélkül néhány nyilvánvaló hibát: bosszantó a terminológiai zavar, amelyben Fráter György abszolút uralkodó, Bethlen Gábor pedig „felvilágosult abszolutista”; az egyetemi matrikulákban szereplő „Transsylvania” bejegyzés mögött meg lehet állapítani a beiratkozó nemzetiségét, például a hazai iskolák anyakönyveinek segítségével; vitatkoznunk kell egyes fejedelmek megítélésében, illetve megállapítanunk azt, hogy Veress Dániel ebben is (mint a műfaj történeti bevezetőben, hangsúlyosan az európai párhuzamokra gondolva) mennyire a szakirodalom közhelyeit követi (a legkirívóbb példa erre I. Apafi Mihály); rá kell mutatnunk arra, hogy a Jósikák, Drágffyák, Kendeffyék románként való kiemelése meglehetősen ellentmondásos egy olyan dolgozatban, amely az uralkodó osztályok önkényét hangsúlyozza sejtetően a megtűrt vallások közül kirekesztettek felett; megkérdezzük, hogy minek tulajdonítható az, hogy a moldvai és havaselvei fejedelmek által kezdeményezett törökellenes harcokban, melyek az ő politikai koncepcióik szerint történtek, a harcoló egységek számaránya – csak egyetlen példa a könyvből – 11 000 erdélyi, s 3700 nem fejedelemségbeni.

Kiegészítéseket tehetünk, néhány konkrét dologra rámutathatunk, rákérdezhetünk, egy dolgot azonban nem lehet: vitatkozni egy olyan történeti koncepcióval, melyben Bethlen Gábor fejedelem Mihály vajda nagyszerű uniós-gondolatát viszi tovább, s amelyben minden tény eköré az elmélet köré csoportosul, minden korszakban megkeresve azt a „támpontot”, ami ezt igazolja. A kötet Magyarországon az előszavak nélkül kerül terjesztésre.

Összefoglalóan csak azt mondhatjuk, ami a könyv párjának (Román krónikáirók) címe: Kutasások az írásokat...

Monok István

Náday Károly–Sáfrán Györgyi: Történeti kutatások Kufsteinben. Czuczor Gergely rabsága. Historische Forschungen in Kufstein. Die Gefangenschaft von Gergely Czuczor. Bp. 1984. MTA Könyvtára 213 1. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 14.)

A gyászos Kufstein mindannyiunk emlékeztében él. Vannak, akik külföldi útjukon meglátogatják, megilletdve járják a körfolyosót és szemlélik az emléktáblákat, a magyar foglyok emlékét őrző szobát. A debreceni születésű Náday Károlynak úgy adta a sors, hogy 1948-tól haláláig, 1983-ig ott élt a városban. Mindennap látta a várat, és lassan megérelelődött benne a gondolat, hogy megkísérli összegyűjteni a régi várfoglyokkal kapcsolatos dokumentumokat. Ehhez megvoltak a szerencsés adottságai. 1899-ben született Debrecenben, és tanulmányait még a temesvári cs. kir. hadapród iskolában végezte 1917-ben. Így mind a német, mind a katonai nyelvhasználatban járatos volt. Magyar származása, iskoláztatása, egyéni érdeklődése révén ismerte népe szabadságküzdelmeinek történetét. A kutatómunkához nagy szívszágra és rengeteg utánjárásra volt szükség, mert eredeti „állomány-kimutatás” csak néhány évről maradt fenn. Egy sor magyar és osztrák intézménnyel állt kapcsolatban, míg végre összegyűlt a jelen kötet anyag.

A kötet bevezetője a Náday Károly tollából származó *Kufsteini levél*. Ebben vázlatosan érinti Kufstein történetét, a településről 788-ból, magáról a várról 1205-ből való főljegyzéssel kezdve. 1310-ben már mint Purch-Burg szerepel az okmányokban, a tornyot 1522-ben fejezték be. Kazinczyknak a *Fogságom naplójából* vett leírással mutatja be a közelebbi színteret, a foglyok célját. Kutatásait, mint a kötet bevezető levelében tovább elmondja, a kufsteini várbörtönben levő imponzás emléktáblára felvett nevek alapján kezdte. A táblát 1937-ben helyezte el a budapesti Evangélikus Leánygimnázium. A piszkei vörösmárvány emléktáblán 94 név olvasható. Mint Náday kiderítette, ebből igazolhatóan a városban raboskodott 45, más helyeken töltötte fogságát 24, a többiről hiányoznak az igazoló iratok. A tévedések forrása az lehet, hogy az adatszolgáltatásra a volt rabok leszármazottait is felkérték, s a családi emlékezők bizonytalanságáról vallanak a pontatlanságok. Azonban Náday fel-

kutatta további 27 rabnak a nevét, akik bizonyíthatóan itt raboskodtak, de nevüket hiába keressük az emléktáblán. E 27 rab felsorolása zárja Náday bevezető levelét. (Kár, hogy az emléktábla 94 nevét, illetve a bizonytalanokat és kéteseket nem sorolja fel, pedig ezzel megkönnyítené egy esetleges kutató vagy kutatók munkáját. Igaz viszont, hogy minden feljegyzését, összeállítását megküldte az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának, ott megtalálhatók.)

A kiadvány zömét az az anyag teszi ki, amelyet Náday átadott, és Sáfrán Györgyi a kiadvány-sorozat kívánalmainak megfelelően sajtó alá rendezett. Ez a rész három szakaszra tagozódik. Először *Náday Károly kufsteini kutatásai* címmel vázlatosan beszámol Sáfrán Györgyi a Nádayval való kapcsolatfelvételtől, majd Náday leveleiből vett idézetekkel bemutatja a lelkes kutató egyéniségét, szándékait, aki többek közt így ír munkájáról: „Céлом nem a tudományos feldolgozás, hanem a történelmi tények rögzítése és erről a nagyközönség tájékoztatása... Lehetőleg az okmányok közöljék a történelmet, én csak a semleges összekötő szöveget írom közejük. De tartom magam ahhoz is, amit a katonai iskolában tanultam: röviden, tömören, katonásan írni.” Ezek után vázlatosan felsorolja Nádasdy munkáit, a főbb személyeket, akikről írt: 1. Zrínyi János (Zrínyi Ilona testvére). Bár ő nem kufsteini fogoly volt, hanem a szintén tiroli Rattenbergen, majd Grazban töltötte haláláig tartó húsz éves fogságát, neve mégis szerepel a kufsteini emléktáblán. Az Innsbrucki Levéltárban mintegy 400 darab okmányt talált Zrínyiről, de nem jutott hozzá, hogy feldolgozza őket. 2. Wesselényi Miklós báró („A sibói bölény”) Haller gróffal felmerült ellentéte miatt került fogságba, és 1785-től két hónap híján öt évet volt Kufsteinben. 3. Teleki Blanka és Lóvei Klára. Náday az eddig ismert adatokat újabbakkal egészítette ki, valamint az ő érdeme az is, hogy történetük (az ő fordításában) most már németül is olvasható. 4. Rózsa Sándor a kufsteini várban. Ő is csatlakozott ugyan a szabadságharchoz, de utóbb került ide mint visszaeső bűnös. 5. Georg von Amsberg. A hildesheimi származású Amsberg önkéntesként szolgált az osztrák hadseregben mint a Coburg 8. huszárezred hadnagya. 1848 októberében a századukban levő magyarokkal együtt ő is csatlakozott a magyar szabadságharchoz és végig kitartott. 1850-ben került Kufsteinbe, 1858-ban kegyelemből elengedték, de el kellett hagynia az osztrák területet.

Természetesen, mint a cím is mutatja, a mű középpontjában Czuczor Gergely kufsteini fogsága és dokumentálása áll. Ezt előkészítendő, a második szakaszban Sáfrán Györgyi nagyon jó összefoglalásban mutatja be Czuczor munkásságát, ill. fogsága éveit. Munkásságára csak röviden tér ki, de mindig megadja a legújabb irodalmat, így az elmélyedni kívánó olvasó rögtön tudja, hova forduljon. Életrajzában – méltán – kiemeli Toldy Ferencel való megismerkedését, illetve barátságát, aki döntően hatott Czuczor egész pályájára. A *Riadó* című verséért szenvedett kálváriájának stációit is főleg Toldy Ferencel való levelezéséből, valamint a Náday Károly által felkutatott egyéb dokumentumokból ismerjük meg. 1849. január 18-án fogták el, 29-én ítélték hadbírószági ítélettel „hat évi vasban töltendő várfogságra”. Toldy Ferencné szerepét is látjuk: férje nem kapott engedélyt a látogatásra, ezért ő kért Haynautól lehetőséget; (olvashatjuk a pletykázó katonatiszt kellemetlenkedését Toldynéval). Az Akadémia részéről próbálkozások történtek a fogoly kiszabadítására, hiába. Csak a Budát felszabadító honvédek engedték ki. De a bukás után újra jelentkezett és 1850. április 17-én már Kufsteinben volt. Olvashatunk keserű napjai mulásáról, reményeiről, csalódásairól, irodalmi munkájáról (Tacitus Germaniáját fordította). Végre Teleki József második kérvénye célt ért: Czuczor szabad lett.

A harmadik szakasz maga a kötet leglényesebb része: a Czuczor fogságával kapcsolatos okiratok, levelek, összesen 61 tételben. A „legjelentősebbek” természetesen az elsők: az elítéltetéssel kapcsolatosak. Mégpedig a jogi előterjesztés 1849. január 29-ről, benne a tényállás és a kifogásolt költemény, a *Riadó* szövege. Czuczor védekezése: ő nem az osztrák hadsereg, hanem a rációk és szerbek ellen írta a költeményt. Súlyosbító és enyhítő körülmények, javaslat: hat év. A második okirat a hadbírószági tárgyalás jegyzőkönyve az ítélettel, az ülnökök (két gránátos, két őrzevőtő, két őrmester, két hadnagy, két százados) és az elnök, illetve hadbíró aláírásával. A harmadik okirat pedig az ezt az ítéletet tudtul adó hirdetmény február 2-ről.

Másik jelentős csoportja a dokumentumoknak a kegyelmi kérvényeké. Alighogy elhangzott az ítélet, Teleki József, az akadémia elnöke próbálkozik Windschgrätz hercegnél; ugyanakkor Toldy Ferenc a pannonthalmi főapátot sürgette. Ezen eredménytelen kísérlet után a második – igaz, több mint egy év múlva, mikor Czuczor már Kufsteinben ül – több sikerrel járt. Végigkö-

vethetjük az egész utat: Teleki 1850. július 6-án adja be a III. hadsereg parancsnokának, majd október 15-én megismétli a Hadügyminiszternek. Most már megindul a gépezet: a III. hadsereg parancsnoksága – a Hadügyminiszter leirata kapcsán – az általános katonai fellebbezési és büntügyi felsőbb bíróságnak, ez pedig a legfelsőbb katonai törvényszéknek, ez viszont a Hadügyminiszternek küldi; végül 1851. május 14-én „Őfelsége” elengedi a hátralevő büntetést.

A levelek között a legnépesebb csoportot Czuczornak Toldy Ferenchez írt levelei alkotják, szám szerint 33 darab, tehát több mint az összes dokumentumok fele. Németül kellett írnia, mert a parancsnok német volt, csak az utolsó hónapban írhat magyarul, mert az új várparancsnok magyar. Tartalmuk nagyon változatos: segítség- és tanácskérés, beszámoló, panasz. De töretlen szellemét mutatja, hogy sokat foglalkozik a fordítás mellett nyelvészettel: „Mind-en igyekeztem az én kedves etymológiámnak szentelem”. Különbözik e levelek közül néhány már megjelent korábban is, de a teljes anyag e kiadványban lát napvilágot. Ezzel lesz igazán hiteles a költő-tudós testi és szellemi arcképe.

Leélőhelyek felsorolása, névmagyarázatok (egy-két név kimaradt; tévedés is becsúszott: Rosenberg Honór nem főapát volt, hanem főmonostori perjel), a kufsteini emléktábláról hiányzó adatai, valamint illusztrációs anyagok egészítik ki a magyar és német nyelvű kötetet. A német iratokat magyarra, illetve a magyarokat németre Náday Károly fordította – nagyon jól, csak igazán kevés helyen tűnik fel, hogy huzamosabb ideig kívül élt a magyar nyelvközösségen.

Szabó Flóris

Kazinczy Ferenc: *Sophie*. Válogatta, szerkesztette, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szilágyi Ferenc. Bp. 1984. Szépirodalmi Kk. 474 l. (Magyar Ritkaságok)

Kevés olyan prózai alkotása van a régibb magyar irodalomnak, amelyet a céhbéliek vagy az iskolai kötelező olvasmányaikat abszolváló diákokon kívül a szélesebb olvasóközönség is le-leemel a könyvespolcra, hogy a maga gyönyörűségére olvassassa, s Kazinczy Ferenc művei éppen nem tartoznak ezek közé. Pedig írók és irodalomtörténészek egybehangozóan vallják, hogy a kései Kazinczy eredeti prózai

munkái, a *Fogságom naplója*, az *Erdélyi levelek* és más útirajzok ma is élményt adó olvasmányt jelentenek. Óriási terjedelmű levelezése pedig éppenséggel csak a szakemberek kincsebányója. Főként belőle – s kisebb részben Kazinczy más prózai írásaiból állította össze a *Sophie* című kötetet Szilágyi Ferenc, aki irodalomtörténeti és filológiai munkája mellett régóta törekszik a magyar irodalom és nyelv alkotásainak és történetének széles körben való megismertetésére és népszerűsítésére is. A kötet szövegeinek döntő többsége magától Kazinczytól származik, csak kis részben színesítik mások tollából való, Kazinczynak szóló levelek részletei.

Bevezetésében Szilágyi a Kazinczy-levelezésben elrejtett „eredeti magyar családregény”-ről, „szerelmi és korfestő regény”-ről, illetve „én-regény”-ről szól, amelyben, mint írja, „szépprózáink, hazai valóságábrázolásunk legszébb lapjai szólnak hozzánk.”

Végigolvasva a kötetet valóban nem érezzük elfogult túlzásnak állítását. Nemcsak azért, mert a mai olvasótól nem idegen a dokumentumregény műfaja, hanem mert a szemelvényekből összeállított szöveg olyan egységes, folyamatos, zökkenőmentes olvasmányt nyújt, amelyből páratlanul eleven, életszerű, reális kép rajzolódik ki a XIX. század első évtizedeinek tiszántúli és északkelet-magyarországi birtokos-nemesi életéről, Kazinczy családjáról, házassága történetéről, érzelmvilágáról és egész egyéniségéről.

Amíg fogsága éveit tölti, „kesergő és szerető” édesanyja, amennyire teheti, gondoskodik szükségleteiről, mire szabadul a rabságból, az egymással amúgyis gyakran szembenálló testvéreknek sikerül anyjukat elsőszülött bátyjuk ellen hangolniok. Szilágyi az orosz regények és Dickens világát említi ezzel kapcsolatban. Az anyát és gyermekeit jellemző önzés, kíméletlenség, erőszakosság, tapintatlanság és önkényeskedés ezen túl számos más – nem mindig szépirodalmi – írást is eszünkbe juttat: hazai szerzőink közül pl. Hermányi Dienes József feljegyzéseit, a külföldiek közül pedig a Bronte-nővérek kapcsán az iparosodás előtti Yorkshire lakóit jellemző Mrs. Gaskell leírását, azaz mindkét esetben az elmaradott, vidéki birtokos-nemesi életformát, ahol sokakból teljesen hiányzik a környezetük iránti minimális alkalmazkodás, a pallérozott magatartás és a mások iránti megbecsülés kötelező voltának az érzése, s ahol gatlás nélkül engednek mindenkori indulataiknak.

A mű „szerelmi regény” szála nem kevésbé érdekes. Különösen azzá teszi, hogy nem valamely fiatal ember „éducation sentimentale”-jának vagyunk a tanúi, hanem az akkori fogalmak szerint jócskán középkorú férfi kényszerű újakezdésének történetét ismerjük meg, akinek mintegy tíz évvel jozefinista hivatali pályafutásának megszakadása után, miután éppen csak megkezdte az édesanyjától átengedett birtokon az önálló gazdálkodást, majd börtönbe került, kiszabadulva, megváltozott körülmények közt kell új életet kezdenie. Az első szemelvény 1794-ből, Kazinczy 35 éves korából származik, a tulajdonképpeni történet azonban csak 7 évvel később, 1801-ben, a fogságból szabadulva, az író 42 esztendőskorában kezdődik. Kaleidoszkopszerűen színes képet kapunk a férfi-nő kapcsolat, a párválasztás akkori felfogásáról és bonyodalmairól. Az író ifjúkori szerelmei már régóta családanyák, a fogságban sokáig csak futólag látott vagy épp, hogy csak megismert asszonyokhoz és lányokhoz kapcsolódhat a képzelete. Hajnóci kivégzése előtt éppúgy reá testálja a mátkáját, mint később a haldokló Sárosy András a feleségét. Egyik testvére testi hibás, ám gazdag lányt szeretne elvételni vele, majd következik a Nagy Maris miatti hajszja, Kazinczy döntése egykori főnökének leánya, a formás, bár „bizarr képű”, gróf Török Sophie mellett, a leánykérés jelenete. (Ez a történet már Babitsot is megragadta.) A házasság nehéz, mindig gondokkal terhes éveit megszépíti Sophie kedvessége, természetessége, affektáció nélküli értelmessége és műveltsége, háziasszonyi és anyai gondossága, ugyanakkor nem szűnnek meg a gondok és a családi ellentétek: a Sophie és apját ért bántások Kazinczy anyja részéről, anyagi differenciák előbb saját testvéreivel, majd sógorával, Török Józseffel; az első kislány elvesztésének fájdalmát hét további kedves és értelmes gyermek születése enyhíti. S mindezt élményszerű miniatűr jelenetek, leírások során ismerjük meg: a meghitt családi élet olyan képeiből, mint az író és kislánya együttes szüretelése, a tágabb értelemben vett háznép légköre a zongoratanító velük élésének és házasságának leírásában, vagy a körülöttük levőkkel való kapcsolat az ortodox pópánál tett látogatás történetében.

A házasság előtti családi hajszja okozta gutaütés következményeit kiheverte Kazinczy, de a későbbi állandó súrlódások – bár igyekszik tisztelettel mentegetni és megérteni anyja magatartását, a testvéreihez is mindig kész közeledni, – rányomják bélyegüket az ő kedélyére és magatartására is. Szinte mindenben sértést, bántást, mel-

lőzést gyanít – gyakran persze alapos oka van rá, – amikor azonban a családba kerülő fiatal asszonyok kapcsán nyilvánvaló a hibák keresése, a megszólás és a rivalizálás: kinek arisztokrata, kinek megyei pozíciót betöltő köznemes az apja, ki örmény származású, katolikus vagy református, ki gazdag vagy vagyontalan, ő is sűrűn és tagadhatatlan büszkeséggel emlegeti a grófi és bárói címeket a Török-család és saját társasága tagjairól vagy gyermekei keresztszüleiről szólva, noha többször hangsúlyozza azt is, hogy Sophie akkor is elvette volna, ha történetesen nem grófleány, hanem egyszerű szolgáló.

Hála Kazinczy mérhetetlen közlési vágyának, a korabeli irodalomban páratlan őszinteségű önarcképet ad magáról. Sok nemes, rokonszenves vonása mellett, amelynek egynemelyikére már utaltunk, leplezetlenül feltárja természetének néhány különös, sajátos vonását is. Több alkalommal igazolja a Szerb Antal által „szekundér” természetnek nevezett tulajdonságát: hogy élete válságos, döntő pillanataira gyakran irodalmi idézzel reagál; olvasmányai olykor annyira magukkal ragadják, hogy amikor Euripidésznél azt olvassa, hogy „férfigyermek a ház disze”, – „óhajtottam, hogy Phigie fiu volna.”

Olykor olyat is megfogalmaz, ami – ha szép-irodalmi műben akarta volna megírni mondandóját, – a korabeli irodalmi konvencióba aligha lett volna beilleszthető: így pl. bonyolult, többirányú érzelmi kapcsolódását: „mindazonáltal, ha Sophie özvegyen találna hagyni, ámbar lellem Therez, Susie, Polysén és Nini által egészen el van foglalva most is, mégis kéni fogom, hogy [...] jöjjön [hozzám] férjhez” – írja, amikor Sophie ötödik gyermekét várja, a felsorolt ifjúkori szerelmek egyikének, Gyulai Ferencnének, leánya, Gyulai Lotti iránt érzett elragadtatásában. (Ezt az érzelmi kapcsolatot Szauder József bontotta ki Kazinczy leveleiből finom tanulmányában.)

A Sophie című kötettel valóban mesteri tollal írt regényt ismerhetünk meg Kazinczyról és környezetéről a XIX. század első évtizedeiben, s ha arra gondolunk, milyen rendkívüli jelenség volt Kazinczy Ferenc minden egyéb téren is, csak azt kívánhatjuk, valósuljon meg a szerkesztő óhaja: „talán arra is mód nyílik majd, hogy Kazinczy egész életregényét... összeállítsuk naplóból és leveleiből.”

F. Csanak Dóra

A két világháború közötti Magyarországról.

Szerkesztette: Lackó Miklós. Bp. 1984.

Kossuth Kk. 505 l.

Kerek évtizede lassan, hogy kézbe vehettük a két világháború közötti korszak szintézisigényű feldolgozását, a *Magyarország története* 8. kötetét. Az 1976-ban megjelent munka, s főként annak kritikai fogadtatása, világosan jelezték, hogy történelmünk 1918–1945 közötti szakaszában sok még a nyitott, a tisztázandó, a higgadt és körültekintő elemzést, távlatos értelmezést igénylő kérdés. Történetírásunk következetességét dicsérik, hogy fokozott energia-ráfordítással fordította figyelmét a kérdésre, s ennek köszönhetően az elmúlt nyolc-tíz évből szép számmal sorolhatunk elő dolgozatot, tanulmányt, monográfiát, amelyek egyenként és összességükben is tanúsítják az elmélyült szaktudósi munka eredményességét. Legfrissebben azt a tanulmánygyűjteményt iktathatjuk közéjük, amely *A két világháború közötti Magyarországról* címmel az MTA Történettudományi Intézetében készült és az újabb szaktudományos kutatások eredményeiből ad válogatást. A kötet szerkesztője, Lackó Miklós, négy átfogó témakör szerint csoportosította az anyagot, ám e témakörök – gazdaság, társadalom; nemzetközi kérdések; politikátörténet; ideológia és szellemi élet – lazán értendők, hiszen – mint azt előszavában maga a szerkesztő hangsúlyozza – „a tanulmányok jó része egyszerre szól nemzetközi helyzetről, társadalomról, politikáról, ideológiáról.”

A tizenkét írás közül néhány már korábban nyilvánosság elé került valamely folyóiratban, akad olyan, amelyik évfordulós megemlékezésre készült, van, amely szerzőjének már korábról ismert nézeteit fogja egybe, illetve fejleszti tovább, s van, amely teljesen új kérdéskört érint. Mindet jellemzi viszont, hogy a szóban forgó időszak egy-egy jól körülhatárolt rész-kérdéséről szólnak, mégpedig követendő kutatói alapossággal. Ugyanakkor közös jellemzőjük, hogy a választott kisebb vagy nagyobb rész-kérdést lehetőleg átfogó módon, a korszak egészét figyelembe véve tárgyalják. Ehhez kitűnően „megadja az alaphangot” a kötet nyitó tanulmánya. Ránki György ugyanis a nemzetközi gazdaság és politika összefüggésrendszerében taglalja a Duna-völgyi kis országok 1919–1945 közötti helyzetét, rámutatva a Trianon után kialakult európai erőviszonyok ellentmondásaira, illetve az okokra, amelyek szükségszerűen juttatták Közép és Kelet-Európa

kis államait már a huszas évekkel kezdődően egyre szűkebb „mozgástérbe”, majd a harmincas évek második felére „a német hatalmi szférába ívelő kényszerpályára”. Nos, éppenséggel a „kényszerpályás” Duna-völgyi helyzet-értelmezésben válik igazán érthetővé az a problematika, amelyről Hajdu Tibor, illetve B. Bernát István írásai szólnak. Előbbi a Horthy-korszak értelmiségi „túltermelését” és annak társadalmi hatásait vizsgálja nemzetközi összehasonlításban, utóbbi a Bartha Miklós Társaság létrejöttének előzményeit tárja fel, különös tekintettel a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületére (SZEFE), s annak folyóiratára, az *Uj Életre*. Gazdag forrásanyag és adatfeltáró jelleg teszik érdekfeszítővé Ormos Mária és L. Nagy Zsuzsa tanulmányait. Ormos Bethlen István miniszterelnök koncepcióját elemzi az olasz–magyar szövetségről (1927–1931), L. Nagy Zsuzsa a korszak liberális ellenzékéről rajzol átfogó képet.

A szűkebben vett irodalomtudomány, még helyesebben az irodalomtörténetírás szemszögéből a kötet több írása is magára vonja a figyelmet. A már fentebb szóbakerült B. Bernát István, de még inkább Pintér István tanulmánya (*A Márciusi Front története*) ismételten eszünkbe juttatja, hogy a meglehetősen sok áttekintés, résztanulmány, sőt, az írói kismonográfiák ellenére sincs a népi írókról olyan értékelő munka, mely következetesen tisztán irodalomesztétikai, műnem- és műfajtörténeti szempontból tenné mérlegre irodalmi munkásságukat. Pedig így bizonyára a mozgalmi-politikai szereplésük is differenciáltabb megvilágítást nyerhetne.

Ugyancsak nem mai keletű mulasztása irodalomtörténetírásunknak, hogy késlekedik azon folyóiratok – mint a Nyugat, a Napkelet, a Magyar Szemle és társaik – monografikus feldolgozásával, amelyek jelleget adtak korszakuknak és színösszeállításuk szellemi arculatát. Már csak ezért is fokozott érdeklődéssel olvassuk a gyűjtemény egyik írását; melynek szerzője éppen az említett három folyóiratról szó továbbgondolásra ösztönző eszmefuttatásokat. Igaz, a tanulmány már témaválasztásával irodalmi-irodalomtörténeti érdeklődésű: Szekfű Gyula és kortársai viszonyát tekinti át nem annyira az aprólékosra menő teljesség igényével, mint inkább a lényeges csomópontok előtérbe helyezésével. Szekfűt már a századelőn ott kell látnunk a tudományos megújulásért munkálkodó ifjú tudósok sorában. Első nagy vihart kavart művét, *A száműzött Rákóczi-t* nem mulasztotta el

méltatni a még szintén pályája kezdetén levő Horváth János, a későbbi barát és szellemi fegyvertárs. (Vö. It. 1914./139. p.)

Kettejük kapcsolata, a Napkeletnél betöltött szerepük és súlyuk többször említődik a tanulmányban. Szekfű viszonya a szellemtörténeti iskolához és irányzathoz, nyitottsága a népi írók falukutató szociográfizálása felé, tudatos antifaszizmusa: nem csupán az ő életművének döntő

fontosságú kérdései, gócpontjai ezek a kor irodalmi életének, irodalomtudományos gondolkodásának is.

Az árnyalt Szekfű-portré, egyáltalán az egész tanulmánygyűjtemény az irodalomtörténeti szakmának címzett kihívás: hasonló erudícióval rajzolni meg a korszak irodalmi arculatát is.

Erdélyi K. Mihály

Dán Róbert

(1936–1986)

A természet kegyetlenül korán szólította el sorainkból. Halálával érzékeny veszteség érte a régi magyar művelődéstörténet kutatását. Dán Róbert a régi magyar művelődéstörténetnek, a középkori és reneszánsz vallás- és ideológiatörténetnek határainkon túl is megbecsült kutatója volt. Az ELTE Könyvtártudományi tanszékét vezette, tagja volt az MTA Könyvtörténeti Bizottságának, a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságának, a Művelődési Minisztérium és az Akadémia nem egy szakbizottságának.

1936-ban született Budapesten. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán orientaliztika-könyvtárszakon szerzett diplomát. Egyetemi éveivel párhuzamosan az Országos Rabbiképző Intézet szemináriumának is hallgatója volt, ahol (az egy éve elhunyt) Scheiber Sándor professzor tanítványaként fejezte be tanulmányait.

Amikor Dán Róbert első dolgozatai megjelentek szakfolyóiratainkban, új színnel gazdagította a régi magyar kultúra, irodalom, eszmetörténet vizsgálatát, mert addig kevésbé számon tartott forrásanyagra irányította a figyelmet.

A régi magyar művelődéstörténet, a magyar reneszánsz egyik jellegzetes és fontos áramlatának, a héber nyelvnek és a posztbiblikus zsidó irodalomnak a magyar művelődés- és irodalomtörténetben játszott szerepét vizsgálta egyre elmélyültebben. A héber nyelv hazai szerepének vizsgálata vezette el a XVI. századi magyar irodalom általánosabb érdekű eszmetörténeti kérdéseire. Nem könnyű terepe ez a kutatóknak; a szenvedélyesen vitatott és vitatható kérdések sorában kell itt állást foglalni. Dán Róbert tudományos érdeklődése végül is a középkori emlékek vizsgálatától a XVII. századi szombatosság kérdéskörének elemzéséig ívelt.

Intézetünk, folyóiratunk a legkedvesebb s legmegbízhatóbb munkatársaik egyikét veszítette el, hiszen a Reneszánsz-kutató Csoport volt az a műhely, ahol a korábbi, részben meghatározó indítások után tudományos pályája, kutatásainak jellege-karaktere kibontakozott. Intézetünk kiadványaiként jelent meg munkáinak jelentősebb része.

Tanulmányai, cikkei sorát közöltük örömmel folyóiratunkban, 1968-tól rendszeresen. Elsőként az *Apácai héber nyelvtudásához* c. dolgozatát, legutóbb pedig az *Egy korai szombatos vitairat* c. közleményét publikáltuk. Folyóiratunkban láttak napvilágot *A hazai antitrinitárius irányzatok hátteréről* (1970), *A szombatos kódexirodalomhoz* (1972), az *Eössi András és az erdélyi szombatosság genezise* (1974), *A „Pécsi Disputa”* (1976), a *Források és adatok Bogáti Fazakas Messiás-képzetéhez* (1977) című dolgozatai.

Első, összefoglaló jellegű könyvében (*Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, 1973) számos, XVI. századi bibliafordításainkkal kapcsolatos problémát tisztázott, vagy új nézőpontból világított meg; így Sylvester, Melius, Heltai, Károlyi Gáspár, Bogáti Fazakas munkásságát ismerhetjük nem egy vonatkozásban, pontosabban jóvoltából.

Részt vett a hazai reneszánsz-kutatók nemzetközi érdekű rendezvényeinek előkészítésében, kivált az antitrinitarizmus kérdéseiről Siklóson, 1979-ben rendezett kollokvium sikeres lebonyolításában, valamint az ülészakon elhangzott előadások szövegének szerkesztésében, sajtó alá rendezésében (*Antitrinitarianism in the second Half of the 16th Century*, 1982). Oroszlánrésze volt a *Bibliotheca Unitariorum* c. kiadványsorozat előkészítésében és megindításában; még megérhette az első kötet sikerét.

Tudományos munkásságának kiemelkedő teljesítménye, főműve a *Vehe-Glirius-monográfia* (1982),

amelyben német, lengyel és angol forrásokat is kamatoztatott a hazai anyag mellett megbízható interpretációval. Szenedélyesen és szerencsével is törekedett új források feltárására és bemutatására.

Még befejezhette a hazai szombatosság történetét nyomon kísérő monográfiáját, de már csak posztumusz műveként jelenhet meg.

Dán Róbert váratlan s korai halála (ötvenedik születésnapját sem érthette meg) egy nagy munkabírású, a régi magyar művelődés és irodalom kutatását felkészülten, állhatatosan és eredményesen művelő tagjától fosztott meg bennünket. Mindenkor derűs, kiegyensúlyozottságra valló alkatát, nyitottságát, segítőkész egyéniségének emlékét megőrizzük.

Komlowszki Tibor

Mezei József

(1930–1986)

Ismét érthetetlenül korán veszítettünk el egy kiváló pedagógust, írói érzékenységgű tudós esszéistát, koncepciózus tudományszervezőt: az ELTE Bölcsészettudományi Kara XIX. századi Irodalomtörténeti Tanszékének vezető professzorát, Mezei Józsefet. Az 1940-es, 1950-es évek fordulóján indult munkás- és paraszt származású új értelmiségben nem ritka a pálya korai megtörése, az élet- és munkakedv túl hamar megszakadása. Az élet meg a történelem kegyetlenül bánt azzal a nemzedékkel, amelyhez tartozott, s amely a túlteljesítés mámorában lobogva alkotta meg életművét, önnön szellemi és biológiai egzisztenciáját kockáztatva eszményei beteljesítéséért. Ítékezés vagy elsiegett történelmi mérlegelés helyett szorongva kívánjuk, hogy legalább tanulságot méríthessünk példájukból, sorsukból.

Mezei József 1930-ban született Cegledbercelen. Diplomáját a Bölcsészettudományi Karon 1953-ban szerezte meg. Azóta ott tanított, s elődje és mestere, Sőtér István távozása után tanszékvezető egyetemi docens, majd egyetemi tanár lett. Oktatáspolitikai és tudománypolitikai feladatokat is ellátott, dolgozott a Művelődésügyi Minisztérium Felsőoktatási Főosztályán, az Akadémia I. Osztályán, majd a Művelődési Minisztérium Irodalmi Osztályát vezette.

Termékeny, eredeti tudós volt. Legfontosabb publikációi: kb. 10 ív a Gondolat Kiadónál több kiadásban megjelent *A magyar irodalom története 1849–1905 c. kötetben* (1963 stb.); *A szimbolista élmény kialakulása. Reviczky Gyula* (1968); *A magyar regény* (1973); *Madách. Az élet értelme.* (1977)

Irodalomtörténeti érdeklődése mindenekelőtt a XIX. század második feléhez vonzotta. Kedvenc írói és költői: Arany, Tompa, Kemény, Vajda, Madách, Jókai, Mikszáth, Reviczky, Komjáthy. Közülük többről is monográfiát vagy azzal fölérő, lényegesen újat mondó nagyobb tanulmányt, kézikönyvfejezetet írt, Komjáthyról szóló úttörő munkája, sajnos, máig kiadatlan.

Nem zárkózott be szűkítő és elhatároló módon a választott korszakba, a Nyugat nagyjait, a népi írókat és a kortárs magyar irodalmat is ihletetlenül értelmezte. Sőt, nemcsak a magyart: Thomas Mann-esszéje, kedvenc fogalmainak (a mítosz, az idő, a játék stb.) pompás példatára, már jelezte mély világ-irodalmi beavatottságát. A profán mitológiaiaként értelmezett regény történetében európaiság és magyarság aspektusa jóformán szétválaszthatatlan.

Szkeptikus véleményt is hallhattunk tőle a különféle műfajelméletekről, de a maga észjárása szerint rendszeresen és módszeresen foglalkozott az irodalmi műfajokkal; elég a filológiai esendőségtől függetlenül nagyszabású és nélkülözhetetlen magyar regénytörténetre, a nemzeti líránkról szóló, bevégezetlenül is teljes értékű összefoglalásra (egyelőre kéziratban) és a drámaelméletét körvonalázó Madách-monográfiára hivatkoznunk. A művészeti irányzatokat és a korstílusokat illető nézeteiből kettőt emelünk ki. A XIX. századi magyar irodalmat hagyományosan a romantika és a realizmus küzdelmeként, szinte helycseréjeként fogták föl, Mezei József nagy érdeme, hogy – csatlakozva a realizmus-kutatáshoz és a modern törekvések iránt sem érzéketlenül – egyszersem észrevette, tudatosította a romantika folytonosságát, huszadik századba átvitelét. Arra is mindig figyelt, hogy a szellemileg, művésziileg új egyben mindig valami régebbinek a föltámasztása, kultusza, ilyen értelemben szól például az antikvitás, a gótika vagy a barokk hagyomány továbbéléséről, megújulásáról.

Írásai és az általa szerkesztett egyetemi tanulmánykötetek (Aranyról, Madáchról, a századvégi irodalomról) interdiszciplináris gondolkodásmódról tanúskodnak, történelmi, képzőművészeti, zenei,

nyelvészeti jártasságra vallanak. Nyelvi stílusát gyakran esszéisztikusnak minősítik, annyiban joggal, hogy az eltanulható irodalomtudományi zsargont mindig kerülte, s helyette finom megkülönböztetésekre, szépirodalmi árnyalatosságra törekedett. Nem értett egyet az ötvenes években elterjedt egyoldalúan ideologikus irodalomfelfogással, de húzódozott a későbbi visszahatástól, a szakmai egzakt-ság – néha valódi, néha azonban csak vélt – túlzásától.

Egyetemi óráit tanítványai többsége szerette, halálakor versek is íródtak róla, érzékeny szigora mégis magányossá tette. Mint kedvelt Mikszáth-hősei: nagyszabású különnc volt, szépségre, finomságra, érzékeny, másoktól tudatosan különböző nonkonformista személyiség. Akire hatott, ezzel a megszál-lottságig védett szuverenitással hatott.

Csűrös Miklós

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája. 1985.

I. Összefoglaló művek

A magyar sajtó története. II. 1–2. Szerk.: Kosáry Domokos és Németh G. Béla. Bp. 1985. Akadémiai K. 676, 551 l.

II. Az Intézet kiadványsorozatai

Irodalomtörténeti füzetek

Szerk.: Bodnár György

110. Péterffy Ida: Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt. Bp. 1985. Akadémiai K. 205 l.
111. Markovits Györgyi: A magyar írók harca a cenzúra ellen. (1919–1944). Bp. 1985. Akadémiai K. 247 l.
112. May István: A magyar heroikus regény története. Bp. 1985. Akadémiai K. 180 l.
113. Deme Zoltán: Verseghy könyvtára. Bp. 1985. Akadémiai K. 103 l.
114. Angyalosi Gergely: A lélek lehetőségei. Bp. 1985. Akadémiai K. 123 l.
115. Barta János: A pályai ívei. Kemény Zsigmond két regényéről. Bp. 1985. Akadémiai K. 112 l.

Humanizmus és reformáció

Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika. Szenci Molnár Albert életművében. Bp. 1985. Akadémiai K. 142 l.

Irodalom – szocializmus

„Az időt mi hoztuk magunkkal.” Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. Szerk.: Illés László. Bp. 1985. Akadémiai K. 692 l.

III. Az Intézet irányítása alatt készülő kritikai kiadások

BIBLIOTHECA SCRIPTORUM MEDII RECENTISQUE AEVORUM; Serie Nova

Johannes de Thurócz: Cronica Hungarorum. I. Textus. Ed.

Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Bp. 1985. Akadémiai K. 331 l.

Stephanus Brodericus: De congluctu hungarum cum Solymano turcarum imperatore ad Mohach historia versissima. Ed. Petrus Kulcsár. – Oratio ad Adrianum. VI. Pontificem maximum. Ed. Csaba Csapodi. Bp. 1985. Akadémiai K. 91 l.

IV. Intézeti sorozaton kívül megjelent művek

Monográfiák és egyszerezős tanulmánykötetek

Endre Bojtár: Slavic strukturalism. Bp. 1985. Akadémiai K. 160 l.

Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadéka. Tanulmányok. Bp. 1985. Szépirodalmi K. 353 l.

Kecskés András: Versek tükre. Az iskolai versértelmezés lehetőségei. Veszprém 1985. 258 l. (Megyei Pedagógiai Körkép kiskönyvtára. 26.)

Irodalomtörténeti összefoglalások, intézeti részvétellel.

A magyar irodalom története. Szerk. Klaniczay Tibor. 2. jav. kiad. Bp. 1985. Kossuth K. 485 l.

Tankönyvek

Bojtár Endre: Kevés szóval litvánul. Bp. Tankönyv K. 1985. 311 l.

Szövegkiadások és antológiák

T. Erdélyi Ilona

Erdélyi János: Úti levelek, naplók. Vál. szerk. és bev. T. E. I. Bp. Gondolat K. 1985. 518 l.

Fenyő István

Eötvös József: „Neveljünk polgárokat...” Eötvös József levele Desseffy Józsefhez. Bemutatja F. I. Bp. Európa K. – Helikon K. 1985. 76. l. (Kézirattár)

Hopp Lajos

Rákóczi Ferenc: Emlékiratok. (Mémoires.) Ford. és utószó Vas István. Jegyz. és előszó H. L. Bp. 1985. Szépirodalmi K. 373 l.

Kiss József

Petőfi Sándor költeményei. (A szöveggondozás K. J. munkája.) Bp. 1985. Helikon K. 957 l.

Klaniczay Tibor

Old Hungarian literary reader. 11th–18th centuries. Ed. by K. T. Bp. 1985. Corvina K. 303 l.

Komlószi Tibor

Janus Pannonius: Csipős epigrammák. (Sajtó alá r. és előszó K. T.) Bp. 1985. 99 l. Pátria Nyomda (miniatur kiadvány)

Martinkó Adnrás

Vörösmarty Mihály: Zalán futása. Hősköltemény 10 énekben. A szöveget gondozta: M. A. Bp. 1985. 204 l.

Pomogáts Béla–Rónay László

Dsida Jenő: Út a Kálváriára. Szerk.: Csizsér Alajos, P. B., R. L. Bp. 1985. 462 l. (Vigilia könyvek)

Pomogáts Béla

Májusfák. Versantológia. Szerk. P. B. 2. átd. bőv. kiad. Bp. 1985. 272 l. (A magyar irodalom gyöngyszemei.)

Rónay László

„Ki volt ez a varázsló?” Kosztolányi Dezső a vallomások és emlékezések tükrében. Bp. 1985. Móra K. 265 l. (Kozmosz könyvek.)

Szörényi László

Hungaria litterata. Europae filia. Szerk. utószó: Kurucz Gyula, Sz. L. Bp. 1985. Magyar Könyvkiadók és könyvterjesztők Egyesülése. 194 l.

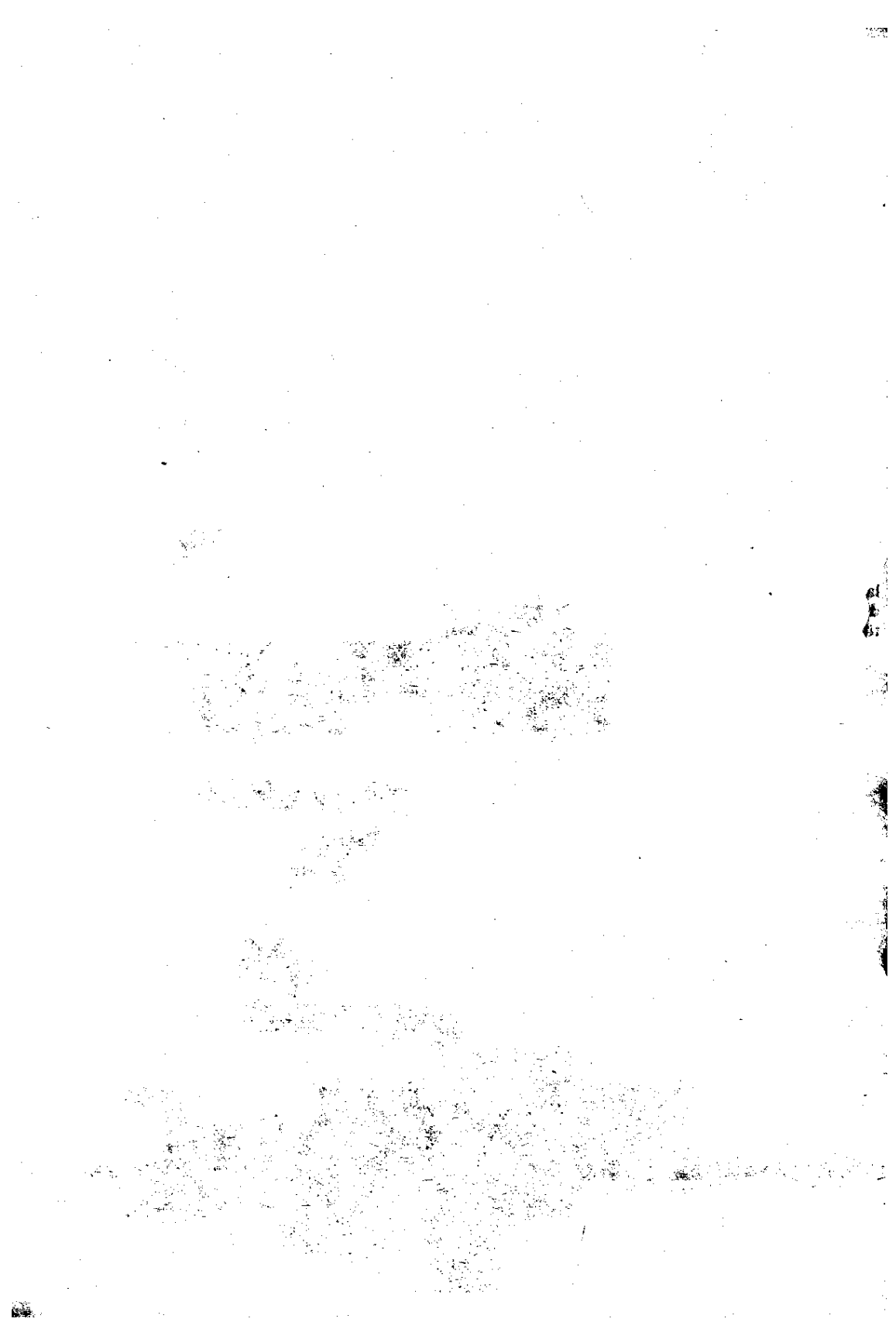
Stein Aurél Ázsia halott szívében. Válogatott írások. Vál. és szerk., utószó: Sz. L. 1985. Helikon K. 454 l.

Gyűjteményes kötetek szerkesztése

- A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. 1981. aug. 10–14. (Szerk.: Béládi Miklós, Jankovics József, Nyerges Judit.) Bp. 1985. 501 l.
- Kistükör. Magyar irodalomtörténeti arcképek. Szerk., bev. és életrajzokat írta: Pomogáts Béla. Bp. Múzsák K. 1985. 158 l.
- Popolo, nazione e storia nella cultura italiana e ungherese dal 1789 al 1850. Szerk. Sárközy Péter. Firenze 1985. pp. 339
- Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról (Emlékkönyv Tarnai Andor 60. születésnapjára.) (Szerk. Kovács Sándor Iván.) Bp. 1985. 47 l. („Stúdium.” A Magyar Iparművészeti Főiskola kiadványai.)
- Roma e l'Italia nel contesto della storia delle università ungheresi. Szerk. Sárközy Péter. Róma, 1985. pp. 202
- Szentendre. Fotóalbum. Fotó: Tahin Gyula. Szöveg: Vujicsics D. Sztoján. Bp. 1985. Corvina K. 8 l. 42 t.
- Virrasztók. A Vigilia ötven éve. Antológia. Vál. Lukács László, Rónay László. Bp. 1985. 638 l. (Vigilia könyvek)

Összeállította: *B. Hajtó Zsófia*

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Х. Хуберт, Г.:</i> Нравственная антропология из 1614 г. (Рукописный сборник проповедей Яноша Фоктёви)	209
<i>Фрид, И.:</i> К истории создания романа М. Йошики <i>Абафи</i>	222
<i>Петрани, И.:</i> Значение и функция мотива ребенка в новеллах Кароя Папа	231
<i>Загони, Э.:</i> Переводы японской поэзии у Д. Костолани – в свете оригинала	246

Юбилей

<i>Хопп, Л.:</i> Отражение освободительных войн против турок в польской литературе	275
--	-----

Краткие сообщения

<i>Гёмёри, Дь.:</i> Венгерские протезы лорда Пэджита	291
<i>Сабо, П.:</i> Задачи и тематика повторения образов в эстетике эпохи Просвещения	294
<i>Рацки, Р.:</i> Шандор Петефи в Кешмарке	298
<i>Имре, Л.:</i> Варианты символики в романе Жигмонда Кеменя <i>Муж и жене</i>	301

Мастерская

<i>Хорват, В.:</i> История «Общества Минерва»	305
---	-----

Обзор

Янош Барта: Этапы творческого пути. О двух романах Жигмонда Кеменя (<i>Надь, М.</i>)	313
Ласло Ч. Сабо: Хранители (<i>Ронаи, Л.</i>)	314
Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum (<i>Боронкаи, И.</i>)	318
Доминик Реверенд: Мемуары Миклоша Бетлена (<i>Янкович, Й.</i>)	320
Иштван Вешшеленьи: Нищенский мир I–II. (<i>Варга, И.</i>)	322
Две книги о современной венгерской драматургии (<i>Керени, Ф.</i>)	328

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 96 Ft

Egy szám ára: 24 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>H. Hubert, G.</i> : Une anthropologie morale de 1614. (Le recueil de sermons manuscrit de János Foktövi)	209
<i>Fried, I.</i> : Aux antécédents du roman de Jósika intitulé «Abafi»	222
<i>Petrányi, I.</i> : Les sens et le rôle du motif de l'enfant dans les nouvelles de Károly Pap	231
<i>Zágonyi, E.</i> : Les traductions de poésies japonaises de Kosztolányi – reflétées par leurs sources	246

Anniversaire

<i>Hopp, L.</i> : Les guerres de libération reflétées dans la littérature polonaise	275
---	-----

Bulletin

<i>Gömöri, Gy.</i> : Les protégés hongrois de Lord Paget	291
<i>Szabó, P.</i> : La tâche et les thèmes de la reproduction dans la conception de l'art de l'époque des Lumières	294
<i>Ratzky, R.</i> : Petőfi à Késmárk	298
<i>Imre, L.</i> : Les variantes du symbolique dans le roman de Zsigmond Kemény, intitulé <i>Mari et femme</i>	301

Atelier

<i>Horváth, V.</i> : L'histoire de la Société Minerva	305
---	-----

Revue

Barta, János: Les arcs d'une carrière (Sur deux romans de Zsigmond Kemény) (<i>Nagy, M.</i>)	313
Cs. Szabó, László: Gardiens (<i>Rónay, L.</i>)	314
Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum (<i>Boronkai, I.</i>)	318
Révérénd, Dominique: Les mémoires de Miklós Bethlen (<i>Jankovich, J.</i>)	320
Wesselényi, István: Un monde misérable. Vols I-II. (<i>Varga, I.</i>)	322
Deux livres sur la dramaturgie hongroise d'aujourd'hui. (<i>Kerényi, F.</i>)	328

Chronique

